

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПАСІЧНИК МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ

УДК 94 (477) “1657—1665”

**ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПІСЛЯ
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1657 — 1665 рр.)**

07.00.01 — Історія України

Дисертація на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
ДАШКЕВИЧ Ярослав Романович
доктор історичних наук, професор

Львів — 2007

Зміст

Вступ	4
Розділ I Історіографія та джерела.....	15
Розділ 2 Внутрішні і зовнішні причини воєнно-політичної боротьби в Україні після смерті Б.Хмельницького.....	63
2.1. Державницькі спрямування гетьмана України Б.Хмельницького.....	63
2.2. Українсько-московські та українсько-польські стосунки.....	77
2.3. Битва під Чудновом та її наслідки для України.....	130
2.4. Розпалювання Москвою і Польщею боротьби між козацькою старшиною за владу в Україні.....	147
Розділ 3 Печать Руїни на соціально-економічному становищі та побуті народних мас. Особливості руйнівних процесів в Україні.....	172

3.1. Проблеми соціально-економічного розвитку.....	172
3.2. Похід польського війська в Україну 1663 р.....	192
3.3. Народні повстання на Правобережній Україні проти польського і московського наступу.....	226
3.4. Воєнні дії польсько-московсько-турецьких військ в Україні як наслідок руйнівних процесів.....	294
Розділ 4. Становище освіти та проблеми розвитку церковного життя українського народу в другій половині 50—70-х роках ХУПст.....	343
Висновки	372
Список використаних джерел і літератури	383
Додатки	408

Перелік умовних скорочень

АМГ	Акты Московского государства.— С-Пб., 1894.
АЮиЗР	Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.— С-Пб., 1867.— Т.5; С-Пб., 1872.— Т.7.
АЮЗР	Архив Юго-Западной России.— К., 1914.— Т.4. Бібліотека національного інституту
БНІОВ.ВР	ім. Осолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів.
ГАДА	Головний архів давніх актів у Варшаві. Львівська бібліотека НАН України
ЛБНАНУВ	ім. В.Стефаника. Відділ рукописів.
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи. — М., 1830.— Т.1.
ПКК	Памятники изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.
НБУ	Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів.
ЦДІА	Центральний державний історичний архів України.
ЧИОНЛ	Чтение в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1891.— Кн.5.— Отд.3.
НРJK	Historia panowania Jana Kazimieza
SMHW	Studia i Materialy do Historii Wojskowosci

ВСТУП

Актуальність теми. Друга половина XVII ст. характеризується особливими рисами розвитку України: зради, бунти, розбрат становили повсякденне життя українського народу. Немає сумніву, що деякі з цих ознак мають приватний характер і пояснюються суб'єктивними обставинами: міжусобицями за гетьманську булаву, взаємною ворожнечею козацьких старшин та іншими. Але, окрім такого хаосу, історія України фіксує ще й безлад, суспільного характеру, який виявляється у формі окремих заворушень. Такі “шатости”, “бунти”, “своєвольства”, як їх називають козацькі літописи, відбувалися винятково з ініціативи козацької старшини. Серед історичних явищ, особливого наукового зацікавлення — народний протест проти тих намагань старшини, що не залежали від волі народу, хоча перебували у тій же сфері і були далекими для масового розуміння або навіть несприятливими для народних мас. Водночас такі явища дають можливість визначити і вирішити проблеми, які народ намагався втілити у своє суспільне життя, виявити той народний ідеал, який мав запанувати у суспільному побуті.

Що ж це таке - народні ідеали? Хто і як перешкодив їх втіленню? Як із взаємної протидії народних змагань виникали явища політичного і соціального життя України? Це питання належить до найважливіх, основних питань історії будь-якого народу, а особливо історії України, де народ виявляв найбільшу активність у вирішенні долі свого краю, де історія має переважно місцевий, домашній характер, де суспільство, через слабкість свого політичного виховання і брак міцного автономічного становища як окремого політичного цілого, не мало можливості вирішувати будь-які завдання, що впливали з кола місцевої сфери, але повинно було в міру необхідності спрямовувати усі сили на внутрішню діяльність, на організацію громадського порядку в країні, на вирішення переважно місцевих проблем. До того ж, соціальна сфера притягувала до себе основну увагу суспільства і навіть зумовлювала його діяльність у політичній сфері. Водночас ці ж особливості періоду Руїни значно полегшують працю дослідника, який ставить перед собою завдання вивчити внутрішнє життя українського народу і простежити у ньому основні напрямки діяльності. Оскільки основними діячами політичного життя України у зазначений період, окрім народу, є, з одного боку, Запорожжя, інтереси якого найчастіше збігалися з народними вимогами та інтересами, а з іншого — коло козацької старшини, яке гуртувалося біля гетьманського уряду і відстоювало переважно свою становість, у цьому дослідженні зроблена спроба окреслити намагання і дії тієї чи іншої сили, виявити впливи на долю краю.

Термін “Руїна” тривалий час не сприймався радянською історіографією, яка вважала його спадщиною, на думку дослідниці Т.Яковлевої, «буржуазних націоналістів» і трактувала відповідний період головним чином в руслі розмов про розвиток продуктивних сил. Але відомі українські вчені (М.Костомаров, М. Грушевський та їхні учні) вважали Руїну перш за все політичним явищем.

Можливо, саме тому цей термін досі заперечується багатьма представниками російської історіографії, які намагаються подавати події після 1654 р. в Україні у більш «поміркованому» ключі. Слід зауважити, що у довіднику з історії України дається тлумачення Руїни як періоду історії України кінця ХУП ст., що позначений розпадом української державності і загальним занепадом.

Ми ж вважаємо, що Руїна — це політичні процеси, які відбувалися в середині України після смерті Богдана Хмельницького, боротьба двох сил за гетьманську владу і втручання в цю боротьбу сусідніх держав.

Відомо, що боротьба за незалежну Українську державу відбувалася в умовах надзвичайно гострих міжусобиць, які точилися серед козацької старшини за впливовість в українському суспільстві. Це послаблювало національні сили і ускладнювало успішну оборону краю від його зовнішніх ворогів.

Надзвичайно бурхливою і складною для України була друга половина XVII ст. Сусідні держави — Московщина, Річ Посполита і Туреччина — прагнули будь-яким чином заволодіти Україною. Кривава боротьба між ними відбувалася переважно на землях нашої держави, несучи народові спустошення і руйнацію.

Однак і у самій Україні точилася боротьба між різними угрупованнями. Козацька старшина і загалом “можнейшіє” докладали усіх зусиль, щоб, запосівши місце тих можновладців, проти яких розгорталися бурхливі події Хмельниччини, повернути до “послушенства” посполитих, прибрати до своїх рук ремісництво і міську торгівлю. Поспільство і міщанство рішуче повстає проти цього. Боротьба набирає кривавих і трагічних форм. У ній немає єдності ні між “можнейшими”, ні між поспільством і міщанством — вони поділяються на окремі ворожі табори.

Уся ця і класова, і опозиційна боротьба, а також боротьба між сусідніми державами за Україну тісно переплітаються, набувають різних форм: то наші землі опиняються під владою однієї з держав, то згуртовуються воєдино, то їх розшматовують за імперськими законами стародавнього Риму.

У цих змінах державного і політичного становища України важливо простежити і за життям та діяльністю окремих політичних діячів України та за змінами на тлі цих подій їхньої орієнтації.

Великі потрясіння, до того ж за досить незначний час, сталися у державному житті України, коли наприкінці 1658 — на початку 1659 рр. Україна постала як одна з федеративних одиниць Польсько-Литовсько-Руської Речі Посполитої, і в 1667 р., коли вона була поділена між Польщею і Московією. У 1663 р. відбуваються зміни у класових відносинах. Низи українського суспільства здобули перемогу на ніжинській «чорній» раді, внаслідок якої “барзо притуга великая на людей значнихъ бьша”, а вже 1665 р. це переможне в 1663 р. поспільство стоїть перед Московськими статтями і перед ненависним “послушенством”.

Не менші зміни на тлі цих подій відбувалися і в діяльності окремих тодішніх українських зверхників. Майже невідома до цих часів особа (“человеченко худой й непорочный козак” — за характеристикою П.Дорошенка) стає на деякий час центральною фігурою України (йдеться про І.Брюховецького); гетьман Д.Многогрішний Лівобережної України потрапляє до рук ката і його засилають до Сибіру; польського сенатора, київського воєводу і колишнього гетьмана І.Виговського України майже без суду розстрілюють. Чимало відомих діячів України за цих часів зазнало як щасливої, так і лихої долі, багато з них загинуло в битвах або від рук ката, на чужині чи в засланні.

Дослідження зумовлене передусім браком спеціальної фундаментальної праці з історії боротьби за незалежність України та аналізу державотворчих процесів в зазначений період: праця, яка була б написана на основі всього комплексу першоджерел. Окрім того, потребують перегляду й погляди та висновки про московсько-польську політику щодо української держави, про боротьбу Москви та Варшави за сфери впливу на українські землі. Об’єктивного висвітлення вимагає проблема воєнних дій польсько-московсько-турецьких військ в Україні як наслідку руйнівних процесів.

Об’єктом дослідження стали боротьба за незалежність України і державотворчі процеси як вияв прагнення суспільства до суверенності в період 60-70-х рр. ХУІІ ст.

Предметом дисертаційного дослідження виступають мотивація, зміст, механізми, методи боротьби за українську державність, а також діяльність гетьманів, української козацької старшини, польського короля, московського царя, кримського хана, турецького султана, їхніх військових начальників, посольств, політичних діячів, а ще соціальні, політичні, економічні, релігійні процеси, які відбувалися у тогочасному державному і військовому середовищі та в українському суспільстві загалом.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 60-70 рр. ХVІІ століття. Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького створила нові умови для розвитку української держави, тому нижня хронологічна межа не вимагає детального обґрунтування. Верхньою межею є середина 60-80-х років. Вона зумовлена періодом розширення Руїни — часовим відтинком, достатнім для загальної оцінки розвитку політичних і військових процесів і аналізу змін, що відбувалися в Україні. Слід зауважити, що верхня хронологічна межа є умовною, оскільки розвиток науки є досить рухливим явищем і тому в ході аналізу виникає потреба не притримуватись жорстко рубежу 60-70-х років, взявши його за головний орієнтир.

Територіальні межі дисертації визначаються територією усієї України середини ХУІІ ст. Вивчення такого широкого соціокультурного простору дає можливість врахувати особливості перебігу політичних процесів, форм військової боротьби Варшави, Москви і Стамбула за Україну, зробити висновки, які стосуються історичного минулого нашої держави.

Основна мета дослідження — комплексне вивчення зазначеної теми на основі узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних історичних документів та опублікованих українських і іноземних джерел; виявлення основних соціально-політичних та державотворчих процесів, які відбувалися в Україні у 60-80 рр. ХУІІ ст. в результаті національно-визвольної війни, і висвітлення помилок, які призвели до Руїни.

Використовуючи різноманітні друковані та архівні матеріали, праці вітчизняних і зарубіжних учених, автор ставив перед собою **завдання** дослідити:

- 1) основні соціально-політичні підсумки національно-визвольної війни 1648-1657 рр., включаючи зміни, які відбулися в соціально-політичній структурі українського суспільства;
- 2) суспільно-політичне становище української козацької держави, зосереджуючи при цьому увагу на висвітленні воєнних дій в Україні у період 60—70-х рр., які спричинили руйнівні процеси;
- 3) відмінності в політичній орієнтації і прагненнях різноманітних груп козацької старшини;
- 4) внутрішнє життя українського народу і основні напрямки діяльності;
- 5) оцінку Гадяцького договору з точки зору інтересів української козацької старшини;
- 6) основні причини поразки політики І.Виговського;
- 7) обставини укладання нового союзу з Москвою та його роль у поглибленні Руїни.

Робочою гіпотезою дисертації виступає ідея про те, що державність і церква завжди були в Україні важливою складовою суспільно-політичного життя й невід’ємною частиною людської свідомості. Намагання їх знищити стало стратегічною помилкою як Варшави і Стамбула, та і Москви, що призвело до військових дій, до глибоких деформацій у суспільній та особистісній сферах життя, тобто Руїни.

Теоретична база дослідження ґрунтується на положеннях, сформульованих у працях вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених історико-військовій та державній тематиці. Особливістю роботи є використання в ній порівняльного аналізу при оцінці історико-суспільних подій та державно-церковних відносин, а також військові та політичні плани сусідніх держав щодо України в 70-х роках ХУІІ ст. Світоглядно автор оцінював складні суспільно-політичні явища через призму національно-історичних і релігійних традицій України та існуючих на той час внутрішніх суперечностей між козацькою старшиною.

Методи дослідження. Розкриття специфіки предмета стало можливим завдяки загальним засадам наукового пізнання: системності (розглядати кожную соціальну групу, простежити внутрішні і зовнішні зв’язки), об’єктивності (можливість критично осмислити окремі упереджені положення

та штампи радянської історіографії стосовно Руїни), історизму (простежити історію української державності у тривалому часовому проміжку в усій багатогранності її розвитку), комплексності (дослідити й проаналізувати різні об'єктивні й суб'єктивні фактори, які впливали на діяльність гетьмана і козацької старшини).

Дослідницький інструментарій включає сукупність загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Із загальнонаукових методів найбільш вживані – дедуктивний, індуктивний, аналізу і синтезу, моделювання.

Серед спеціальних методів використовувалися: історико-функціональний (встановлення взаємозв'язків між рівнем розвитку державності і політичних процесів та їх сприйняттям), історико-генетичний (відображення еволюції у діяльності гетьмана і козацько-старшинської адміністрації на конкретному історичному етапі), історико-порівняльний (визначення етапів, аналогів і детермінант розвитку державних відносин як динамічного соціального явища), історико-системний (для теоретичних конструкцій, зокрема, стосовно державності як різновиду суспільної свідомості), проблемно-хронологічний (структура тексту дослідження, вплив сусідніх держав на Україну), психологічний (виявлення у масовій свідомості державних, політичних, військових, релігійних стереотипів), емпіричного аналізу (упорядкування історичних фактів). Також використовувалися: метод математичної статистики (обробка цифрового матеріалу), узагальнення (визначення конкретних результатів дослідження, логічного підсумування фактів), історіографічний (встановлення суперечливих точок зору дослідників із досліджуваної проблеми), біографічний (використання інформації безпосередніх учасників подій). Джерелознавча методика створила можливості для виявлення, обробки й використання емпіричного матеріалу.

Названі принципи й методи дозволили ґрунтовно осмислити досліджувані явища та процеси, уникнути тенденційності й упередженості, розкрити еволюцію політики Москви, Варшави і Стамбула стосовно України.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що створено комплексне дослідження проблем розбудови української державності після визвольних змагань 60 – 70 рр. ХУІІ ст. Постановка цієї проблеми передбачала дослідження кількох важливих тем: суспільно-політичне становище української козацької держави; місце України в політичних планах Москви, Варшави, Стамбула; опис театру військових дій в Україні, як каталізатора руйнівних процесів краю тощо. Отже, дослідження презентує нову наукову проблему і доповнює нинішні знання з історії українських земель та з окремих напрямів всесвітньої історії.

Повне втілення у життя дослідницького проекту дозволило домогтися таких **наукових результатів:**

— вперше в українській історичній науці досліджено, систематизовано і уведено до наукового обігу архівні матеріали, з фондів українських та зарубіжних архівів і стосуються з'ясування місця України в міжнародному

житті кінця 50-х початку 60-х років XVII ст.;

— зроблено критичний історіографічний аналіз теоретичних праць українських та зарубіжних істориків, які досліджували проблему Руїни в історії нашої державності;

— простежено внутрішні і зовнішні причини воєнно-політичної боротьби в Україні після смерті гетьмана Б.Хмельницького;

— показано державницькі спрямування гетьмана України Богдана Хмельницького;

— розкрито українсько-московські та українсько-польські стосунки;

— з'ясовано згубний вплив московсько-польської та турецької політики щодо України у поглиблення руйнівних процесів;

— виявлено розпалювання Московщиною і Польщею боротьби між козацькою старшиною за владу в Україні;

— проаналізовано початковий період Руїни та вплив її на соціально-економічне становище і побут народних мас;

— розкрито особливості руйнівних процесів в Україні;

— висвітлено хід воєнних дій на українських землях в першій половині 60-х років XVII ст. і проаналізував їх наслідки.

— синхронно проаналізовано становище освіти та проблеми розвитку церковного життя українського народу в другій половині 50—80-х роках XVII ст.;

— дано власну інтепретацію деяким категоріально-поняттєвим термінам та подіям, пов'язаним з державницькими процесами та військовими діями в Україні.

Науково-практичне значення. Отримані результати дослідження можуть бути застосовані у таких сферах:

1) науковій – для подальших наукових досліджень державних, політичних, військових процесів в Україні не лише в плані історичної науки, а й політології, соціології, культурології;

2) державотворчій – для ефективного провадження державної політики в Україні та примирення опозицій на основі глибокого знання історичного минулого;

3) навчально-методичній – можуть використовуватися для глибшого вивчення цієї та суміжної проблеми при підготовці загальних та спеціальних курсів з історії України, написанні підручників та навчальних посібників для вnz і середніх навчальних закладів, наукових праць зазначеної тематики, курсових і дипломних робіт.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження є складовою частиною державних і міжвузівських наукових програм з історії України. Вивчення обраної теми передбачено планами наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, зокрема її львівського відділення.

Апробація, публікація і реалізація результатів дослідження.

Дисертацію підготовлено в львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, де її текст обговорено й рекомендовано до захисту.

Про окремі аспекти дослідження автор доповідав на міжнародних, всеукраїнських, обласних науково-теоретичних і практичних конференціях, зокрема: на Міжнародній науковій конференції, присвяченій історії Львова „Львів: історія-населення-культура“ (Краків—Львів, 1990, 1992, 1994, 1996, 1998, 2000, 2006 рр.), Міжвузівській науковій конференції „Гуманітарна освіта і проблеми духовного відродження України“ (Львів, 1994), науковій конференції, присвяченій М.С.Грушевському „Михайло Грушевський і Західна Україна“ (Львів, 1995), Міжнародній науковій конференції, присвяченій Б.Хмельницькому „Богдан Хмельницький — будівничий української незалежної держави“ (Львів, 1996), Міжнародній науково-практичній конференції „Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури“ (Запоріжжя, 1997), „Україна і Туреччина: проблеми та перспективи взаємовідносин другої половини ХУП ст.“ (К., 2002), „Збройні сили незалежної України: політичні, соціально-економічні та військові проблеми розвитку“, (Львів, 2002), „Інтелегенція і влада“ (Одеса, 2002) „Соборність України: історична спадщина і вимоги часу“ (Переяслав-Хмельницький, 2005), „Іван Виговський“ (Львів, 2006) та інших. Крім того, результати дослідження використовувалися у підготовці лекційних курсів з історії України для студентів Львівського національного університету ім. І.Я. Франка, Львівської національної академії мистецтв та Української академії друкарства.

За темою дисертації опубліковано авторські та колективні монографії, статті у фахових та наукових виданнях, матеріалах конференцій.

Структура дослідження. Праця побудована за хронологічно-проблемним принципом. Її структура зумовлена логікою історичного дослідження, новизна, теоретичне і практичне значення, наводяться дані про апробацію отриманих результатів, мотивується структура дисертації.

Розділ І. Історіографія та джерела

Проблема Руїни безпосередньо пов'язана з соціально-політичним становищем і зовнішньою політикою України другої половини XVII ст., оцінкою рішень Переяславської ради 1654 р., Гадяцького договору з Польщею та ін. Питання про Руїну невіддільне від дискусії про державність України, оцінки козацької держави, особливостей і перспектив її розвитку, політичних планів Москви, Варшави, Кримського ханства і Стамбула. Саме тому майже всі дослідження, пов'язані з цією темою, надзвичайно політизовані.

Ще українська історіографія першої половини XIX ст., продовжуючи державницькі традиції гетьманської доби, шукає синтези у формі загальних праць з історії України. Праці Д.Бантиш-Каменського та М.Маркевича [105, с. 194—195] дають систематичний огляд історії України від давніших часів до кінця XVIII ст., докладніше спиняючись на козащині й Гетьманщині. Але водночас українська історіографія в добу романтизму ставить в центр уваги народ, його життя і рухи. Романтичне захоплення народністю згодом переростає у співчуття до соціальної та економічної недолі народних мас, головне — селянства. Досліджуючи спочатку народ як об'єкт історії, українська історіографія згодом висуває його на чоло українського історичного процесу.

Виклад Д.Бантиш-Каменського відзначається політичною конспективністю. Хронологія інколи також порушена: Гадяцький договір, наприклад, подається раніше розгрому загонів Пушкаря. Статті цього договору, наведені в шести пунктах, дуже неповні й не досить точні. Свого ставлення до подій Д.Бантиш-Каменський прямо не висловлює, як не дає й оцінки Гадяцькій угоді. Однак те й друге можна помітити у ставленні автора до особи І. Виговського, якого він називає “лукавим чоловіком”, “зрадником” й т.п. Д. Бантиш-Каменський твердив, що Виговський таївся з своїми намірами: “тщательно скрывал измену свою”, його “измена... как искра под пеплом тлилась между ближайшими его сообщниками; что проницательный Пушкарь, полковник Полтавский, движимый примерно к отечеству любовью и должным усердием к царю, проник в сокровенные намерения лукавого гетьмана...” і повідомив Москву про “неверность” Виговського. Але “хитрый Выговский умел отдалить тучу, висевшую над его главою”, так що “старания верного Пушкаря открыть истину остались безуспешны [218, с.171]”.

Одним з представників української історіографії другої чверті XIX ст. був М.Маркевич. Його п'ятитомна праця “Історія Малоросії” вийшла у Москві 1842 року.

Погляди М.Маркевича на козацтво дещо відрізняються від його попередників. М.Маркевич критикував погляди тих істориків, які не хотіли бачити у козацтві нічого, окрім гультьяйства і розбоїв, виступав проти поглядів тих, які в угоду монархічним концепціям розглядали народні рухи, в тому числі козацькі, як руїнницькі заколоти.

В одному з листів до М.Погодіна М.Маркевич зазначав: “Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних стародавностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни (Маркевич мав на увазі Д.Бантиш-Каменського) до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулювали козаків втікачами, розбійниками, набродом бродяг і посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів”.

У спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, М.Маркевич особливо підкреслює історичні заслуги козацтва у відстоюванні національних та соціальних прав народних мас України [218].

Історії козацтва в системі народних рухів в Україні присвячено низку творів М.Максимовича, зокрема, “Повідомлення про літопис Григорія Грабянки, виданий 1854 р. Київською Тимчасовою комісією”, “Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.”, “Історичні листи про козаків Придніпровських”, “Замітки про козацьких гетьманів”, “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” та праця, що тематично подібна до цього дослідження, — “Сказання про Петра Сагайдачного”, “Спогади про Богдана Хмельницького” та ін. [194, с. 317-320].

Серед праць М.Максимовича слід назвати й “Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького” та наукову розвідку “Бубнівська сотня”. У цих публікаціях М.Максимович подав опис історико-географічного та адміністративно-політичного становища України в період національно-визвольної війни.

Ця група творів М.Максимовича починається розглядом одного з важливих джерел з історії України — літопису Григорія Граб'янки. Критично проаналізувавши цю історичну пам'ятку початку XVIII ст., дослідник виявив у ній багато фактичних помилок і недоречностей, які сприймалися істориками протягом півтора століть як правдиві факти. Праці М.Максимовича — “Повідомлення про літопис Григорія Грабянки” та “Повідомлення про південно-руські літописи”, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році, відігравали велику роль в українській історіографії.

Погляд на характер національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. М.Максимович висловив у зв'язку з історією козацтва та оцінкою історичних діячів цього руху — С.Наливайка, П.Павлюка, Я.Острянина, Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо Богдана Хмельницького. В уявленні М.Максимовича це був загальнонародний рух українського народу проти польського гноблення. Соціальним, класовим мотивам цього руху відводилась другорядна роль. На погляд М.Максимовича, навіть в тих випадках, коли народ виступав проти руського панства, він спрямовував свій удар проти таких же “ляхів від племені і коліна руського”.

Причини появи козацтва М.Максимович бачив у зовнішньому чиннику — нападах татар і гнобленні з боку Литви і Польщі. Саме це, на думку М.

Максимовича, й послужило приводом для створення козацтва за “Дніпровськими порогами, там, де войовничий Святослав поклав свою голову, цей прообраз голів козацьких... Запорожжя було гніздом, де родилась дружина, відважна ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий Луг батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв віру і мову їх [194, с.837]”.

Таким чином, першу половину XIX ст. ми характеризуємо як особливий і, певною мірою, новий етап в розвиткові української історіографії, в основі якого були процеси українського національного відродження, поширення нових методів історичного дослідження, що дозволяли по-новому оцінити значення козацтва і історії українського народу. Щоправда, праці більшості істориків першої половини XIX ст. мали “любительський” характер. Історики багато уваги приділяли збиранню, поступовому нагромадженню історичного матеріалу, особливо з тих часів, котрі відбилися в історичній пам’яті як героїчні сторінки народних діянь.

У другій половині XIX століття серед науковців точилася дискусія щодо місця, ролі і значення козацтва в історії. У цій суперечці брали участь значні представники так званого державницького і народницького напрямків в історіографії. До першого напрямку належала більшість російських і польських істориків, другий напрям репрезентували українські вчені. “Державники” оцінювали козацтво як анархічну, руйнівну силу, твердили, що козаки були станом антидержавним і тому спроби як Польщі, так потім і Росії щодо приборкання козацької волі слід розглядати як захист державного елементу проти вторгнення диких, руйнівних побуджень.

При певних відмінах, в різні часи й у різних дослідників, народницький напрям характеризує всю українську історіографію середини і другої половини XIX ст., а вплив його відчутний вже в перших десятиліттях XX ст. Народницький напрям найяскравіше виявився в працях М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, В.Антоновича та ін. [194: 166—171; 183—185; 188—190; 101], які присвятили головним чином свої праці дослідам історії козаччини, Руїни та Гетьманщини.

Утвердився в історіографії й погляд М.Костомарова, про те що під “Руїною” треба вважати період української історії між 1663 та 1687 рр. Історичні дослідження М.Костомарова, об’єднані під загальною назвою “Руїна”, добре знані як у нашій країні, так і за її межами. Слід мати на увазі, що це видання вийшло в умовах панування в Російській імперії великодержавницької шовіністичної ідеології, тому окремі авторські концепції зазнали її безпосереднього впливу. Тривалий час, проживаючи і працюючи в Росії, М.Костомаров видавав свої праці переважно в Санкт-Петербурзі та Москві.

Особливу увагу М.Костомаров звертав на козацтво, “озброєне, міцне, що становило цвіт та матеріальну силу українського народу [166, с.34]”. Водночас

історик не достатньо обгрунтовано проводив паралель між козацькою радою і стародавнім віче. Нерідко в його працях зустрічаються твердження, що ніби тільки козаки були “єдиними борцями за православну віру та руську народність [166]”.

Якщо цю тезу розглядати у відриві від контексту, від конкретно-історичних умов і не брати до уваги авторське розуміння козацтва в деяких випадках у більш широкому значенні, ніж стан, то можна прийти до висновку, ніби для М.Костомарова не існує соціальних відмінностей, а націю він розумів як єдиний безкласовий організм. Але коли візьмемо до уваги те, що козак в середині XVII ст. означав, на думку історика, не вільного молодця, а “бунтівника-холопа”, й ряди козацтва поповнювалися з простого народу, можливий висновок: козаки готові були захищати зброєю все, що було дорогим усьому народові. Тому М.Костомаров зазначав, що козаки близькі до селян “і за походженням, і по мові, і по вірі” і є для них “зразком вільного руського народу ... Стати вільним для селянина означало стати козаком [220, с.20]”.

М.Костомаров зробив певний внесок у справу вивчення розвитку державності в Україні в період визвольної війни. Спростовуючи помилкові погляди деяких істориків (М.Устрялова, М.Погодіна та інших), які не визнавали, що під час визвольної війни народжувалась молода українська держава, він ставив питання: “Як це Хмельниччина не залишила після себе ніякої суспільної установи? А Гетьманщина, що існувала після Хмельницького..., хіба це не суспільна установа? [166, с.626]”. Такий підхід до характеристики історичного минулого українського народу був, безумовно, кроком вперед в історіографії.

Торкаючись публіцистики М.Костомарова загалом, а також у зв'язку з особою Б.Хмельницького, не можна оминати “прекрасну”, за визначенням О. Герцена, статтю “Україна”, яка інколи згадується в літературі під назвою “Письмо до видавця “Колокола”. Вона, окрім дохідливості, оригінальна тим, що є безцензурною, отже — адекватна авторському тексту, тотожна світоглядіві творця, а цього, зрозуміло, позбавлені інші праці М.Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Тому саме ця стаття найбільше засвідчує, що М. Костомаров був не лише літописцем минулих епох, але й чудовим знавцем і аналітиком новітньої історії.

Ця стаття, окрім характеристичного для свого часу погляду на історію України і її діячів, цікавий документ до історії політичної ідеї в Україні. Вона, на думку М.Драгоманова, не втратить свого значення, “доки у Східній Європі не порішаться ті політично-соціальні питання, яких вона дотикає [167, с.4]”.

Щодо оцінки автором статті “Україна” постаті Богдана Хмельницького, то потрібно відзначити, що М. Костомаров був прихильником ідеї переважаючого значення народності в історії. Тому історичний процес, його учасників, визначних діячів і, зокрема, гетьмана Б.Хмельницького, він розглядав крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не групи людей, але цілого народу. Звідси характеристика ним гетьманів, як правило, пов'язується з

конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров був тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Б.Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом “при допомозі цілого народу [167, с.21]”. Проте український народ, націю, вважає М. Костомаров, яку звикли називати малоросійською, визначало ненависне ставлення до будь-якого звеличування і привілеїв.

Тож автор статті пише: “На честь і на нещастя нашого народу він спротивився тому енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещадно для козаків”.

Автор зосереджується на розходженнях політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: “Хмельницький з’єднав з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою [220, с.143]. Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, “не згідні, — за словами М. Грушевського, — із московським централізмом і самодержавним ладом [220]”.

Отже, логічним є висновок М.Костомарова: “Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикрості і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву; але це була б усобиця така, які колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер’ю або Москвою. Зв’язок України з Москвою був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний... Хмельницький збагнув внутрішній зв’язок двох одноплемінних народів, зрозумів потреби свого краю і визначив його історію у відповідності з цими потребами. Ось велика заслуга цієї людини... Але Переяславський договір, — роз’яснює автор, — не гарантував Україну у майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору [220].

Як бачимо, М.Костомаров не вихваляє і не судить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всім сподобається наявність у роздумах М. Костомарова федеративного аспекту, що, до речі, повсякчас накликало на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів.

Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, має право на існування.

М.Костомаров у своїй праці досить докладно зупиняється на справі Гадяцької угоди, присвячуючи останній кілька розділів. У них автор наводить перебіг переговорів, подає вироблені умови угоди й їх ратифікацію. Причому цілком у стилі своїх монографій наводить промови окремих діячів, що виступали на Гадяцькій раді 6 (16) вересня 1658 р. та на Варшавському сеймі; тексти присяги сторін на додержання Гадяцьких пактів і т.п.... Праця М. Костомарова подає досить докладне представлення справи, зате ставлення автора до самої угоди виявлене у ній скупі і побіжно. До того ж окремі місця, де виявляється це ставлення, не зовсім узгоджені між собою, позначені скептицизмом автора до цілої справи.

М.Костомаров вважав справу Гадяцької угоди “голосним ділом”, але в можливість переведення її не вірив. Сторони, що творили умову, не були щирі. “І король, і вся Річ Посполита, присягаючи, були певні, що зламують цю присягу”. Цю нещирість, особливо з польського боку, автор підмічає й під час ведення самих переговорів. Наприклад, зупиняючись на умовах про маєтності православних, загарбані уніатами, повернення яких жадала козацька сторона, М. Костомаров зауважує: “добре знати, що тут була думка, ніколи не віддавати маєтностей; аби б тільки посідачі таких маєтностей подали до суду просьбу. Пішла б ваганина й православні б з своїм правом на свої маєтності ніколи б їх справді не одержали”. Далі автор твердить, що “про це навіть говорилося в таємному наказі такими словами: довга тяганина може допомогти нам”. Польські послы взагалі “мали заходжуватися коло козаків, якомога хитріше [168]”.

Українську сторону Гадяцької ради Костомаров показує досить негативно. У своєму викладі він посилається на посвідки якогось сучасного письменника. “Коли читано, пише Костомарів, пакти на раді, то знялися суперечки та вимоги такі різні й поплутані, що й самі козаки не розуміли, чого хотіли: той бо самий, що чогось вимагав, через кілька хвилин міняв свою думку й вимагав іншого”. Хоч тут же сам автор твердить, що козацькі постулати про поширення Руського Князівства на всі ті краї, де люд говорив українською мовою й де княжили колись українсько-руські князі, були очевидні. Ця вимога про з’єднання української національної території ніби не відповідає попереднім твердженням автора про козаків, які “не розуміли, чого хотіли”, і не підтверджує того аргумента, який ніби відіграв вирішальну роль на Гадяцькій раді.

Про долю Великого Князівства Руського М.Костомаров стверджував, що воно “не встояло навіть в часі своїх засновин”. До цього спричинилась сама природа українсько-польської унії. “Гадяцький Трактат, — пише він, — пускав на Україну панувати шляхецький лад, ненависний черні. Те, чого нарід так боявся, тепер скоїлося. Ще нарід не знав докладно, що й до чого кладеться в тій спілці, але йому вже досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б

не мало форму це злучення, нарід не хотів його, бо спогади про минуле були ще дуже свіжі”.

Закінчуючи монографію про Виговського, М.Костомарів ще раз повертається до справи Великого Князівства Руського, ніби відчуваючи, що ця справа становить чи не найвидатнішу подію цілого гетьманування І. Виговського. “Так скінчилося гетьманування Виговського, — читаємо там. З ним скінчилося й Велике Князівство Руське. І Українці, й Поляки не могли — перші зрозуміти твору голів, що стояли не врівні з народом, другі чесно додержати свого слова [168]”.

Загалом же у М.Костомарова маємо неглибоку продуманість Гадяцької справи й поверховість в її оцінці. Автор інколи спирається на повідомлення інших авторів, не зовсім певні, й тому його висновки поде-куди непогоджені між собою й навіть протилежні.

Позитивною стороною праць М.Костомарова є те, що в них зосереджено значний за обсягом документальний матеріал, на основі якого висвітлюється хід воєнних дій, дипломатичні переговори, політичні цілі правлячих кіл зацікавлених держав тощо. Сам факт залучення великої кількості архівних документів, нерідко вперше введених до наукового обігу, детальне висвітлення українсько-московських відносин — велика заслуга вченого.

Козаччина, особливо доба Хмельниччини і Руїни, посідають важливе місце в історичній концепції одного з найвидатніших українських істориків другої половини ХІХ ст. В.Антоновича. На основі аналізу суспільного життя українського народу В.Антонович доходить висновку про те, що його провідною ідеєю є “принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства [101, с. 18]”. Однак втілити в життя свій “одвічний демократизм” українцям ніколи не вдавалось сповна. Причина цього, на думку історика, — в недостатньому запасі культури як народу д. цілому, так і його вождів. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків В.Антонович знаходив у повстанні під проводом Б.Хмельницького, коли “історичні обставини сприяли найліпше, одначе увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості [101, с.19-20].

Під кутом зору цих концептуальних положень В.Антонович і розглядав весь історичний процес в Україні, і пов’язував добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі.

Козаччина містила в собі українську національну ідею, яка усе ж мала одну хибу, що призвела зрештою до невдачі. Козацькі рухи ставили перед собою лише завдання збереження прав вузько козацьких, ігноруючи права стану кріпацького, не рахуючись з усією масою українського народу. Отже, у ХVІ та в першій половині ХVІІ ст. козацтво змагалось переважно за свої станові військові права, воно не мало належного успіху, а коли козацтво закликала до боротьби селянські маси, тоді вони разом доходять до перемоги. Але перемога

ця не привела козацтво, особливо його керівників, до усвідомлення цієї боротьби як боротьби народних ідеалів. Козацькі гетьмани і старшина після перемоги йдуть знову до мети вузької, групової, вони хочуть створити нове шляхетство на взірць польського. Народ відчув і зрозумів ці тенденції інстинктивно і його довіра до козаків почала розвіюватися.

Кульмінаційному моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними масами — Хмельниччині, В. Антонович не присвятив якоїсь великої історичної праці, однак оригінальні думки з цього приводу висловив. На його погляд, Хмельницький не був проіннятий народними ідеалами і не розумів іншого суспільного ладу, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий. Поряд з цим В.Антонович зазначав, що хиби Б.Хмельницького і недостатнє усвідомлення ним можливостей епохи та інтересів народу коренилися не в особистому характері або інтересі гетьмана, а були виявом загальнорозумового і суспільного рівня розвитку українського народу на ту епоху і на ті часи.

Український народ не був тоді на такому рівні розвитку, коли шляхом розумової роботи відкидаються вироблені історією форми побуту і утворюються нові, кращі за попередні. Без достатньої освіти і культури, на думку В.Антоновича, не може скластися ідея нових громадських форм, не може вирости нова політична форма суспільного устрою. Тому й робив помилки Б. Хмельницький, тому і сама Хмельниччина не привела до створення нових суспільних форм життя, які були б кращими і поступовішими, ніж попередні відносини.

Дехто із сподвижників, послідовників і наступників Б.Хмельницького, на думку В.Антоновича, намагався стати на ґрунт демократичний, спираючись на народний інстинкт, але недостатня громадська підготовка народу не дала тим діячам навіть змоги як слід сформулювати свої стремління. Ці діячі мусять або, як Мартин Пушкар та Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені зробитись демагогами, як Брюховецький, або, нарешті, після неймовірних зусиль визнати свої прагнення, як Петро Дорошенко, нездійсненими.

Особливу позицію щодо оцінки українського козацтва займав П.Куліш. У молоді роки він багато в чому, зокрема в національно-патріотичних, освітніх та інших поглядах сходився з Т.Шевченком, дружив з ним, але їхні програми мали принципові відмінності. Якщо Т.Шевченко ставив за мету сприяти своїм художнім словом революційному визволенню українського народу від російського царизму, від кріпосницького поневолення, то П.Куліш головним завданням вважав піднесення культурно-духовного рівня свого народу як основи для майбутнього мирного будівництва української державності. Усі сили — не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвиненішою культурою.

З цих позицій П.Куліш засуджував і “Гайдамаччину”, кровопролитні повстансько-бунтарські рухи “низів” з їх, як він вважав, варварством та жорстокістю, владолюбними амбіціями та загребущию “верхів”. Вони, на його думку, були головними національними перешкодами для культурного і державного становлення України, зокрема після доби Б.Хмельницького, в час так званої Руїни.

Від раннього романтичного захоплення козащиною П.Куліш приходять у своїх історичних творах (“История воссоединения Руси”, “Отпадение Малороссии от Польши”, “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”) до переважно негативної оцінки козацько-селянських повстань та їх провідників. Він не схвалює оспівування козащини у фольклорі й літературі, вивисує культуруносну місію польської шляхти і російського царизму в Україні. Стихійна, озлоблена сила темної дикої “черні”, вважає П.Куліш, руйнує культуру, досягнення цивілізації.

У своїх творах П.Куліш застерігає проти “демона тьми”, свавілля низів, проти нових “панів” і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неучтва і занедбання загальнолюдської моралі.

Слід мати на увазі, що в 70—80 рр. XIX ст. цілком назріла критична переоцінка романтичної ідеалізації козащини. Під пером П.Куліша пізній романтизм нещадно розправлявся з ілюзіями та ідеалами його молодості. При цьому П.Куліш не вберігся від нових крайностей — категоричного осуду і навіть злісного знеславлення Запорозької вольниці. Проте чимало діячів української культури зуміли побачити у викличних екстравагантних поглядах П.Куліша вияв більш реалістичного, ніж досі, підходу до зображення козащини. Так, М.Драгоманов зазначав: “Безспірно, добродій П.Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі, про те, що настав час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним...”. І далі зазначав, що необхідно осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. “Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом,— над його вартістю і хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в архів і признати навіть шкідливим для поступу [151, с.348]”.

Негативні риси тогочасного козацтва, твердив П.Куліш, є виявом “здичавіння” нащадків русичів давньої княжої доби внаслідок ярма “чингісхановичів”, втрати українським народом колишнього високого культурного рівня в умовах тодішнього і пізнішого чужинського поневолення.

З різних причин у Кулішевих оцінках змісту й характеру боротьби таких провідників українського визвольного руху, як К.Косинський, С.Наливайко, П.

Павлюк, Я.Острянин переважають негативні оцінки. Тенденційно спотворені характеристики цих та деяких інших українських історичних діячів частково запозичені П.Кулішем з польських і російських джерел. Загалом на його історичній концепції позначився вплив праць російського історика С.Соловйова з їхнім великодержавницьким тлумаченням української історії. М.Грушевський зазначав, наприклад, що П.Куліш продовжив ультрадержавний погляд С.Соловйова на козаччину як “елемент руйнний, протигромадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом [137, с. 121]”.

Чимало негативного спостерігається в Кулішевих оцінках повстання під проводом Б.Хмельницького і самого гетьмана. П.Куліш дорікає Хмельницькому, що він не використав державотворчих традицій, “культурних інстинктів” давніх русичів і “розіграв роль стихійної сили, яка зникає без благодірного сліду після руйнівної своєї дії... [185]”. Однак при всьому суб’єктивізмі характеристик, П.Куліш відзначає, що Б.Хмельницький “показав на поляках” силу українського генія, що гетьмановим “стратегічним, організаторським і політичним здібностям скривджені від них дивуються більше, ніж ми, які восторжествували над ними [185]”. Загалом Б.Хмельницький виступає у цьому творі П.Куліша як мудрий державний діяч, який веде надзвичайно активну, гнучку міжнародну політику.

П.Куліш намагається якнайпереконливіше і наочніше довести, що внутрішнім, національним фактором, який ослаблює Україну в час лихоліття, губить її, є відсутність об’єднуючої злагоди між різними суспільними верствами. Цю слушну думку він наполегливо демонструє на різноманітному матеріалі з історичного минулого.

Як мислитель, П.Куліш порушує питання людської історії — про співвідношення гуманістичної моралі і класових, національних та особистих інтересів, наголосивши при цьому на пріоритеті загальнолюдських цінностей. Палкий прихильник свободи, він застерігав проти її ототожнення із сваволею, анархією, акцентував увагу на необхідності суспільного порядку і вихованні культури людського співжиття. Саме тогочасна дійсність змушувала його повсякчас замислюватися над шляхами досягнення справедливих міжнаціональних взаємин. Він гостро відчув потребу в опанування рідним народом загальноєвропейської культури при збереженні своєї національної самобутності.

Чимало оригінального, як за формою, так і за змістом, подав з приводу Гадяцької умови П.Куліш. Справившись з Пушкарівщиною “... Виговці думали й гадали, як себе надалі забезпечити. От і надумались, щоб уже з України вчинити осібну Річ Посполиту з своєю шляхтою, маршалками, всякими дигнитарями, на взір Литовського князівства, і до Речі Посполитої Польської новими пактами примкнутися. Мабуть ця думка давно вже в голові у Виговського кублилася, та не знав він до чого ще дійдеться; тим за живота

Хмельницького перед царськими боярами лисицею звивався й сам на боярство й вотчини Московські в царя квапився, і коли б на Україні йому не повелось, то до царя з родичами й приятелями на даровий хліб од'їдав би. Як же побачив, що старшина козацька шляхецьку націю на Україні завести рада і головою своєю його до того діла вважає, він тоді царя тільки лудою лудив, щоб панове ляхи ласку царську з боку вбачали, бо кажуть: гарна дівка засватана, так уже щоб, як він схоче, права йому поступили [136]”.

На жаль, цей вислів, як і все інше в цій праці П.Куліша, необумовлений ніякими джерелами.

Великий інтерес викликає погляд на козаччину ще одного видного українського мислителя — М.П.Драгоманова. Як відомо, цей вчений широко застосовував у своїх історичних творах порівняльний метод і не раз критикував тогочасних українських істориків саме за відсутність у їх дослідженнях цього універсального прийому. М.Драгоманов, наприклад, тонко підмітив хиби в історичних працях П.Куліша і рекомендував йому для їх усунення використовувати метод порівняльних студій. “Куліш,— писав М.Драгоманов,— один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січі й т.ін. (Розбишаками вийшли козаки в Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда історію без порівняння з історією народів). Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки, і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями [165, с.182]”.

М.Драгоманов рішуче заперечує погляд на козаків, який визнає їх розбишаками. У козаччині він вбачає позитивні моменти: протест проти тяжких для народу суспільних порядків та оборони руської землі від чужинців. На думку вченого, українське козацтво в свою кращу пору прийняло в свої ряди не лише простих селян та міщан, але й освічені і культурні верстви українського народу і тим самим розширило свідомість національно-визвольних змагань. Зростанню свідомості сприяло й те, що боротися українським козакам, на відміну від російських, довелося проти чужої, а не своєї держави. Боротьба українського козацтва з Польською державою була “боротьбою принципів”, тоді як заколоти й виступи великоруського козацтва залишалися виключно “боротьбою інстинктів”. У боротьбі з Туреччиною українські козаки, на думку вченого, виступали представниками самостійної народної політики.

Отже, історики другої половини XIX ст. — М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов — висловили багато слушних та оригінальних думок і суджень про українське козацтво, які змусили сучасників і наступні покоління ставити розгляд цього соціального феномену у більш широкі суспільно-

політичні і культурно-цивілізаційні рамки.

Треба відзначити, що праці М.Костомарова мали великий вплив на українську історіографію, особливо висвітлення періоду гетьманування І. Виговського. Це прослідковується у праці Б.Грінченка [136]. Щоб переконатися в цьому досить навести характеристику Гадяцької угоди, де Б.Грінченко майже дослівно за М.Костомаровим подає наступне: “Як прочитано пакт на раді козацькій, знявся великий гомін. Кожне хотіло чогось свого: один — одного, другий — другого, один одному суперечив, а часом той самий чоловік гукав, що треба отак, трохи згодом казав уже зовсім навпаки. Не розуміла рада до ладу, чого саме треба, щоб було краще. Але однієї речі все козацтво вимагало одностайно: щоб до Великого Князівства Руського прилучено всі землі, де живуть українці. Польські комисари не хотіли на це пристати. Здавалося, що справа от-от розіб’ється. Виговський з своїми прихильниками умовляв козаків згодитись. Тетеря найбільше допомагав цьому.

— Гей, — гукав він, — згодимося, панове молодці, з ляхами — більше будемо мати. Pokірливе телятко дві матки ссе.

Козаки тоді загукали: “Згода! Згода! Згода!”

Згадавши про Б.Грінченка, необхідно згадати й про його працю та про оцінку ним Гадяцької умови, на якій автор зупиняється досить докладно. За своїм жанром праця Б.Грінченка науково-популярна. У ній, однак, об’єктивно висвітлені події, хоча в оцінці окремих аспектів автор допускається й деяких хиб. Це має місце особливо там, де він потрапляв під вплив раніших творів і традиційних уже тверджень — сам же Б.Грінченко добу І.Виговського, як свідчить наш аналіз його творчості, окремо не досліджував.

Про Гадяцьку умову він, між іншим, каже, що “не було тільки в цих умовах сказано про простий нарід, не сказано нічого про тих хліборобів, що житимуть на чужих землях — під яким правом їм жити. Оце була найбільша помилка Гадяцької умови й це найдужче одхилило від неї простий нарід [184]”.

Такі погляди на Гадяцьку умову в часи Б.Грінченка і в його оточенні були пануючими. Вони ставали вже ніби традиційними і в інших працях тогочасних авторів.

З авторів, які в своїх працях детальніше розглядають суть Гадяцької угоди, зупиняючись не лише на мотивах політичної чинності І.Виговського, а також і на оцінці самого Гадяцького акту, треба відзначити передусім праці О. Левицького і В.Вовка-Карачевського. У своїх поглядах на Гадяцьку угоду ці автори дотримуються інших точок зору.

О.Левицький, наприклад, твердить, що Гадяцький договір “до певної міри спробував на собі долю всього того, що виходить з загального рівня понять сучасників і оказується їм не по плечу. На початку, згарячу, він був відкинений майже всіма і навіть між старшинами — сторонниками автономістичної партії — виявилось не мало його противників... Але потім, чим далі тим договір добував собі все більше й більше прихильників. За гетьманування Юрія

Хмельницького, поки статті Гадяцького договору читалися на Корсунській раді, козаки говорили: коли б його милость пан воєвода Київський (Виговський), будучи ще у нас гетьманом прочитав так і ростолкував, такої б біди не сталося”. О.Левицький особливо підкреслює той момент, що козацтво в своїх стремліннях постійно поверталось до Гадяцького договору. Деякі статті останнього,— зауважує він,— були повторені майже через 30 літ в політичному проекті І.Петрика. Насправді ж маємо підстави твердити, що Гадяцька угода козацтва на значно довший час, ніж кілька десятків літ, стала українською національною програмою”.

Інший погляд на Гадяцький договір висловив майже через четверть століття В.Вовк-Карачевський. У своїй праці кількома розширеними тезами викладає він цікаву для нас справу, подаючи в окремих уступах своєрідні підсумки того, як до нього висвітлювалась ця проблема, й належним чином мотивує окремі положення своїх тверджень.

І.Виговського, який став після смерті Богдана Хмельницького на чолі Війська Запорозького, автор вважає людиною, яка пішла на зустріч бажанням Польщі й прийняла на себе всю тяжку боротьбу, що предстояла б Польщі, при бажанні її знову повернути Україну, будь на його місці друга особа. Справа була оброблена так, що Україна сама з собою боролася, сама проливала свою кров й тратила й без того вже страчені сили для того, щоб створити договір, який — це стало ясно через рік після його заложення — був цілком не придатний і не доцільний для України і послужив навіть на погибель самого автора.

Пояснюючи причини повстання умови з поляками, Вовк-Карачевський стверджував, що І.Виговський “ясно розумів, що треба створити щось автономне для України, що в цьому заключається його завдання. Пройнятий ідеями шляхетства, він не міг уявити собі іншого устрою вільної держави, ніж той, який він бачив у Речі Посполитій. І.Виговський не міг скласти для себе іншого ідеалу, ніж аристократична республіка та крім того ідеал цей цілком відповідав його особистим видам. І от він завдався цілком створити щось цілком подібне з України, не бажаючи розуміти, що це зовсім не здійснимо в справі її об’єднання. Не хотів він узяти на увагу, що глибоко демократичний дух українського народу не перенесе ніякого привілейованого стану. Ненависть до панів, будь то свої чи чужі, виходить не з дикунства чи непросвічености, як то думали пізніше поборники того наряду, першим представником якого був Виговський, а пояснюється тим, що станів у справжньому розумінні цього слова не існувало і творити їх при любові народу до свободи суперечило народним ідеалам про рівноправність. Надто був І.Виговський пронятий державними ідеями, пануючими і Речі Посполитій, які вигідні були для старшини, але непримінімі були для народу і до створення автономії на взірець Польщі й зводилось його завдання [139]”.

Гадяцький договір Вовк-Карачевський вважає безперечно дуже вигідним для старшини — в цьому відношенні він був бездоганний, але про нарід ні слова, ні слова про упорядкування відносин, ні слова про полегшення побуту народного. Влада була виборна, але хто мав її вибирати, яка мала бути форма цього вибрання, як нарід міг виразити своє бажання відносно того чи другого вибору — невідомо. З безконтрольної влади польських панів нарід попадав у не менш безконтрольну владу своїх панів. Спитатися, чим це було краще?

Посилаючись на листування І.Виговського й інші факти, Вовк-Карачевський вважає, що це дає йому право “твердити, що тоді, коли І. Виговський дістав булаву, його плани і наміри були строго й ясно визначені, й що тоді вже в нього кріпла була думка з’єднати Україну з Польщею, й що вся його діяльність хилилась саме до цього [117]”. Твердження здається сумнівним і певним чином воно суперечить тому, що він говорив про політику особистої вигоди, якою ніби ціле життя керувався І.Виговський. Можна вважати, що служба Москві, яка уміла добре платити за це, була б безмірно вигіднішою, ніж проблематичний ризик з польськими симпатіями.

Подібні думки висловлює й розвиває М.Стадник, у своїй праці, яка може вважатися вагомим дослідженням, спеціально присвяченим Гадяцькій унії. Автор невисоко оцінює Гадяцьку умову, стверджуючи, що після Гадяцької угоди Україна інкорпоровалася Польщею. Коли це й так, то не мусимо забувати, як це свого часу зауважив і В.Будзиновський, що Україна піддавалася цій інкорпорації, маючи свій сейм, адміністрацію й військо, що ця інкорпорація була одинокою в своїм роді, що вона не могла бути ні небезпечною, ні загрожуючою для України, особливо, коли пам’ятатимемо, що Польсько-Литовський організм тоді був уже дуже слабкий. Гадяцький трактат насправді ж встановлював зв’язок персональної унії між Україною й Польсько-Литовською державою в Речі Посполитій. Гадяцька угода не відновляла попереднього стану, не повертала Україну до старих взаємовідносин з Польщею. Раніше Україна була власністю Польщі, так само як пізніше вона стала власністю Московщини. Федерації та ще такої, яка накреслювалася в Гадячі, у Польщі з Україною перед тим ніколи не було.

Для доказу своєї основної думки М.Стадник звертається до окремих положень Гадяцького договору. Він, зокрема, підкреслює, що після умови гетьман повинен був перебувати до короля “w wiernosci, Poddanstwie, Posluzzen stwie”. Не треба доводити, що ці вирази є звичайною формальністю, яку можна прирівнювати до королівського титулу. Відтак автор твердить, що Велике Князівство Руське, “беручи (на варшавському сеймі) участь у всіх спільних загальних ухвалах, тратило марку самостійності. Діяльність власного сейму Великого Князівства Руського була би певно зредукована до мінімальних робіт місцевого характеру”. Очевидно, що ці доводи не підлягають будь-якому умотивованню окрім того, своїм змістом вони не належать до обсягу історичної науки.

Принципове становище, яке пропонує М.Стадник щодо Гадяцького договору таке: “Інкорпоровання земель українських до Польщі — хоч і з блезкотливою назвою В. Кн. Руського — цілком не може нас приваблювати.

В. Кн. Руське, висилаючи послів у центральний сейм варшавський, позбавляло себе сили й розгону до великої будови власної державности. І тут бачимо, що політична думка українських творців угоди не сягала далеко... [117]”

Відтак проаналізувавши діяльність влади гетьмана, який у Варшаві прирівнювався до сенаторів, право бити монету з особою короля, на 30—40 тисяч війська під рукою гетьмана (яке “могло хіба служити до оборони інтересів державної Польщі, але не можна з ним думати про визвольний рух України”), М. Стадник, закінчуючи огляд стану Великого Князівства Руського, робить висновок: “Польща добре прикувала В. Кн. Руське до свого великодержавного воза, не лишила ні найменшої області державного життя, де не запевнила би собі впливів у своїм політичнім інтересі... Польща свідомо творила собі *ostmark*, не даючи навіть змоги й надії тим маркграфам-гетьманам розширити власними силами свої східні границі, а навпаки зобов’язувала В. Кн. Руське воювати за неї з Москвою”.

Негативною особливістю Гадяцької угоди М.Стадник вважає те, що “вона запроваджувала на Україні устрій шляхецький з підданством простого люду”. Такі думки ми подибували вже раніше у Вовка-Карачевського й др...”. І ця прикмета аристократично-шляхетсько-польська була така антипатична цілому українському народові, що йому нарівні з польською шляхтою стала ненависна й ціла козацька старшина, яка вбиралася в блиск польсько-шляхецького панування”. Тут автор оперує поняттям народу, не визначивши його, але, очевидно, в значенню “низів”. Роль їх в історії України цих часів, особливо в політичному житті, він також ніде у своїй праці не з’ясовує. “В цілім українським народі, — твердить він, — жевріла ідея — ідея можливо найбільшої демократичної рівності й свободи. Нарід український не хотів і не хоче неволі ані у себе, ані для себе. Політика Виговського йшла проти волі широких мас і він мусів упасти...”

Така ворожа неприхильність до Гадяцького Трактату і його творців з боку цього автора стане нам зрозумілою, коли познайомимось з засадничим відношенням його до ідеї державності. У цьому відношенні М.Стадник, як ніхто інший з названих авторів, виявив вплив сучасного йому соціалістично-партійного доктринерства. “З погляду української демократичности, — зазначає автор, — мусимо осудити політику І.Виговського — мусимо відкинути власну державність, коли мала бути оперта на аристократичній основі з відібранням політичних прав широким масам простого народу. Отже і з погляду етичного, загальнолюдського з почуття нерівності в правах і тягарах усих верств народу, мусимо осудити політику І.Виговського і його угоду, яка лише стримувала би природній розвиток національних сил українських”. І трохи нижче: “зі

становища правно-державного як і суспільного України можемо зачислити цей факт угоди, як її в кінці ухвалено, до одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні, маючи на увазі, сильний державний режим Б. Хмельницького перед тим [248]”.

Про долю Гадяцького трактату М.Стадник говорить дуже лаконічно: “Гадяцька угода впала разом з упадком Виговського”.

Більше над виясненням підготовчого періоду до переведення цього акту, над генезою Гадяцького договору працював В.Герасимчук, який також присвятив Гадяцькому трактату спеціальну студію. Погляд його значно відрізняється від погляду М.Стадника.

Подаючи текст Гадяцького Трактату, В.Герасимчук називає його “величавим пам’ятником козаччини”. Свій загальний погляд на Гадяцьку умову цей автор накреслює в такому уступі: “Непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Одначе ця нова політична комбінація не була провідним ділом “поляка Виговського”, до якого він стремів скоро й обняв гетьманство. Се тільки мав бути перехідний епізод і його радше можна назвати способом, як ціллю. І хоч в Гадяцькім Трактаті міг би де-хто добачувати глибший змісл історичної неминучости, то таки з його генези вдаряє в вічі принагідність. Сам собою величавий факт Гадяцької згоди, на зміст котрого дивилися завсігди з подивом, зробився не через ніщо инше, як через скрутне положення гетьмана перед Полтавською кризою; був отже плодом хвилевих обставин, хоч без сумніву твердих, одначе в порівнянні до давніх величних намірів, була це політика уступства і частинного банкруцтва — так на цю польсько-руську згоду, довершену під Гадячем, треба дивиться. Це вже повна капітуляція тільки відіграна з артизмом, з повним укриттям проявів своєї внутрішньої слабости [124—130]”.

У Гадяцьких статтях, стверджує В.Будзиновський, представники українського народу задокументували найяскравіше стремління до злуки цілої української території в одну державу.

В Гадяцькому договорі автор добачає найповніший вияв відновленого всеукраїнського націоналізму [112].

Відновлення всеукраїнського націоналізму припадає на середину XVII ст. У 1648 році населення цілої української території відчуло свою єдність. Похід Б. Хмельницького на Захід підняв населення Галичини проти спільного ворога. Богдан Хмельницький досить виразно поставив завдання боротьби, яка мала закінчитися створенням руської держави, границі якої мали бути границями нашої мовної території”. Спочатку ця ідея була проголошена як загроза перед польськими послами 23 лютого 1649 року. Задуману державу Хмельницький хотів творити в межах держави Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Висловлена як загроза, ця державна думка, зазначає В.Будзиновський, не відразу була усвідомлена українською провідною верствою. Треба було кілька років завзятої боротьби, в яку було втягнуто все українське населення, щоби 16

вересня 1658 року ця ідея була розвинена й конкретизована в національну програму постулатах козацтва на Гадяцькій раді.

Українське козацтво не мало тоді ще стільки сили, щоби мечем досягти поставлені завдання. Воно змушене було й попередніми подіями й своїм тодішнім станом до вживання певних дипломатичних заходів, мусило погодитись на те, що ідеал буде здійснений не відразу, але мало певність, що його досягне і до цього тяжіло.

Польща в Гадячі пактувала з козацькою Україною. Голосу Західноукраїнського населення, де козацтва не було, там не чулося. Про долю цих земель польські комісари навіть і слухати нічого не бажали, визнаючи їх уже органічно зрослими з коронними землями. Та тим не менше козаки перебували на становищі загально-національним і виступили в обороні закріпачених земель. Умовою своєї згоди з Польщею вони поставили розширення Великого Князівства Руського і прилучення до нього усіх країв, де люд говорив українською мовою й де панували колись руські князі.

Українська національна програма накреслена ще при кінці життя Богдана Хмельницького, зводилася до того, щоби визволитися з під Росії й відірвати від Польщі українські землі, які мали бути приєднані до України, й створити з нею одну українську державу. Для здійснення цієї програми сили козаків були замалі — виключно зброєю здійснити це не було можливо. Треба було вживати також і дипломатичних засобів. Цьому сприяло скрутне становище Польщі, яка для відновлення своєї могутності мусила заручитися допомогою козаків. За цю допомогу вона погоджувалася посприяти козакам у боротьбі проти Москви й визнати значно ширші права української держави ніж ті, які збройно виборов Б. Хмельницький, і більші, ніж Москва пообіцяла після Переяславського договору. Українська дипломатія використала скрутне становище Польщі й заключила з нею договір, за яким Польща погодилась фактично на українську державну самостійність.

Щодо формування політично-національного ідеалу, коли судити за Гадяцькими статтями козацтва, твердив В.Будзиновський, українська нація мусить бути поставлена на одному з перших місць серед народів Європи. Український народ у цьому випередив інші народи на якихсь двісті літ.

Сучасники І.Виговського, які стояли за панування московського права в Україні, були противниками автономістичної старшини. Вони вважали, що Гадяцький договір нічого не давав селянам, що він був корисним лише для козацької старшини, яка забезпечувала собі ним колишні права польської шляхти. Це обвинувачення торкається соціального боку справи й воно, на думку В.Будзиновського, цілком безпідставне. Гадяцький договір, на погляд цього автора, був актом міжнародним і в його завдання не входило нормувати внутрішні суспільні взаємовідносини у Великому Князівстві Руському. Це було компетенцією українського сейму, який і мав установити ті чи інші взаємовідносини між окремими верствами населення. Можна припускати, що

внутрішній устрій Великого Князівства Руського не був би таким аристократичним, як у Польщі. У цьому плані в Україні відіграло б свою значну роль козацтво, яке поповнювалося низами і якого не мала Польща.

Нелогічним, на думку В.Будзиновського, є також звинувачення Гадяцького договору і його творців у тому, що цей договір не зніс панщини. Адже він, як угода міжнародна, не нормував внутрішнього устрою, не трактував і питання кріпащини в Україні. Кріпацтво почалося ще при Богдані Хмельницькому і процес розвивалося за своїми законами, незалежно від Гадяцької угоди. Такі основні думки й твердження з приводу Гадяцької умови В.Будзиновського.

Уже в кінці XIX ст. українська історіографія диспонувала великим доробком монографічної літератури та археографічних видань, у яких висвітлювалися окремі аспекти нашого дослідження. Водночас розвиток української культури і національної свідомості висував потребу наукової синтези історичного процесу українського народу і якнайширшої популяризації історії України. Першу наукову схему історії українського народу на заселеній ним території протягом усього його історичного життя створив і обґрунтував М. Грушевський. Його монументальна праця “Історія України-Руси” в 10 томах, видана у Львові й Києві 1898—1937 рр., знайшла цілковите визнання як в українській, так і зарубіжній історіографії.

Б.Хмельницький і Хмельниччина, епоха і бойовий прапор — саме ці конвенції стають найважливішими підвалинами в політичній концепції М. Грушевського. Особі гетьмана, подіям національно-визвольної війни він присвячує чимало своїх фундаментальних праць, зокрема працю “Історія України-Руси”, “Історія українського козацтва”, “Хмельницький і Хмельниччина”, а також невеликі суто публіцистичні статті: “250 літ” (до ювілею Переяславської Ради), “Богданові роковини” та ін. Однак незважаючи на справжній калейдоскоп назв і навіть жанрів, М.Грушевський не змінює свого ставлення до тих подій і займає щодо них цілком визначену позицію [139—141].

Немає нічого несподіваного в тому, що Грушевський починає саме із загальних оцінок гетьмана: “То був чоловік висших здібностей і визначного характера”, — проте досліджуючи причини, які поставили його на чолі широкого народного руху, робить дуже цікаве застереження (яке, до речі, й у наші дні не втратило своєї актуальності): “Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не зв’язаних з його особою. Звичайно ж, тільки власні сильні враження дають чоловікові ключ до розуміння, до відчуження чужих; власне горе і кривду зв’язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником... [176, с.115]”. На думку М. Грушевського, саме такий механізм і став справжнім рушієм Хмельниччини.

Б.Хмельницький, зазначає Грушевський, ніколи не приховував, що його діяльність лише випадково набула майже всенародного масштабу. “Можна б сказати, що він, — продовжує далі вчений, — навпаки удавав з себе всяку

відповідальність за свою роботу. Але сама аназа його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо прийняти за щирий висказ слова кинені Хмельницьким під час, коли його думки найвище винеслися — в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: “Я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру [165, с.27-28]”.

Отже, робить свій перший висновок М.Грушевський, всі дії Б. Хмельницького протягом 1648 р. доводять, що до виступу проти польської корони “його подвигнули власні шкоди і кривди”. Щоправда, ці шкоди і кривди — широковідомий конфлікт з підстаростою Чаплінським, “експропріація” маєтку, наїзд і вбивство сина, арешт і замах на життя — були “заразом і козацькими взагалі”. Однак, розчавшись за сценарієм “рядового” козацького повстання, Хмельниччина призвела до таких приголомшливих наслідків, яких не мали навіть усі народні виступи від К.Косинського до Тараса Грясила.

М.Грушевський при цьому називає дві причини:

По-перше, участь у повстанні найширших верств українського населення. Так, Б.Хмельницький, як зазначає М.Грушевський, справді “розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви”. Проте основні вимоги козаків — “права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов’язків чи на дідича, чи на королівських державців і незалежність від доміняльної й усякої іншої юрисдикції” — були водночас і вимогами всього українського народу, і для “осягнення їх, — пише М.Грушевський, — він був готовий кожної хвили перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, — тим більше, що побутові обставини однаково з кожного хлібороба робили вояка”. Саме ця “тісна солідарність” козацької верстви з широкими народними масами й спичинилася до такого “глобального” розмаху національно-визвольної війни.

Другою причиною успіху Б.Хмельницького М.Грушевський називає його активну дипломатичну діяльність, і “спілку” з татарами: “Почавши від К. Косинського, — пише він з цього приводу, — ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма. Відомо се напр. про Павлюка, 1637 року. Хмельницькому ж удалось притягнути до себе татар, бо хан був розгніваний на Польщу, за не виплачений харач (данину.— *М.П.*), а орда потребувала війни, бо був в Криму голод і неспокій. Ся спілка забезпечила козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти польське військо і з тим опанувати терен повстання [141, с.502]”.

Але ось цікава ситуація, на яку звертає увагу М.Грушевський: завдавши польському війську нищівного удару й навівши страшенну паніку на цілу Польщу, Б.Хмельницький раптом марнує час, “безпотрібно стоїть на Київщині” пише листи і петиції до польської корони з проханням збільшити козацький реєстр і дати затриману платню. “Тільки всього, — зазначає М.Грушевський і продовжує. — Се виглядає страшно дивно, як дивитися на Б.Хмельницького, як

на народного вождя, що виступив для визволення України “з-під іга єгипетського”. Але в дійсності Б.Хмельницькому тоді ані снилось бути народним вождем і увільняти когось з-під лядської кормиги... Удар ним зроблений показався занадто сильним, і Б.Хмельницький опинився в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг”.

Проте хвиля народного визвольного руху піднімає Б.Хмельницького над його особистими планами, і православна Русь, за словами М.Грушевського, “вітає його з нечуваною честю й ентузіазмом”, “нові горизонти, новий круг ідей розкривається перед очима “козацького батька”; його гадки виходять за тісний обрій козацьких інтересів”. Б.Хмельницький заявляє, що відтепер буде воювати за православну віру, але він іде ще далі: “Перед мисленними його очима ставали — не скажу вже пляни — а якісь образи можливості, перспективи подвигнення цілої Русі, цілковитого знищення польського панування на українській території і якогось нового, інакшого життя на Русі, під охороною і зверхністю козацького війська... Та хоч як неякісні й фантастичні ті побажання Б.Хмельницького, вони мають велике значіння в історії розвою політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще кількох літ, щоб ті мрії про своє князівство втілились в проект великого князівства Руського, яке б воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і з доволі неясними гарантіями державності України-Руси. Ідеї, як і все інше в природі, потребують часу для свого зросту”.

Але це, зрозуміло, сталося пізніше. Тоді ж, 1649 р., на думку Грушевського, Б.Хмельницький робить важливий крок на шляху до втілення народної визвольної ідеї, та Зборівська катастрофа (підступність татар, які зрадили в рішучу хвилину) розбиває плани Б. Хмельницького. І хоча в угоді між Хмельницьким і польською короною — вона, як відомо, також дістала назву Зборівської — вже можна побачити “певні зародки ідеї козацького “Руського князівства” з власною територією, що складалася з трьох колишніх польських воєводств, мала православних сенаторів і виїмкові права, там не було головного, — зазначає М.Грушевський, — “натяку на той “руський нарід”, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволі, і прирікав, що його не відступить!”. Статті Зборівської угоди вирішували тільки дві справи — козацьку і релігійну.

Але, на думку М.Грушевського, наслідки цієї угоди, як загалом і всієї політики Б.Хмельницького, були дуже тяжкими. З одного боку, якщо зіставити козацькі петиції 1648 р., в результаті зборівських статей, здавалося б, можна дійти до висновку, що це був справжній тріумф Б.Хмельницького. Однак, зважаючи на те, що тодішні події в Україні давно вже переросли обмежені козацькі рамки і набули справді народного масштабу (до речі, такі оцінки М. Грушевського щодо народного характеру визвольної війни досить важко узгоджуються з попередніми радянськими уявленнями про вченого, якого раніше з вітчизняних підручників, енциклопедій й офіційних джерел знали як

діяча антинародного й реакційного, але ми ще не раз повернемося до цих парадоксів), Зборівська угода стала сумним, майже трагічним етапом національно-визвольної війни.

“Народні маси на Україні, — підсумовує М.Грушевський, — се відчули. Можна сказати, що з Зборівською умовою Б.Хмельницький і козаччина втрачають свою роль поводителів народу... Хоч і далі значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависті до поляків, то під натиском обставин, бо навіть часом і примусу — але народний характер свій війна втратила!”. До того ж, татари — підступні й лукаві союзники Хмельницького по Зборівській кампанії — захопили в Україні великий ясир. І хоча дозвіл на цю ганебну акцію дав польський король, вину за неї громадська думка (якщо можна так сказати) склала на Б.Хмельницького. М.Грушевський навіть наводить слова з народної пісні: “Бодай тебе, Хмельниченку, перша куля не минула...”.

1651 р. приніс ще одну катастрофу — цього разу під Берестечком. Становище Хмельницького вкрай загострилося. “Його позиція, — підкреслює М.Грушевський, — була тоді дуже тяжка. Тої підпори зі сторони народних мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніальний організатор, він не розумів чи легковажив соціальні змагання мас, і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в заграничних союзах, але вони йому не вдавалися”.

М.Грушевський мав на увазі, зокрема, спробу Б.Хмельницького дійти згоди з Туреччиною, яка тільки погіршила його складні стосунки з Кримом. Розвіялися “молдавські” плани, а також надії на те, що у війну з Польщею втрутиться Швеція. За таких обставин “тим ціннішою” для Б.Хмельницького здавалася ідея союзу з Московією, і він прагне втягнути її “як найскорше в війну з Польщею. В осень 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною Хмельницький просить царя вислати до Києва й інших українських міст своїх воєвод з військом, “бодай тисяч зо три”. Очевидно, йому хотілось, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію. Він добивавсь цього ще перед війною 1649 р. і для заохочення московського правительства убирав се тепер в форму вислання московських залог”.

Звичайно, існують різні точки зору на русійні мотиви, що визначили тоді “московську” політику Б.Хмельницького. Це стосується не тільки сучасної історичної науки, а й навіть сучасників та попередників самого М.Грушевського

Як бачимо, М.Грушевський уникає “глобальних” узагальнень, надто емоційних висновків і пояснює союз Б.Хмельницького з Московською державою насамперед тактичними міркуваннями. Проте, незважаючи на такі “несерйозні” з точки зору нашої історіографії мотиви, він доходить цілком

фундаментальних висновків. Для Б.Хмельницького, зазначає М.Грушевський, “се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри яку повів сей “малий і незначний чоловік”, як він сам себе називав, з Польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз з Москвою, несподівано сталася підвалиною нового політичного групування половини Європи”.

М.Грушевський намагався дати аналіз облоги Б.Хмельницьким Львова, Замостя, правда, не подаючи більшого значення зв'язкам козацької армії з повсталими Галичини. Він зазначає, що хоча й у Галичині підіймалося повстання селян, міщан і дрібної шляхти проти поляків, Б.Хмельницький “не дбав про те, оскільки поза облогою Львова в нього не було ніяких “окупаційних планів”. “Хмельницький, — писав М. Грушевський, — під час сеї галицької компанії не робив нічого й на те, щоб використати й підтримати той народний рух, який при нагоді його побуту в Східній Галичині, не зважав на те, що до нього з різних околиць Галичини приходила українська людність, щоб взяти участь в боротьбі козаків проти шляхти”.

Добре знайомий з багатим актовим матеріалом, який переконливо ілюструє дипломатичну діяльність Б.Хмельницького у 1648 р. і роль козацтва в галицькому повстанні, М.Грушевський заперечує той факт, що українське козацтво на чолі з Хмельницьким прагнуло допомогти поневоленим масам західноукраїнських земель звільнитися з-під тяжкого соціального і національного гніту. “Очевидно, — підкреслював М.Грушевський, — ясно, що ні гетьман, ні в близькім оточенні його не було ще ніяких планів національного чи соціального визволення Галичини, хоч обставини були дуже пригідні на се: польський елемент був безборонний, розпорошений, до решта збентежений, а стихійна сила народного дуже велика”.

Що ж стосується оцінок самого Переяславського акта, то у М. Грушевського вони не завжди однозначні. То він говорить, що “визволена героїчними заходами і безмірними жертвами народних мас Україна своєю волею увійшла в політичний зв'язок з Російською державою”, то обмежується сухою констатацією “прилучення”, супроводжуваною таким коментарем: “8 січня ст. от. 1654 р. провідник українського народу гетьман Богдан Хмельницький зложив присягу на вірність московському цареві”.

Отож, підсумовує М.Грушевський, Богдан помилився, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до “безсильного правительства анархічної Польщі”. Тим паче, що царський уряд, який пішов на конфлікт з Польщею, тільки після довгих вагань і важких сумнівів “раз узявши Україну в свою протекцію, держав її міцно і не пускав з рук. Постановивши перетворити з часом її на свою провінцію”. А те, що Б.Хмельницький необачно погодився на розміщення сильного гарнізону царських військ у Києві, тільки полегшило цю справу, і наслідки виявились незабаром.

Цікаві думки висловив М.Грушевський з приводу Гадяцької угоди 1658 року та становища України між Польщею й Москвою у зв'язку з пунктом договору щодо війни Великого Князівства Руського з Московщиною. Цей пункт належить до тих, які мінялися в процесі укладання умови. Договір ухвалював, що козаки тільки тоді повинні воювати з Москвою, коли б вона відмовилася вернути Речі Посполитій загарбані провінції і йшла війною на неї. В одному з списків Гадяцької умови є застереження, що козаки взагалі не воюватимуть з царем, але в другій копії і в самій угоді цього вже не має. Професор М. Грушевський в цій нейтральності Великого Князівства Руського у випадку агресивної війни Польщі з Москвою вважає “ідею вічної нейтральності України між двома конкурентами — Польщею й Москвою, зародок ідеї про Україну як самостійну вічно нейтральну державу під протекторатом Польщі й Московщини”.

Про “вигляди на успіх Гадяцької унії” М.Грушевський зазначав: “Нам з ретроспективного становища зовсім ясно, що Гадяцька умова не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помирися з ним і щиро вишукувати новий порядок річей для окремішнього і автономного В. Кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під кормигу польську, облиту кров'ю недавніх героїчних змагань за свободу, здавалось чимсь неможливим і диким [139, с.302]”.

В основі історичної концепції М.Грушевського лежав примат соціальних інтересів над інтересами державнополітичними, що споріднювало її з народницькою історіографією. Однак в процесі подальшого вивчення історії України, зокрема, Хмельниччини та Руїни і своєї участі в тодішній українській політиці, М.Грушевський надає щораз більшого значення державно-політичним чинникам, що мало певний вплив на його учнів.

Важливою заслугою М.Грушевського було створення історичної школи у Львові, наслідки праць якої в основному зосереджуються над литовсько-польським та козацько-гетьманським періодом і видавалися переважно у видавництві НТШ. Це, зокрема, праці С.Томашівського, І.Крип'якевича, І.Кревецького, Б.Барвінського, О.Терлецького та ін. [260—262; 176—181; 106—107; 255—257]. Праці львівської історичної школи мали загальноукраїнський характер і за своєю тематикою, і тим, що у видавництві НТШ брали активну участь історики з Центральної і Східної України — В.Липинський, М.Василенко, В.Модзалевський та ін. [193]. Після 1905 р. М.Грушевський переносить осередок своєї наукової діяльності до Києва, де українська історична праця концентрується переважно навколо створеного ним Українського наукового товариства та його видань.

Окремі аспекти дослідження даної проблематики заклали праці М.Петровського та рукопис праці О.Переяславського, який знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у Львові [225—226; 222]. Побудовані вони на основі джерел Чигиринської козацької ради 1657 р.,

військових подій під Глуховом і Ставищами 1664 р. і торкаються початку Руїни в Україні.

Початком доби Руїни треба вважати часи наступника Б.Хмельницького — І.Виговського, коли в Україні через війни і загострення внутрішньої боротьби, як зазначає М.Петровський, “містечко воює проти містечка, син — батька, а батько сина грабує. Справжня тут Вавилонська вежа. Розсуднійші козаки прохають Бога, щоб їх хто-небудь взяв в міцні руки — чи король, чи цар, і не допустив безтямній черні такої сваволі”. Внаслідок цієї боротьби й війн уже в кінці гетьманства І.Виговського в деяких місцях України “міста й села поросли кропивами, бо одні з мешканців лягли на місці у багатьох кривавих побоїщах, а інших з жінками орда побрала [225,с.3; 70, с.388]”.

У міжвоєнний період вагомий внесок у вивчення Хмельниччини та Руїни зробив І.Крип'якевич, присвятивши свій доробок дипломатичній історії середини XVII ст., різним соціально-економічним та суспільно-політичним аспектам цієї епохи. У питанні про еволюцію поглядів гетьмана вчений пішов слідом за М.Грушевським, підтвердивши думку про зміни в свідомості Б.Хмельницького після завершення осінньої кампанії 1648 р. [179, с.41]. Зборівська умова, на думку історика, підтвердила формальну незалежність Війська Запорозького від Речі Посполитої. До державного будівництва гетьман почав залучати шляхту, а дипломатичними заходами зміцнював міжнародне становище України.

Радянська історіографія керувалася абстрактно політизованою схемою, яка витікала з офіційної концепції “возз’єднання України з Росією”.

Відомо, що у радянський час інше трактування цієї теми було закрите, як і праці М.Грушевського та інших істориків, яких оголосили “буржуазними націоналістами”.

Аналізуючи праці української національної історичної школи 90-х років нашого століття, необхідно зазначити, що історична наука заклала підвалини серйозного дослідження української державності, однак питання про Руїну все ще залишається відкритим. І лише у незалежній Українській державі стало можливим повернутися до її глибокого вивчення. Протягом останніх років вийшли змістовні праці Я.Дашкевича, В.Сергійчука, В.Смолія, Н.Яковенко, В.Степанкова, О.Мацюка, Ю.Мицика, В.Замлинського, О.Гуржія, Я.Федорука Т.Яковлевої та інших, в яких велика увага приділялася аналізу української державності середини XVII ст. [143—146; 239—240; 245; 248—251; 241—243; 198; 154; 142; 264—265]. Значний інтерес становлять також дослідження Ф.Шевченка, Г.Швидько, М.Крикуна, В.Борисенка [272; 270—271; 173—175; 108]. Цінним дослідженням є видання, підготовлене авторським колективом Інституту історії НАН України за редакцією В.Смолія, О.Гуржія та ін., під назвою “Руїна” [235], до якої увійшли прозові твори, історичні дослідження, документальні матеріали. Ця праця яскраво характеризує найтрагічнішу сторінку нашої держави.

Слід відзначити, що емігрантська україністика завжди приділяла вивченню Руїни особливу увагу. Дослідники з української діаспори захищали і розвивали концепцію українського національного будівництва, сформульовану їхніми попередниками у 20—40-х роках ХХ ст. Особливо велика роль у цьому належить історикам та правознавцям Українського вільного університету в Мюнхені, зокрема професорам О.Оглоблину, Н.Полонській-Василенко, Л.Окиншевичу, Б.Крупницькому та ін. [207—216; 230—231; 182].

Ще в 1949 р., характеризуючи гетьманську державу, Л.Окиншевич обгрунтовано доводив, що оскільки повстання козацького війська, очолюваного Гетьманом Б.Хмельницьким, принесло перемогу і козацька влада з тих часів зосередила у своїх руках усі функції управління українською придніпрянською територією, то слід говорити про народження, вірніше, відновлення Української держави. Цю думку розвивають О.Оглоблин у працях, присвячених Хмельниччині; український дослідник Р.Млиновецький та канадський історик О.Субтельний [205; 254].

Деякі історики діаспори, зокрема О.Оглоблин, з нових позицій аналізують причини визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, відкидаючи традиційну думку про те, що вони були пов'язані з економічним зубожінням і духовним гнітом у Наддністрянській Україні наприкінці ХVI— першій половині ХVII ст. О.Оглоблин доводить, що в Україні у той час всебічно розвивалися продуктивні сили, вона стала справжнім духовним центром усього православного світу, а Київ — осередком науки і культури. В процесі активного розвитку української суспільної думки формувалося саме те середовище, в якому народилася ідея української національної революції.

Очевидно, що ця ідея своїм корінням міцно вросла у народний ґрунт. Як зауважує професор О.Субтельний, населення Наддністрянщини, яке не знало тягара кріпаччини, вважало, що йому законно належить статус вільного люду, і ця віра значно посилювала готовність до боротьби проти Польщі за свою незалежність.

За таких обставин ще напередодні визвольної війни, як стверджує О.Оглоблин, в Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель.

Перша з них — концепція ягеллонського легітимізму, тобто визнання можливості і доцільності подальшого перебування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці. Її активно відстоювали такі представники української шляхти і духовенства, як А.Кисіль, Н.Могила, С.Косів та ін.

Друга концепція передбачала утворення Руського, або Великого князівства Руського, поза межами Речі Посполитої. Вона належала українським шляхтичам-протестантам (аріанам), але не набула поширення, оскільки протестантизм в Україні не мав міцного ґрунту.

Існувала й третя, недостатньо оформлена ідеологічно, концепція москвофільства, якій активно протистояла концепція ягеллонського легітимізму. У провідних козацьких колах задовго до 1648 р. виникла концепція утворення держави “козацького панства”.

Ця держава повинна була охопити старі терени Наддніпрянщини і землі нової української колонізації, які козацтво давно і слушно вважало за набуток своїх плуга і шаблі.

На думку О.Оглоблина, держава “козацького панства” пов’язана з традиціями старої українсько-руської державності, що існували в Україні й за часів Литовсько-Руської держави та польського панування після Люблінської унії 1569 р. Вони поширювалися в колах української православної шляхти та вищого духовенства. Від часів гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного ці традиції були в ідеологічному арсеналі козацтва. Про це добре знали в Польщі і в Західній Європі. Зокрема, семигородський князь Бетлен-Габор у 1628 р. говорив, що “козацький народ може відділитись від Польщі й збудувати окрему Річ Посполиту... якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора”. Такий вождь з’явився в особі Богдана Хмельницького.

Висновки О.Оглоблина про державно-політичні концепції устрою українських земель напередодні національно-визвольної війни заслуговують на пильну увагу ще й тому, що українським радянським історикам вони, очевидно, були невідомі. Наприклад, В.Степанков, який одним з перших узяв участь у дискусії з приводу Української козацької держави й опублікував в “Українському історичному журналі” змістовну статтю, стверджує, що напередодні визвольної війни “внаслідок 350-річного іноземного панування та денаціоналізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави”.

Проблему майбутнього державно-політичного устрою України, за О.Оглоблиним, було порушено на початку повстання українського народу під проводом Б.Хмельницького. Перемоги військ Б.Хмельницького весною та восени 1648 р. підірвали не лише військові сили, але й політичні та ідеологічні підвалини Польської держави, ліквідували її зверхність на Наддніпрянській Україні і були основними чинниками у відродженні української державності. Козаччина стала панівною силою, провідником українського народу й державною владою на його території.

Водночас перед козацькою державою постали великі проблеми, оскільки ні фактично, ні теоретично вона не була належним чином підготовлена до нової ролі. В процесі формування державно-політичної програми Б.Хмельницького знову починається змагання концепцій, що виникли ще до визвольної революції. Однак, оскільки на той час була зруйнована ідея ягеллонського легітимізму, на передній план висувають дві основні форми: традиційну стару руську державу (князівство Руське) і козацьку державу Війська Запорозького.

З одного боку, Б.Хмельницький приймаючи ідею старої державної традиції княжої України, яка стверджувала в ньому відчуття й самоповагу українського монарха — “самодержця руського”. З іншого, слід було впорядкувати й концепцію нової козацької держави. “Пишні шати княжої України, — писав з цього приводу О.Оглоблин, — були дещо архаїчні й не зовсім зручні для Козацької держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було затісно в новій українській столиці, — козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями”.

О.Оглоблин твкож вказав і на те, що українські політичні кола прагнули знайти компроміс між ідеями козацької державності та шляхетського Князівства Руського. Під впливом вищого київського духовенства 1648 р. виникає, а на початку 1649 р. формується концепція двовладдя. Суть її полягала у створенні на Наддніпрянській Україні удільного “панства українського”, де влада була б поділена між гетьманом (Військом Запорозьким) і Київським митрополитом (Українською Церквою). Цю ідею підтримав Б.Хмельницький, однак польський уряд її повністю відкидав.

Тоді Б.Хмельницький рішуче висував власну програму Української козацької держави, в основі якої була ідея української соборності. Про це свідчить його заява польським комісарам у Переяславі в лютому 1649 р.: “... Виб’ю з людської неволі народ весь руський. А що первей во шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, от которой я не оступлюсь, бо то правая рука наша, — люди которие, холопствано не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя. Притім Тугай-бей близько мене єсть..., готов все чинити, що я захочу. Зараз вічна ваша козацька з ними приязнь, кторой світ не розірве. За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам і на Україні і Подолю і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи”.

Державно-політичне життя України набуло форми політичної організації Війська Запорозького. Це давало беззаперечну перевагу ідеї “козацького панства”. Подальші воєнні й політичні успіхи Б.Хмельницького розширювали межі “козацького панства” і збільшували вагу козащини в організації козацької держави.

Зважено поставились історики діаспори до державного союзу України з Москвою. У дослідженнях Ф.Сисина [307], О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного проаналізовано зовнішні та внутрішні причини, що привели Україну до Переяславської угоди.

Надзвичайно складне становище країни стало критичним у 1653 р. Дуже складною була військово-стратегічна ситуація, що фатально ускладнилася третьою зрадою під Жванцем союзника Б.Хмельницького — Кримського хана. Це загрожувало Україні війною союзників з Польщею.

Порівняно з українською історіографією у російській історіографії Хмельниччині приділено недостатньо уваги. Цю проблему порушували у вступних до загальних праць або в окремих курсах С.Соловйов, В.Ключевський, Покровський та ін. [247; 164; 229].

Таким чином, проблема політики Варшави, Москви і Стамбула щодо України вимагає об'єктивного всебічного вивчення, можливе лише шляхом залучення широкої і різнопланової джерельної бази.

Фатальним тягарем на історичну науку при висвітленні подій Руїни, вважає професор Я.Дашкевич, лягла традиційна хронікерська схема козацьких літописів, хоча не раз вже давалася об'єктивна (тобто, в значній мірі негативна) характеристика літописів Самовидця, Грабянки, Величка як історичного джерела [144]. Майже шістьдесят років тому М.Грушевський обґрунтував погляд на козацькі літописи, високо оцінивши їх як важливий та вірогідний матеріал для вивчення історичних подій України XVII ст., особливо її революції. На ці джерела історики України спиралися при викладі й освітленні теми Руїни. Однак прийшов час критики. Першою розвінчали “Історію Русів”, відтак прийшла черга літописів Величка і Грабянки. В останній час багато втратив з свого колишнього престижу й найпевніший Самовидець. “Козацькі літописи надто часто при описі подій XVII ст. виявилися несамостійними, побудовані на польських літературних джерелах, а в самотійніших частинах — джерелами суб'єктивними, деколи навіть фантастичними [141, с.215]. Такий погляд найбільшого дослідника історії України М.Грушевського майже не вплинув на наступні покоління істориків, а встановлений козацькими літописцями поділ на “добрих” і “поганих” гетьманів залишився, по суті, непорушним стереотипом і досі.

В дисертації використане широке коло джерел — українських та іноземних, певна частина яких раніше не залучалась до вивчення теми Руїни. З цією метою використовувались колекції бібліотек як України, так і Польщі, зокрема Варшави, Кракова, Вроцлава і Любліна, певна увага приділялася й західним виданням.

Значна кількість документів була опублікована раніше [42, 43—46; 57—59; 71]. Вони вміщують царські грамоти, накази воєводам, які відряджались в Україну, відписки і статейні списки воєвод, документи про українські посольства в Москві, листи української старшини, гетьманів, фрагменти їх переписки з іноземними керівниками держав і донесення розвідників.

Останнім часом ряд документів увів до наукового обігу, як уже згадувалось, Я.Дашкевич, Ю.Мицик, а на Заході — Ф.Сисін і Ф.Пернал.

Важливим джерелом з історії соціальної політики України є Генеральні слідства про маєтності поляків Лівобережжя. Слідства використовували як надані грамоти, так і зізнання старожилів. Вони проводились у 20-і роки XVIII ст., але дають інформацію про стан сіл і містечок за часів польського володіння. Документи із соціально-політичної історії публікувались окремими зібраннями [

46; 47].

Використано у нашому дослідженні й значна кількість архівних документів українського походження. Найбільший інтерес становлять документи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві та Львові. Це копії матеріалів Малоросійського Приказу, Посольського Приказу — фонди зносин Росії з Польщею, Кримські і Малоросійські справи. Окремі документи періоду І.Виговського, П.Тетері й І. Брюховецького, які зберігаються значною частиною в копіях, є в архівах Києва [26—39].

Значна кількість польських документів була опублікована [70; 60]. Це, зокрема, листи магнатів, їх листування з українською старшиною, а також зносини короля з главами іноземних держав. Яскравим свідченням настроїв української старшини є щоденник К.Перетятковича, людини, яка безпосередньо брала участь в укладанні Гадяцького договору.

Значна кількість документів, які стосуються Руїни, зберігається в архівах Польщі. Частково їх оприлюднювали В.Липинський, М.Грушевський і В. Герасимчук. Значну кількість документів опублікував Л.Кубаля в додатках до своїх робіт [86]. Маємо й публікацію політичних збірників часів Яна Казимира [91].

Окремі документи із польських архівів були опубліковані Ю.Мициком. Використано автором й низку документів Головного архіву давніх актів у Варшаві та бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві [22—25; 41].

Значний інтерес до національно-визвольних змагань українського народу не згасав на Заході протягом другої половини XVII ст. Про це насамперед свідчить ряд монографій, які в 60-90-х роках з'явилися у різних країнах Західної Європи. До них належать праці П.Шевальє “Історія війни козаків проти Польщі” (1663), “Історія громадянських війн Польщі” (1670) А.Віміні, праця Лінажа де Восьєна, “Справжні причини повстання козаків проти Польщі” (1674), а також анонімна німецька книга “Війни короля Яна Казимира” (1666) та інші. Цей тривалий стійкий інтерес, зумовлений великим історичним значенням національно-визвольної війни 1648—1657 рр., стимулювався також усім подальшим розвитком подій в Україні. За свідченням численних джерел вир боротьби в Україні другої половини XVII ст. сприймався у Західній Європі як продовження “великої козацької війни” і автори згадуваних пам'яток постійно поверталися до неї, намагаючись пояснити ці складні й заплутані події, що незмінне викликали голосний резонанс на всьому континенті.

Значну активність в опублікуванні джерел зазначеного періоду виявили польські історики. І це не випадково, оскільки при вивченні історії Польщі XVII ст. її суспільно-політичні діячі, історики, філософи намагалися теоретично обґрунтувати шлях польської держави до свободи. При цьому вони аналізували причини, які призвели стару Річ Посполиту до падіння і часто звертались до

національно-визвольної боротьби українського народу.

Наукова публікація документальних джерел з даної проблематики у польській історичній науці була започаткована А.Грабовським, який видав два двотомних збірники матеріалів [204]. У першому з них зібрано джерела із середини XVII ст., серед яких короткий краківський літописець 1622—1687 рр., наступний збірник висвітлює період правління Яна Казимира.

У 40—60-х рр. XIX ст. представники польської історіографії О. Пшиленцький, С.Баронч, О.Беловський, Е.Вуйціцький, Е.Рачинський, В. Спасович опублікували ряд щоденників, мемуарів, хронік, окремих документів, які висвітлювали історію України XVII ст. До них належать і праці К.Обуховича, С.Вежбовського, М.Ємйоловського і особливо фундаментальні хроніки Веспасіяна Коховського, Яна Лаврентія Рудавського та інші [202, с.83].

У 1859 р. граф Л.Морштин, як стверджує проф. Ю.Мицик, передав одному з науково-культурних товариств Кракова кілька рукописних збірників другої половини XVII ст. Враховуючи їхнє значення, товариство доручило видати частину цих матеріалів історикові Олександру Зигмунту Гельцею. Опублікований ним великий том документів, викликав неоднозначну реакцію науковців. З одного боку, цікавість матеріалів, які вводилися до наукового обігу з фундаментальних збірників XVII ст. Я.Міхаловського, не викликали сумніву; з другого — вражав низький археографічний рівень видання.

Так, польський історик К.Шайноха у своїй анонімній брошурі вказав на ряд помилок у викладі тексту джерел, неточність коментарів, відсутність повних заголовків, велику кількість археографічних повторень. Він навіть узяв під сумнів належність рукописного збірника Я.Міхаловському. У відповідь О.З. Гельцель видав брошуру, в якій зміг атрибутувати рукописну збірку Я. Міхаловському, довести свою правоту з деяких другорядних питань. Однак основних критичних зауважень К.Шайнохи йому не вдалося заперечити. Характерно, що обидва історики зовсім обійшли питання як про класові позиції авторів джерел, опублікованих О.З.Гельцелем, так і про їхню достовірність [204, с.19-20].

Всього О.З.Гельцель опублікував 355 джерел, з яких 317 стосуються періоду Визвольної війни. За роками матеріали розподілені досить нерівномірно: 1648 р. — 9, 1649 р. — 70, 1650 р. — 36, 1651 р. — 42, 1652 р. — 8, 1653 р. — 55, 1654 р. — 9 документів. Найбільшу цінність серед них мають джерела повстанського табору (всього 34), у тому числі 22 документа Б. Хмельницького, кілька листів М.Кривоноса, І.Виговського та ін. 22 матеріали були з Росії, Кримського ханства та інших держав. Основне місце в публікації займали джерела з польського табору (королівські універсали, сеймові документи, щоденники, реєстри, компути (списки) і особливо листи різних представників правлячого класу Речі Посполитої. Загалом ці документи дають детальні, але тенденційні свідчення про хід воєнних дій, дипломатичні контакти між повстанцями та урядом Речі Посполитої.

Сучасні науковці повністю не відмовилися від традиційного для класиків польської історіографії погляду на повстання середини XVII ст. як війну громадянську (домову) в Польщі, козацьку війну [285; 305]. Автори праць, написаних за період існування ПНР, широко користувалися поняттями “визвольна війна українського народу”. У працях другої половини 70-х — початку 80-х років цей термін майже не вживається, а події української історії XVII ст. розглядають Є.Топольський, В.Серчик та ін. в категоріях суто козацьких повстань, бунтів підданих Речі Посполитої. Х.Самсонович, розкриваючи діалектику переростання повстання у визвольну війну проти гноблення шляхти, зазначає, що це була також війна українців проти поляків, які відрізнялися вірою, звичаями і мовою [310—313].

Аналізуючи характер і військові дії, автори цих досліджень звертають увагу насамперед на феномен інтернаціоналізації конфлікту, його наслідки для Польщі й України. Кроками на шляху інтернаціоналізації української проблеми, вважає Зб.Вуйцік, були союз Б.Хмельницького з кримським ханом, переговори представників Речі Посполитої з українськими гетьманами, які з самого початку набули міжнародного характеру [310—313].

Польські історики багато уваги приділяють аналізу Гадяцької угоди 1658 р. в контексті проблематики української козацької державності. Вони вважають, що Гадяцька угода являє собою цікаву політичну модель розв’язання української проблеми (утворення польсько-литовсько-руської федерації). Відомо, що в політичній практиці другої половини XVII ст. з боку Польщі не було жодної спроби повернутися до цієї ідеї, щоб здійснити її в тій чи іншій формі на Правобережній Україні, яка, згідно з Андрусівським перемир’ям, залишилася в складі Речі Посполитої.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що праці з проблематики українського козацтва сучасних польських авторів становлять вагомий вклад у дослідження цього оригінального феномену нашої вітчизняної історії. Запропоновані в них концептуальні підходи до вузлових питань історії України, своєрідне бачення найважливіших сторінок цієї історії, багатство залучених джерел становлять безперечний науковий інтерес для спеціалістів й усіх, хто цікавиться минулим нашого краю.

І все ж, незважаючи на висвітлення окремих питань, поставлена проблема не знайшла свого повного відображення і узагальнення як в українській, так і зарубіжній історіографії. Детально вивчені і розроблені окремі питання теми, особливо питання про політику Польщі і Росії щодо України, полегшують дослідження проблеми, проте водночас вимагають і критичного підходу в оцінці теоретичних висновків та узагальнень.

В історіографії немає спеціальних досліджень періоду Руїни. Так само і події 50—60-х років XVII століття ніколи раніш комплексно не вивчались. Є лише окремі праці, які торкаються гетьманства І.Виговського, Ю. Хмельницького та П.Тетері. Таким чином, розглядалися тільки окремі аспекти

проблеми, яких торкається дисертант.

Широке використання надбань історичної науки та джерельної бази на нових концептуальних засадах робить можливим повно і об'єктивно вирішити завдання дослідження.

Розділ 2. Внутрішні і зовнішні причини воєнно-політичної боротьби в Україні після смерті Б.Хмельницького.

2.1. Державницькі спрямування гетьмана України Б.Хмельницького.

В історичному розвитку українського народу неабияке значення мали географічні фактори, зокрема її степовий ландшафт. Тому українські землі не скрізь мали природний захисток від ворогів і на їхніх степових просторах йшла безперервна боротьба з набігами кочових орд, що й формувало у захисників своєї території такі неперевершені людські риси, як відвага, потяг до волі, соціальної рівності, незалежності.

Водночас подібне сусідство не сприяло формуванню таких якостей, як любов до праці, до порядку, що негативно позначилося на подальшому розвитку України.

Хоча історія не визнає умовного способу у викладі тих чи інших суджень, проте можна вважати, що ці високі якості людського характеру за нормальних умов розвитку України стали б міцною основою для успішної національно-визвольної боротьби на Сході Європи, в результаті якої ще в давні часи постала б незалежна Українська держава зі своєю самобутньою культурою і розвиненим демократичним суспільним ладом.

Однак Україні судилося йти до своєї державності непростими, сповненими драматичних подій, шляхами. На цих довгих звивистих шляхах траплялися і злети, і падіння.

Особливе місце в історії України займає період національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. на чолі з видатним державним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким.

Хоч цей рух і зазнав поразки, проте саме в той період вперше після занепаду Русі відновилася ідея української державності — ідея, яка нині втілена в життя і завжди житиме в народі.

Що ж було поштовхом до цього визвольного руху? Колонізаційний натиск польської шляхти, що розпочався на східноукраїнських землях після Люблінської унії, відразу натрапив тут на значний опір з боку місцевого населення, який поступово переріс в національно-визвольну війну під гаслом боротьби проти польських насильницьких порядків. Спільним фронтом виступило низове і “городове” козацтво, за ним пішли селяни і міщани. Вся Україна прагнула звільнитися від шляхетського панування, яке набувало страхітливих форм. Саме тому національно-визвольна війна знайшла широкий відгук серед селянства і мала великий успіх, хоча й розпочалася без попередньої підготовки та організації народних мас.

Керівник народно-визвольної війни, сотник реєстрового війська Богдан Хмельницький до виступу господарював на своєму хуторі в Суботові. Але, зазнавши значних безчинств з боку чигиринського підстарости поляка Чаплинського і не знайшовши правосуддя у польських властей, був змушений втекти на Запоріжжя. По дорозі він закликав простий люд до боротьби проти польського насильства і знаходив співчуття та готовність народу до повстання.

На початку XVII ст., ще за гетьмана П.Сагайдачного, українське козацтво стало проймається ширшими національними інтересами, обороняючи православну віру. Але поза тим боролосся за свої станові права та інтереси і обстоювало вже досить виразні національні чи державні ідеали. Саме тоді починає народжуватися національно-державна ідея. Навіть представники міщанських братств, серед яких уперше з’являється ідея боротьби за українську народність, розуміли національну боротьбу лише як боротьбу за релігійні інтереси: поняття релігійні тоді ототожнювалися з поняттями національними.

Звісно, за таких умов ні Хмельницький, ні його найближчі прихильники, здебільшого також старшини реєстрового та запорізького війська як організатори національно-визвольного руху, не могли ставити собі яких-небудь ширших завдань, крім поліпшення становища козацького стану. Ніяких планів відірвати Україну від Польщі та утворити українську державу Хмельницький в той час ще не мав. Вихований в польських школах і пройнятий духом польської культури й польського державного права, він не міг захопитися якоюсь іншою ідеєю, крім боротьби за певні зміни в становищі українського населення на підставі польських зразків і в межах польської держави. “Хмельницький, — пише В.Антонович, — не уявляв собі іншого громадського ладу поза тим, в якому виріс і який тільки й знав. Він хотів такого укладу, щоб позбувшись спольщеної шляхти і релігійного утиску, заховавши тільки залежність від короля, можна було створити з козаччини, а особливо з старшини, якусь свою, рідну шляхту. За часів Б.Хмельницького всі хоч трохи помітні своєю освітою люди, домагаючись самостійності, розуміли під нею польські державні форми — тільки з національними елементами [141; 274; 282]”.

Розпочавши національно-визвольну війну, яка деякими своїми рисами нагадувала німецькі рухи часів реформації, Україна переживала її як так звану селянську війну, оскільки головною рушійною силою у ній було селянство. Як за сто років до того у Німеччині, так і в Україні з 1648 року на чолі руху стала верства дрібної шляхти, військових землевласників. Українська дрібна шляхта соціально мало чим відрізнялася від козацтва. У перших звістках про національно-визвольну війну Хмельницького натрапляємо на повідомлення про покозачену шляхту, яка “препомъневши вокации своеи взгоръдивши свободою, волностию и милостю отъчизны, а удавъши се до ребеллизантовъ козаковъ... з хлопством побунтованым до себе в компанію прибраным гультайством и пустошила маетности своїх сусідів-поляків [50; 41; 58]”.

У німецьких соціальних рухах часів реформації класові суперечності досить швидко зробили неможливим союз селянства й дрібної шляхти. В Україні було інакше. Не досить міцне “підданство” селянських мас панам та поповнення нової провідної верстви козацтва такими елементами, які ще перед національно-визвольною війною “на греблю ходили”, утворили ґрунт для поширення ідеї безкласового суспільства “без холопа і без пана”.

На першому етапі своєї діяльності Хмельницький довго не міг визначитись у своїх політичних планах перебудови Речі Посполитої. Він намагався зміцнити владу польського короля з метою обмеження магнатсько-шляхетської сваволі і на польській престол посадити монарха некаатолика для “захисту вольностей національно-православних”.

Здобувши перемогу над поляками під Жовтими Водами і Корсунем, потім під Пилявою дійшовши аж до Львова та Замостя, Б.Хмельницький замість того, щоб завдати рішучого удару ворогові, завагався і припинив дальший наступ. Він побачив, що його виступ несподівано для нього самого обернувся в національно

-визвольну війну, а це не вкладалося в рамки тих планів, з якими він його починав. Саме в цей час польський король Владислав помер і поляки обрали королем Яна Казимира, який погодився укласти мир на відповідних взаємовигідних, здавалось би, умовах. Тому, одержавши від Казимира листа з усякими обіцянками, Хмельницький заявив його послові, що він тепер “признає своє підданство королю і вертається на Запоріжжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів [50, с. 438-439]”.

Очевидно, цим можна пояснити, чому Б.Хмельницький під час свого наступу проти Речі Посполитої не підтримав народного антипольського руху в Східній Галичині.

Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви. Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана. Він зрозумів, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення своєї окремої української держави.

Переговори з польськими делегатами, що незабаром приїхали до гетьмана, ні до чого не привели. Хмельницький вже не хотів говорити про вузько козацькі справи, рішуче заявив: “Уже я доказав те, об чім ніколи не мислив, і далі докажу те, що надумав: виб’ю з лядської неволі український народ! А ще первіше я воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру. В цій війні pomoже мені вся чернь, по Люблин, по Краків. І я від черні не відступлю, бо то наша права рука! [17, арк.68]”.

Україна і Річ Посполита почали готуватися до нової війни. Для боротьби проти польської шляхти з великим натхненням піднімається значна частина народних мас. До війська йдуть люди з усіх станів: селяни, міщани, дрібна покозачена шляхта, духовенство. Армія Б.Хмельницького знову виростає в могутню силу. Проте, вважаємо, зручний момент для початку національно-визвольної війни був згаяний. Польська шляхта після перших невдач встигла зібрати нові сили проти України. Окрім того, татари були ненадійними союзниками і у вирішальні моменти боротьби не раз зраджували Хмельницького. Тому дальша боротьба з поляками набуває затяжного характеру і не дає бажаних результатів. Спочатку, як було зазначено, доходить до Зборівського компромісного договору, а потім до ще важчого Білоцерківського договору.

Невщухаюча боротьба між Річчю Посполитою та Україною тривала. І чим далі, тим більше обидва народи прирікали себе на руїну. Незважаючи на успіхи, Хмельниччина своєї мети, тобто автономії України, не досягнула, хоч докладала неймовірних зусиль і використовувала всі можливі політичні комбінації. Варто

згадати деякі політичні заходи Б.Хмельницького:

По-перше, він вдався до союзу з татарами, щоб помститися полякам за кривди і здобути привілеї для церкви, школи і козацтва, тобто для духовенства і нової руської шляхти на якнайвіддаленіших територіях. Проте виконання цього задуму повністю не вдалося, тому що татари найперше домагалися досягти своєї власної політики — жодній із сторін не дати великої переваги. Не один раз Б. Хмельницький був близький до здійснення своїх планів і міг не тільки знищити польське військо, але й короля захопити в полон, але хан зупиняв його і примушував до укладення угоди на невігідних мінімальних поступках. Так сталося під Зборовом, так було під Берестечком, цим же закінчилося і під Жванцем.

По-друге, не задоволений своїм союзником, гетьман хапається за іншу ідею і намагається утворити союз із трьох держав шляхом одруження свого сина з донькою молдавського господаря Лупула і цим самим автоматично об'єднатися ще й з Литвою, яка була династично пов'язана з Молдавією. Але й цей план зазнає краху через заходи семигородського князя і Речі Посполитої, які боялися такого союзу.

Великі невдачі та незадоволення народних мас війною зумовлюють у 1654 р. угоду з Московією в Переяславі [7, арк.1-5; 72, с.311-314, с.477-484; 43, с.560-565; 54]. Проте в цьому союзі Б.Хмельницький втримався недовго. Коли ж і Москва зазіхнула на автономію України, тоді Хмельницький поза плечима московського уряду з метою залякати Московію та задля поділу Речі Посполитої увійшов у новий союз із Швецією та Угорщиною.

Влітку 1657 р. Б.Хмельницький мав зустріч з московськими дипломатами, які перебували в той час у Чигирині, і в переговорах з ними гетьман гостро порушив питання щодо об'єднання сил проти Речі Посполитої: “А нынъ бѣ начатое дѣло съ Ляхама къ концу привесть, чтобъ всѣми велькими потугами съ об удвухъ сторонъ, яко вашего царского величества войско, также со и ону сторону Свейского короля войско Ляховъ било, чтобъ до конца выкоренити и соединяться съ посторонними государствы не дати [58, с.609, 610, 614, 617; 43, с .575; 287, с.39, 40]”. На наш погляд, були інші причини ворожого ставлення Хмельницького до Речі Посполитої, а саме: побоювання, що поляки знайдуть шляхи примирення з Московією за рахунок України, а крім цього його бажання відібрати від Речі Посполитої “города по Вислу ріку, в яких жили Руські люди благочистиві й церкви були [58; 43; 16, арк.8]”. Щодо Москви, то Б. Хмельницький і старшина вважали, що даний союз з нею був тільки тимчасовим, тобто на час війни, а не віковичною унією. Коли в Переяславі козаки побачили, що московський уряд бажає зробити Україну російською провінцією, Хмельницький звернувся до царських послів і зажадав, щоб вони присягли царським іменем, що Україна залишиться “при давніх правах.” Посли відмовились це зробити, бо, мовляв, “у московськiм государствi присягають піддані, а тому, щоб царь присягав — не бувало ніколи й не буде [181, с.143]”. 3

кожним роком відразу до Москви збільшувалася. Московські війська руйнували українські села так, як не руйнували їх навіть шляхетські загони. Збереглися цілі реєстри з скаргами на московське “воровство”, як велика “Роспись шкід і знищення бідних селян а також і козаків полку Івана Нечая [58, с.451,452; 43, с. 522; 84, с.557-560]”. До московських воєвод українці не мали ніякого довір’я. У 1655 р. під час облоги Львова козацька старшина радила львівським міщанам не здавати міста в московські руки, тому що їх чекає неволя [11, арк.11]. Б. Хмельницький, укладаючи союз з Москвою, вважав, що вона допоможе йому звільнитися від польського панування, проте глибоко помилився у своїх розрахунках, потрапивши під ще більшу залежність від самої Москви. Дійшло до того, що Москва добровільно намагалася віддати частину України Речі Посполитій, щоб натомість мати вільний доступ до Лівобережної України. А коли під Вільном в 1656 р. з’їхалися московські і польські послы, “щоб дружньо радити, як розбити Україну...”, українським депутатам не було дозволено взяти участь у цих переговорах. Коли приїхали козаки, їх навіть не впустили до посольського шатра і вони з сумом поверталися в Україну.

На козацькій раді, яка зібралася в Чигирині, послы, обіймаючи ноги гетьмана і обливаючись сльозами, говорили: “Погибло тепер запорозьке військо , помочі не маємо нізвідки, нема куди приклонити голову. Москва хоче віддати Україну назад Ляхам, — козацьких послів не допустили до посольського табору , “як псів не пускають до церкви [181, с.143]”. Ця розповідь послів, за словами Івана Виговського, дуже вразила Б.Хмельницького. Він кинувся “як божевільний, як такий, що зійшов з ума”, говорив і кричав: “Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від царя! Підемо туди, де нам вкаже Всевишній — не тільки під християнського царя, але й під мусульманського [181, с.143; 88, с.105]”. Хмельницький ще ніколи не був такий розгніваний, не слухав ніяких порад, різко відповідав старшині, яка намагалась зберегти зносини з Москвою.

З цього часу він усі свої сили спрямовує проти Москви. На козацькій раді ухвалюють рішення розпочати боротьбу проти Москви; виряджають послів на Волощину і Молдавію, до Семигородського князя Ракоція і в Крим, а також до Швеції [7, арк.2]. Склався великий союз, що мав атакувати, з одного боку, Москву, а з іншого — Річ Посполиту. Московський посол у Чигирині Бутурлін відчував, що проти Москви готуються якісь акції, але нічого певного не міг дізнатися. Хмельницький відрядив один козацький полк проти Речі Посполитої на допомогу Ракоцію, а згодом планувалась мала кампанія проти Москви. Але гетьман важко захворів і несподівано помер. Останній заповіт Хмельницького своїм наступникам був такий: “Треба відступити від царя! [181, с.143]”. Отож, не встиг Б.Хмельницький реалізувати своїх планів у зовнішній та внутрішній політиці. Присяга в Переяславі 1654 р., на яку гетьман дивився як на тимчасову комбінацію, була інакше сприйнята простим народом. Проте Хмельницький не опублікував “статей” з Москвою, і тому найближчі його співробітники добре не

знали їхнього змісту [181].

Авторитет Б.Хмельницького в народних масах був надзвичайно великий. Він прагнув прибрати до своїх рук усю державну владу, був, власне, диктатором, “самодержцем руським”, як він себе іноді називав. У ролі єдиновладця Б. Хмельницькому вдавалось утримуватися завдяки високим особистим якостям: “хоризма, так називається надзвичайна властивість, через яку її (особу) оцінюють як обдаровану надприродними або надлюдськими силами, як посланого богом чи зразкового вождя [226, с.246-247]”.

Піддані Війська Запорозького ставились до особи Б.Хмельницького типово “хоризмастично”. Він був для них “Богом даний”. Повага до гетьмана панує не лише в найближчому оточенні Б.Хмельницького, але й на периферії козацької держави. Таке своє ставлення до гетьмана виявляли українці і перед чужинцями. Зокрема, на закиди боярина Ртищева та думного дяка Алмаза Іванова, що уряд Богдана Хмельницького приймає у себе, всупереч умовам, чужоземних послів навіть “сь противними дьлом”, не повідомляючи про це Москву, гетьманські послі Тетеря з товаришами говорили, “что то прямая правда; только де надобно о томъ о всемъ выговорить гетману самому в лицо..., а имъ де всего того къ гетману выговаривать нельзь [43, с.523]”.

Козацька старшина не посміла допитуватися за життя Б.Хмельницького про зміст “березневих статей”. Лише після його смерті 25 серпня 1657 р. на козацькій раді “начальные люди й все войско, выслушавъ государеву грамоту, говорили промежь себя въ радъ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому й писарю Ивану Выговскому, чтобъ они показали всему войску те статьи все, о чомъ царскому величеству били челом гетманъ Богданъ Хмелницкий й все войско запорожское... а мы де всемъ войском того, чемъ насъ противъ нашего войскового челобитья великий государь... пожаловаль й до сего часу невыдаёмъ [143, с.14, 15; 43; 94, с.918]”.

На козацькій раді в Чигирині після смерті Хмельницького “звлаща з посполитыхъ козаковъ тые голосы призываютъ молодого Хмелницкого й просят оного, жебы тотъ урядъ справогал на месцу отцовскомъ”. Неповнолітність Юрія Хмельницького в очах “черні” не була перешкодою для обрання його гетьманом, бо для черні важливо, що Юрась був із роду Хмельницьких: “Жебитая слава была, же Хмельницкий гетманомъ [65, с.75]”.

На перешкоді здійснення планам Хмельницького стали не тільки факти випадкового характеру, як смерть старшого, дуже обдарованого сина Тимоша і молодість та нездатність Юрія до управління козацькою державою, але також і зовнішні обставини. Зокрема, не в інтересах Москви було зміцнення роду Хмельницького, популярності і авторитету цього прізвища. Московському урядові було відомо, що наступником Б.Хмельницького в гетьманському уряді має бути його син Юрій (про це надійшло повідомлення окольничого Федора Бутурліна). Проте Москва була зацікавлена, щоб в Україні хоч на деякий час було безгетьманство. Вона підтримує в Україні “виборний принцип” і

допитується, чи всі формальності дотримано при виборі нового гетьмана. Дізнавшись про смерть Хмельницького, московський уряд посилає в Україну стольника Кікіна з грамотою до “Війська Запорозького”: “...й онь Юрьи отъ всего войска гетманомъ обранъ или нетъ, про то царскому величеству неведомо й потому ему (Кікіну.— *М.П.*) къ нему Юрью къ одному не указано, а прислані) онь отъ царского величества съ грамотою ко всему войску запорожскому, й подать ему та царского величества грамота велено всему войску запорожскому, й къ гетманову сыну й къ писарю къ Выговскому не ходитъ [43, с.522]”.

Представники козацької старшини в розмовах з московськими дипломатами висловлюють побоювання, що Юрась Хмельницький в системі влади піде слідами свого батька: “І при ньому, мовляв, гетьмановім сині є багато таких, які з ним у приязні, а з полковниками не в згоді, і хочуть вони йому казати, щоб він, гетьманів син, ради не збирав, аби йому своєї влади не зменшити, так як і батько його ради не збирав, а володів усім сам: що розкаже, то все військо і робить [43, с.522]”.

Москва охоче втручається в незгоди між козацькою старшиною, що виникли в зв’язку з питанням про Богданового наступника. Вже на першу козацьку раду після смерті Б.Хмельницького, що відбулася в Чигирині, Московський уряд намагався відправити своїх воєвод для контролю. На гетьманський бунчук і булаву з’явилося чимало претендентів з-поміж козацької старшини. Чи не кожний полковник мріє стати гетьманом, керуючись думкою — “чим я гірший”.

Миргородський полковник Григорій Лісницький не хотів віддавати гетьманських клейнод новому гетьманові Юрію Хмельницькому, і козацька старшина була змушена майже силою їх у нього відібрати. Серед таких настроїв правлячої верстви у середовищі українського старшинства Москва легко могла скористатися схильністю “до внутрішньої между собою незгоди”. Привід до втручання давала сама козацька старшина, починаючи від найвищих начальників. Навіть І.Виговський, найближчий прибічник Богдана Хмельницького, не “був на висоті” у розумінні державних завдань козацької верстви. “Канцлер Війська Запорозького”, а згодом запеклий ворог Москви, І. Виговський таємно, від старого гетьмана видає московським людям дипломатичні документи-листування гетьманського уряду з різними іноземними Державами, які переважно ворогували з Москвою. Передаючи таємні листи до гетьмана, Виговський говорив бояринові Бутурліну: “Хотя будетъ отъ гетмана въ чѣмъ й пострадать, однако готовъ великому государю нашему, его царскому величеству служить [43; 295, с.67; 55, с.342]”.

Услід за І.Виговським чимало людей були готові служити московському уряду за грамоти на маєтки, за хутро та за “сукно английское”. Згодом І. Виговський, ставши гетьманом, висловлював протест московському урядові з приводу того, що він приймає посланців з України без його відома, та ще його ворогів. Але ж своїми сепаратними зносинами з Москвою за спиною гетьмана Б.

Хмельницького він сам показав приклад підриву авторитету влади в Україні. Люди з найближчого оточення Б.Хмельницького, такі, як І.Виговський, П. Тетеря та інші, також без відома гетьмана випрошували собі царські грамоти на землю.

Хоча Б. Хмельницький отримав такі грамоти на Чигиринський повіт та персонально на Гадяч, він все ж не допускав відновлення старого землеволодіння. За нього, наприклад, Юрій Немирич, що приєднався до Війська Запорізького, не міг повернути своїх старих маєтків. Гетьманський уряд по завершенні національно- визвольної війни, в якій вирішальну роль відіграли селянські маси, був змушений зважати на настрої покозаченого селянства і Б. Хмельницький намагався знайти шлях компромісу, який більш-менш відповідав би реальному відношенню сил в Україні. Не допускаючи відродження латифундій, гетьманський уряд наділяв потрібних для держави людей землею за їхню службу.

Козацьку старшину не задовольняло те, що право винагородження за військову службу належало гетьманові. Таємно від Б.Хмельницького вона шукала ласки у московського царя, який щедро наділяв землею в Україні “значних”, коли вони зверталися за грамотами в Москву на підтвердження володіння маєтками. Проте ніхто із “челобитчиків” випрошеними в Москві маєтностями фактично не володів, “опасаясь отъ Войска Запорожского”. Вони тільки задовольнялися царськими грамотами в надії на “кращі часи”, коли ці грамоти будуть мати реальну силу “и Павелъ Тетеря говорилъ, чтобъ де царское величество не про что про то, чемъ кто его царского величества пожалованіи не велель, потому что про то и гетманъ Богданъ Хмельницкий не ведалъ [43, с.526]”.

У цих переговорах Тетері з боярами в Москві виявилися й інші подробиці внутрішніх відносин в Україні за гетьманування Б.Хмельницького. Війську Запорізькому після Польщі дісталася велика здобич: “И которые напередъ, сего въ той всей Украинь, в Малой Росіи и на Подоліи были города и мьста королевскіе и кляшторскіе и панскіе маєтности и тьми всьми владеют и доходы обирають на себе гетманъ и всё войско запорожское”. Однак з цих доходів у царську скарбницю “нічого не доходило”. Але Тетеря пояснив боярам, що й до гетьманської скарбниці мало що доходило: “А в Ніжинськiм та в інших повітах полковники збирають з двора золотих по два й по три, а гетьманові, мовляв, хоч дещо й дадуть, то ж все, а користають з того полковники, і від того у них чиниться заколот і бунт [43, с.526]”.

Державний апарат, який сформувався в Україні у ході революційних подій, не був однорідний щодо свого складу. Цей апарат не мав жодних традицій, цієї інерції історичного процесу, яка дає змогу на довший час утримуватись на поверхні життя навіть слабшим організаціям.

Складові елементи цього правлячого військового апарату не відзначалися високими моральними і політичними якостями. Могутня індивідуальність

Хмельницького отримувала егоцентричні прагнення козацької старшини, хоч, як відомо, не завжди успішно. Коли ж не стало старого гетьмана, то навіть серед „значних” відбувся розкол на групи. Саме у розбраті правлячого примусового апарату лежить зародок Руїни.

Перемога національно-визвольної війни в Україні зумовила значні зміни стосовно окремих верств населення. Насамперед майже зникла як пануюча верства шляхта польського типу. Хоч у Переяславському договорі та в подальших “статтях” згадується про права шляхти в Україні, насправді ж шляхта залишалася тільки за назвою. Прагнучи мати вплив у державі, вона дала змогу абсорбувати себе “Війську Запорозькому”. З вищих груп козацтва формувалася нова пануюча верства. Цей процес формації нового пануючого стану в умовах ще не пережитої війни був дуже болісний. Пануючій верстві довелося з перших кроків своєї діяльності наштовхнутися на не бажані для неї прагнення селянства до емансипації. Уже Б.Хмельницький почав відступати від черні, своєї “правої руки”, і ми знаходимо його універсали монастирям і окремим особам на право володіння селами.

Звичайно, відновити стару систему шляхетського панування над посполитими селянами Б.Хмельницький не міг. Але оскільки він повертав деяким колишнім власникам їхні маєтності “кгрунта власные”, то був змушений сам окремими розпорядженнями встановлювати відносини між власниками й селянами у нових обставинах. Після переможної національно-визвольної війни формула “звиклое послушенство” не могла задовольнити селян, і тому, наприклад, в універсалі на ім’я шляхтича Носацевича Б.Хмельницький зазначає: “А що тамь слободяне ройжскіє часть тихъ же его власнихъ засъли грунтовъ, абы конечно зъ того десятину кождій давалъ [55, с.342]”.

Хоч Б.Хмельницький радо приймав до себе ту шляхту, яку “Бог нахилив до Війська Запорозького”, проте шляхетний стан після війни вже не міг відродитися. У післявоєнний період націю репрезентував новий козацький клас. Ця пануюча верства була не викристалізована, і в своєму складі мінлива й плінна. Український уряд не знав навіть чисельності козацтва.

Повністю розділяємо думку В.Смоля про те, що Богдан Хмельницький — історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував в єдиний повстанський табір найрізноманітні суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Однак нині, з висоти ХХ ст., можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, інколи нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи ХVІІ ст. В

оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Однак генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху [246, с.32].

2.2. Українсько--московські та українсько-польські стосунки в період 1657—1659 рр.

Смерть Богдана Хмельницького об'єктивно спричинила ослаблення державної влади в Україні. На нашу думку, є певний сенс у міркуваннях М. Грушевського про те, що, крім великих здібностей гетьмана, його товариші та однопумці в інтересах спільної справи свідомо сприяли виникненню в народній свідомості легендарного ореолу навколо його імені [141, с.486]. Ідея спадковості гетьманської влади, над реалізацією якої наполегливо працював Хмельницький в останній рік життя, не здобула належної підтримки як у середині країни, так і за її межами. До того ж, гетьманич був не в змозі керувати державою у такий надзвичайно складний час, про що свідчив бунт у козацькому таборі під Корсунем [141]. Тому вибори гетьманом одного з найближчих соратників Богдана — Івана Виговського стало закономірним актом, який вселяє впевненість у правонаступництві політики Української держави. Отримавши булаву, Виговський спочатку наполегливо продовжує курс попередника, що особливо виразно простежується у сфері зовнішніх відносин.

У стосунках з Москвою І.Виговський також певною мірою продовжував Богданову політику. Так, під час переговорів з В.Кікіним і А.Матвєєвим новообраний гетьман підтвердив вірність союзницьким зобов'язанням, готовність Війська Запорозького виступити посередником у справі московсько-шведського примирення, обіцяв сприяти ліквідації непорозумінь у стані союзників на білоруських землях [43, с. 5-6]. Разом з тим, І.Виговський, будучи ще генеральним писарем, припустився чимало помилок у відносинах з Москвою, які негативно позначилися на його майбутній політичній діяльності. Насамперед мається на увазі його запобігання перед Москвою та ведення таємної гри за спиною Б.Хмельницького з представниками уряду Олексія Михайловича. Напередодні гетьманських виборів генеральний писар також покладає великі надії на допомогу Москви. Так, у розмові з трансільванським послом Шебеші він заявляє: “Московський цар також писав, що віддасть Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався [43, с.21]”. Тому логічно припустити, що московські політики поставили в другій половині 1657 р. перед Виговським чимало таких запитань, на які він не зумів дати адекватної відповіді

План дій Москви в Україні, як зазначалося вище, ґрунтувався на оцінці ситуації у Війську Запорозькому, що її дав Желябужський і підтвердив Зюзін. Однак в інформації, що надходила з українських джерел, розвиток подій зображувався інакше. Зокрема, О.Виговський у листі до П.Тетері, який перебував у Москві, спростував інформацію про наявність “рокоту” в Україні після смерті Богдана. Тому на аудієнції у Посольському приказі Тетеря висловлює сумніви щодо необхідності направлення в Україну ратних людей на чолі з Трубецьким, оскільки загрози зовнішньої агресії немає, а у Війську Запорозькому чимало “неразумних людей”, які “...учнут мислить то, что те царского величества ближние бояре с товарищи, люди великие, идут с войском на то, чтоб войско запорожское чем потеснить; а им де нъне войско ненадобно [43, с.76]”.

Як і передбачав Тетеря, дії і плани Москви викликали негативну реакцію українського суспільства. В Україні почали поширюватися чутки, нібито Трубецький іде з ратними людьми, щоб “... государя сей край отбирал и властей государских поставил [43, с.43]”. Кульмінаційним моментом початкового етапу гетьманства Виговського став так званий “бунт” миргородського полковника Григорія Лісницького. На думку М.Грушевського, цій події передували старшинські наради у Чигирині, скликані гетьманським урядом у зв’язку з появою інформації про наміри Москви переглянути союзницькі відносини з Українською державою. Інформація надійшла від царських резидентів Кікіна.

У цілому результати місії Кікіна та Матвеева показали прагнення гетьманського уряду відстоювати суверенні права України та протидію Війська Запорозького планам Москви.

Зі свого боку, Виговський використав демарші Москви з метою зміцнення власних позицій. Корсунська рада, скликана ним у жовтні, не лише підтвердила його повноваження, а й схвалила політичний курс гетьмана щодо Москви. Власне, деякі дослідники оцінюють рішення цієї ради не з точки зору підтвердження повноважень Виговського як гетьмана, а як вотум довіри йому і підтримку його політики, спрямованої на захист української державності [275, с.55].

Таким чином, до середини осені 1657 р. гетьманській партії вдалося втримати статус-кво в стосунках з Москвою. Однак, як засвідчили подальші події, рівновага, досягнута в жовтні, була надто хиткою і могла в будь-який момент порушитись. Уряд Олексія Михайловича, відряджаючи до гетьмана Рогозіна для повідомлення про визнання його елекції, разом з тим, не залишав намірів у майбутньому направити до козацького війська Трубецького, для чого в Україні збиралася відповідна інформація [43, с.190, 191].

Після національно-визвольної війни процес диференціації на деякий час був майже припинений. Соціальні класи майже зникли, злившись з плінною масою Війська Запорозького. Почали виділятися нові соціальні формації.

Та верства, яка мала владу в Україні, тобто “значні”, не могла розв’язати класових відносин відповідно до українських умов. Вона жила за польськими зразками суспільного устрою і намагалася за допомогою зовнішніх сил зміцнити своє панування. Але нижчі верстви знаходять собі союзника в особі Москви. Проти аристократичних тенденцій “значних” виступає ідея “чорних рад”. Ця внутрішня боротьба призводила до руйнування України, її населення дезорієнтувалося політично, втрачалося розуміння загального добра.

Як уже зазначалося, національно-визвольна війна призвела до втрати зв’язку України з Західною Європою. Ці несподівані “здобутки війни” українські діячі періоду Руїни намагалися будь-яким шляхом усунути. Український “Drang nach Westen” був дуже сильний. У додаткових статтях до договору із шведами 8 жовтня 1657 р. окреслювались кордони України “не тільки до Вісли, але аж до границь Пруссії [173, с.69]”. Козацькі дипломати домагалися, щоб на просторі між Пруссією та Україною взаємні відносини та торгівля відбувалися без перешкод, і щоб Швеція сприяла козацькій державі набирати й наймати військо та різних майстрів і митців “на потребу Війська Запорозького” в Західній Європі, і щоб для цих людей був вільний проїзд в Україну через тодішні шведські провінції [142, с.36, 37]”. Козацький уряд висував такі вимоги в угодах “... щоб з шведами, щоб зброю та всякі інші товари можна було перевозити, купувати й виробляти в Швеції та в її провінціях без мита й податків”. Ми бачили, як домагалася козацька республіка поділу Речі Посполитої з тією метою, щоб Україна була в безпосередньому зв’язку із своїми союзниками. Конфлікт між Україною і Польщею сучасники розуміли як боротьбу не на життя, а на смерть: “Albo Ukraina Polska, albo Polska Ukraina obali”.

Невдача України в боротьбі на два фронти — проти Польщі і Москви — породила дві орієнтації, які розділили українську козачину на ворожі групи. Політичні верхи козацтва поступово починають втрачати смак до боротьби за державну незалежність України і шукають шляхетства в Польщі, дворянства в Москві — одне слово, “спокійного життя”, забуваючи про героїчні змагання і широкі плани 1648-го та наступних років.

Поруч з ворожнечою та антагонізмом між старшиною і рядовим козацтвом та селянством після смерті Б.Хмельницького швидко виникає розбіжність серед самого ж козацтва — в основному, це непорозуміння між городовим і низовим. Уже в період першого наступника Б.Хмельницького, гетьмана І.Виговського, розбіжність призводить до різкого розколу серед козацьких верхів на два ворожі табори. Переважна частина колишнього “городового” козацтва разом з покозаченою шляхтою, яка сформувалася під впливом польського права і культури, стають на бік І.Виговського під час його виборів в гетьмани. Ця частина підтримує І.Виговського також після того, як він підписав Гадяцький договір з Річчю Посполитою і розпочав війну з Москвою, щоб захистити Україну від спроб Москви її поневолити. Решта козацтва, в

основному Запорізька Січ і частина “городової” старшини, виступають проти І. Виговського й допомагають Москві руйнувати його план організувати українську державу в федеративному зв’язку з Річчю Посполитою і Литвою.

Наступники Хмельницького, намагаючись рішучіше підійти до розмежування верств в Україні, з перших кроків натрапили на непереборні труднощі. Адже у самій козацькій верстві почалася внутрішня боротьба. У верхньому прошарку Військо Запорозьке мало представників колишньої шляхти, а нижчі прошарки зливалися з широкими народними масами. Як уже зазначалося, у роки воєнної небезпеки козацьке військо поповнювалося людьми з різних станів, здебільшого селянами. Звичайно, останні, побувавши в козаках, після солодкого не хотіли гіркого і не мали жодного бажання повертатися до “звиклого послушенства”.

В Українській державі не було засобів для визначення чисельності козацького війська, тому за життя Богдана Хмельницького діяли Березневі статті 1654 р. про обмеження козацтва 60-ма тисячами. Однак Василь Кікін, який був в Україні під час похорону Б. Хмельницького, в розмовах з козаками дізнався: “А насъ де козаковъ въ войске запорожскомъ и ныне есть триста тысячъ [43, с.192]”.

Своїми силами перелічити таку масу гетьманська влада не могла. Акт “виписування” з козацтва міг дуже зашкодити самій тодішній українській владі: політичне це було б рівнозначне з підривом своєї власної опори. Тому Іван Виговський цю невдячну місію заведення козацького реєстру намагався передати Москві. З цього приводу переговори з московським урядом у 1658 р. вів Лісницький. В результаті була дана відповідна інструкція бояринові Шереметьєву [134, с.29; 43].

Звістки про наміри козацької старшини завести реєстр козацького війська дійшли до козацької “черні”, і з перших же часів гетьманування Івана Виговського це завдало йому чимало клопоту. Частина козаків, які передбачали, що їм доведеться бути в ролі “випищиків”, не мали чого втрачати. Вони зв’язувалися із Запоріжжям, яке охоче підтримувало будь-який опозиційний рух проти Чигиринського уряду. Про таких людей Іван Виговський писав до Москви: “Не мають ні жінок, ні дітей, ні майна й ніякої здобичі, тільки на чуже добро зазіхають, щоб їм було за що пити та в карти грати”. Від “голяків” І. Виговський відрізняє верству “значного” козацтва: “Ми же за веру православную..., при жёнахъ й детяхъ, при маетностяхъ нашихъ всегда умирають готовы [19, арк.373; 94, с.369]”.

Проте в зазначений час основну небезпеку для української державності становив не північний сусід, а обстановка в середині країни. Разом із гетьманською булавою Виговський успадкував від попередника складний вузол соціально-політичних проблем, які ще за життя Б.Хмельницького потребували нагального розв’язання. Але цілком ймовірно, що Богдан, усвідомлюючи унікальність нового державного утворення на українських землях, яке

опиралося як на аристократичну (репрезентовану православною шляхтою), так і демократичну частини суспільства, свідомо відтягував вирішення соціальних проблем, оскільки будь-який варіант розвитку подій неминуче відштовхнув би від нього певну соціальну групу. Із сходженням на регіментарство Виговського гострота соціальних протиріч не лише не зменшилася, а, навпаки, посилилася внаслідок притаманного їй об'єктивного для періодів міжгетьманства ослаблення державної влади, “двірцевих” інтриг навколо булави, а також відсутності в наступника легендарного гетьмана авторитету останнього. Крім того, не можна не погодитись із думкою дослідників, які вбачають велику політичну помилку Виговського в тому, що він організував власну елекцію не на генеральній раді Війська Запорозького, а на “кулуарній” старшинській, чим відразу ж скористалась опозиція [244, с.26]. Іншою, ще більш істотною помилкою нового керівництва стала спроба розв'язання гордієвого вузла соціальних проблем шляхом ігнорування інтересів посполитих і рядового козацтва з одночасною всебічною підтримкою козацької старшини і шляхти.

Наприкінці року в Україні остаточно визрів конфлікт між гетьманським урядом з одного боку, та козацькою голотою Запорожжя і Гетьманщини разом з частиною лівобережної та запорозької старшини — з другого. При цьому гетьманська опозиція, яка була антагоністично настроєна до шляхти, що асоціювалася насамперед з Річчю Посполитою, прагнула заручитися підтримкою “правовірної” московської сторони. Вже наприкінці жовтня — на початку листопада кошовий отаман Я. Барабаш надіслав лист цареві, в якому “викриває” таємні наміри Виговського “в. ц. мил. зрадити і все військо Запорозьке православне, що в. ц. мил. присягло, наміряється в неволю віддати [141, с.107]”.

Як у листі до царя, так і в наказі січовим посланцям і, особливо, під час розмов останніх у Посольському приказі виразно прослідковується той факт, що наприкінці 1657 р. Січ у політичному відношенні так і не піднялася вище ідей козацького автономізму. Державні устремління гетьманського уряду викликають різкий спротив січового товариства і служать об'єктом для демонстрації нелояльності офіційного Чигирини по відношенню до Москви. Так, 23 листопада М.Стринжа з товаришами заявили в Посольському приказі: “При прежних де Полских королех они войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де й ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и поланников потому ж без указу царского величества принимать и отпускать не годилося [43, с.99]”.

Крім того, запорожці підтримували плани уряду Олексія Михайловича, “чтоб царского величества воеводы у них в городех были”, рекомендували Москві контролювати хід гетьманської елекції, “и будет де после того новообранной гетман перед царским величеством в чем учинит проступку й они о том учнут писать к царскому величеству, и за ту проступку его переменить... [

43, с.187]” У статтях, поданих січовиками 26 листопада до Посольського приказу, цей пункт конкретизовано—”а без воли великого государя своего... самим нам гетманов не переменят...”, а в разі смерті регіментаря, “...обрав гетмана, вскорі слать посланцов до его царского величества бити челом о подтвеженъе на гетманство... [43, с.188]”.

Позиція січового товариства щодо стосунків Війська Запорозького з Москвою, викладена М.Стринжею у Посольському приказі, імпонувала царському уряду. Більше того, вона відповідала устремлінням останнього трансформувати союз із Україною, хоч, варто відзначити, платформа січовиків значною мірою формувалася під впливом царських прожектів і в угоду Москві. Тому, незважаючи на неодноразові заклики І.Виговського не йняти віри бунтівникам [43, с.193], уряд Олексія Михайловича, належним чином оцінивши перспективи безпосередніх зносин із Січчю, надіслав Барабашу царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб’єктом українсько-московських відносин. Подальші події переконливо продемонстрували згубність даної акції для стабільності в Україні. М.Грушевський був переконаний, що саме ця царська грамота разом з коментарями і доповненнями до неї М.Стринжі та І. Донця викликала нове зростання напруженості у Війську Запорозькому, епіцентр якої перемістився із Січі, котра формально визнала гетьмана, І. Виговського і змістила кошового Барабаша на Полтавщину [141, с.126].

Небезпечність даного прецедента добре усвідомлювали Виговський і його оточення, які прагнули не допустити контактів Запорожжя з Москвою або переконати царський уряд в їх небажаності. Однак, загроза виникнення громадянської війни змушує гетьмана наполегливо шукати шляхи легітимізації власної елекції в Москві. Тому на початку 1658 р. позиція гетьмана у відносинах з царем значно пом’якшується. Сподіваючись на підтримку Москви в конфлікті з опозицією, І.Виговський під час зустрічі з окольничим Б.Хитрово в Переяславі дає принципову згоду на розміщення московських залог, очолюваних воєводами в українських містах, виведення козацьких військових формувань з території Білорусії [43, с.99]. Судячи з наказу Хитрово, цілком ймовірно, що в Переяславі обговорювалися також питання про організацію фінансової служби в Україні, утримання ратних людей за рахунок місцевих податків. Поступки Виговського Москві мали умовний характер. Остаточна їх реалізація і наповнення конкретним змістом взятих зобов’язань відкладалися до візиту гетьмана в Москву і безпосередньо пов’язувалися з визнанням правомочності гетьманської елекції та наданням політичної і військової допомоги в боротьбі з опозицією.

В Україні залишалось дедалі менше сил, на які міг би покладатися І. Виговський. Тому до літа 1658 р. гетьман підтримував активні контакти з Москвою, прагнучи використати авторитет московського царя та допомогу ратних людей для знешкодження опозиції. Так, приблизно у другій половині лютого до Москви виїхали Филон Гаркуша та Мартин Яцківський [43, с.19-23].

3 (13) березня—Максим Филимонович, наприкінці березня — Григорій Лісницький, наприкінці квітня планувалося відрядження Івана Богуна. Перебуваючи у Москві, українські представники доводили до відома контрагентів занепокоєння гетьмана з приводу напруженості у Війську Запорозькому та порушували клопотання про військову допомогу царського уряду. Через М.Филимоновича І.Виговський застерігав уряд Олексія Михайловича, що в разі продовження бунтів на Лівобережжі 11 правобережних полків з'єднаються з поляками, а “якщо великий государ не вживе заходів ліквідації заворушень, гетьман змушений буде зробити це з допомогою Орди [43, с.210].

Після Переяславської ради, принесення І.Виговським присяги цареві та принципової згоди гетьмана з вимогами Хитрово, здавалося б, Москва повинна була рішуче підтримати його у конфлікті з опозицією. Однак з України до Москви надходила суперечлива інформація, що викликало занепокоєння царського уряду. І все ж головна причина продовження подвійної гри московської дипломатії в Україні, на нашу думку, полягала в намаганні зберегти сильну опозицію гетьманського осередку, що, як свідчили події кінця 1657—початку 1658 р., давало змогу успішніше проводити в Україні свій політичний курс.

Випадок з Ю.Немиричем — надання йому І.Виговським колишніх його маєтків на Лівобережній Україні поряд з землями Запорозької Січі, свідчить, що гетьман відійшов від обережної тактики Б.Хмельницького, який не хотів наражати себе і самого Ю.Немирича на опозицію з боку цілої Запорозької Січі, і тому прохань Немиричевих щодо повернення маєтків все-таки не задовольнив. Немирич, одержавши від І.Виговського право на повернення своїх маєтків, не зорієнтувавшись як слід, почав давати розпорядження, зміст і тон яких збентежив населення колишніх Немиричевих маєтностей: “Отаманом, війтам, сотникам і всім взагалі підданим моїм... тим часом у кожному городі побудуйте для мене двори [41, с.6].

Ці накази колишнього власника маєтків періоду польської шляхти населення оцінило як повернення до попередніх порядків. Представник полтавського полковника Мартина Пушкаря Іскра представляв у Москві справу Немирича таким чином, що гетьман Виговський дозволив йому незаконні вчинки: “Від себе сам сотників над кінними й над пішими черкасами той же Немирич людей поставив, а Війська Запорозького слухати не велів [43, №39]”.

Викликали обурення козацтва і селянства проти нового гетьмана й інші факти. Зокрема, запорозькі посланці М.Іваненко з товаришами скаржились у Москві на фіскальні заходи уряду гетьмана Виговського, які порушували “вольності” козацькі, а саме — забороняли вільний продаж горілки і встановили податок на рибні промисли: “... як обрали на гетьманство Івана Виговського приятелі його й дорадники..., а не всім Військом Запорозьким, то полковники ті, що з ним у злагоді, почали у них відбирати вольності: і в річках риби ловити і

горілки на продаж держати не веліли, а віддають те все на аренди [43, №68; 295, с.68-86]”. Чимало документів свідчать про свавілля козацької старшини, які вона вчиняла над самими ж козаками. Зокрема, влітку 1658 р. лубенський осаул Константинович звернувся до самого московського царя за грамотою, яка б його оберігала від свавілля полкової та сотенної старшини, що намагалася відібрати у цього осаула двір та сіножаті, хоч він мав на володіння універсал від самого Б. Хмельницького [43, №71]. У народних масах створилася думка про І. Виговського як про шляхтича, який мав намір запровадити шляхетські порядки в Україні на старий польський зразок. З цим не могла примиритися козацька чернь й поспільство. Хоча сам Б. Хмельницький походив із шляхти, але в очах народних мас він був “батько козацький”, а Виговського нижчі верстви вважали шляхтичем. Очевидець тих часів так описує ставлення низового козацтва до гетьмана І.Виговського: “А Виговського вони (козаки. — *М.П.*) гетьманом ніяк не хочуть і не вірять йому ні в чому, бо він не природний Запорозький козак... і він по своїй природі війську ніякого добра не хоче [43, №68]”.

І.Виговський не здатний був поладити суперечності, які виникали в Українській козацькій державі. Царський уряд став для України якимось суперарбітром, до якого зверталися різні українські групи по допомогу в боротьбі з “внутрішніми противниками”.

Москва бачила, що в “черкаських городах” не все гаразд, і, вміло використовуючи цю вигідну позицію, нацьковувала одних на інших, навмисне розпалюючи вогонь міжусобної боротьби в Україні. Насамперед Москва намагалася обмежити владу гетьмана і ослабити новостворену козацьку аристократію.

Нездатність “значних” домогтися в Україні такого становища, аби “було єдине стадо й єдиний пастир” (цей вираз цитує Петро Дорошенко у листі до січовиків, символізуючи так тенденцію своєї політики) [53, с.142], створила Москва опору в соціальних низах українського суспільства, які пішли за московською політикою на шкоду Українській державі і врешті на шкоду собі.

Тут варто зазначити, що в Січовім товаристві була незначна кількість козацтва, яка б сприяла зміцненню заснованої Б.Хмельницьким держави. Запоріжжя, за традицією ще з польських часів, дбаючи про свої інтереси, вело боротьбу з “бусурманами” і цим самим часто ставало на перешкоді планам українських гетьманів. Безкраї степи своєрідно позначилися на характері запорожців, їхні заняття — рибальство, мисливство, відоме здавна “уходництво” не виробили у них звичок до дисципліни. Небезпеки степового життя не давали змоги нагромаджувати ці цінності. Тому в Січі економічна диференціація була малопомітною. Запоріжжя не могло стати незалежною державою, але після смерті Б. Хмельницького не хотіло підлягати І. Виговському. Воно було, так би мовити, державою в державі.

Отож січове товариство жило не розрахунком, а емоціями, хвилиним настроєм. Влучну характеристику політичного розвитку Січі дав гетьман П.

Дорошенко в своєму “обличительному” листі до своїх січових братчиків: “...ви, мешкаючи, як пустельні звірі, у відлеглих від своєї вітчизни низово-дніпровських луках, тернах і вітках, нічого, що діється в світі та вашій вітчизні, досконало не знаючи... [53, с.141]”.

Запорожці, як уже зазначалось, були невдоволені тим, що їхніх представників не покликали на раду в Корсуні, де підтверджувались гетьманські права І.Виговського. Одразу ж посланці з Січі поїхали зі скаргами в Москву, що “поставили гетьманомъ Ивана Выговского войска запорожского полковники й вся старшина городовая, а чернь й все войско запорожское о томъ рады не имъли про то не вѣдали [43, №67]”. Скаржилися вони як на цей факт “узурпації” прав Січі, так і на інші, неприйнятні запорожцями вчинки нового гетьмана. Січ претендує на своє виняткове право обирати гетьмана. А сталося так, що січовиків обминули, хоча І.Виговський і значиться “Гетьманом Війська Запорозького”.

Цей титул українських гетьманів накоїв чимало лиха козацько-українській Речі Посполитій, бо це давало привід Запоріжжю втручатись у державні справи на тій підставі, що, мовляв, “нами пишеться” гетьманська влада, а з нашим голосом рахуватися не хоче.

Насправді “Військом Запорозьким” називало себе городове козацтво, а також так писалися й січовики, які вважали себе за патрициїв у “Війську Запорозьким”. Але минуло вже десять років з часу обрання Б.Хмельницького гетьманом на Січі, як центр ваги перемістився в городову Україну. Січовики не відчували зміни ситуації і за традицією вважали себе сіллю землі української. Михайло Іваненко з товаришами звернулись до Москви з вимогою: “Щоб бути раді у них в Запорожжі, бо й попередніх гетьманів вибирано з Запорожжя: тут у них столиця запорозька [43, №67]”.

Січовики постають проти права українського уряду мати зносини з чужоземними державами. Вони перехоплюють листи Виговського до хана і передають їх у Москву. Запорожці пам’ятають, що “за попередніх польських королів вони Військом Запорозьким без королівського відома послів із інших держав не приймали”. Січ вважає, що Україна лише змінила своє підданство, і цілком зрозуміло, чому вона звертається до московського уряду зі словами: “...никакихъ листовъ не смѣють посылать безъ відома вашей царской милости [43]”

Січ проводить свою сепаратистичну закордонну політику. Б. Хмельницький та І.Виговський уникали зачіпати татар та турків, намагалися втримати хана від союзу з Польщею, оскільки це загрожувало Україні. Іншої думки були січовики. Війна з Кримом для них була необхідною, як хліб. Через окрему політику Січі відносини українського уряду з Кримом були нестабільними. Крим міг вірити дружнім запевненням І.Виговського, однак знав, що Січ гетьману не підкоряється.

Відстоюючи в Москві свої “вольности”, Січ втягує чужу силу у внутрішні справи України, в результаті чого від вольностей залишається тільки назва: “... І коли б після того новообраний гетьман будь-чим провинуватися перед царським величеством, і вони напишуть про те до царського величества, і за той переступ його перемінити [43]”. Отже, тактика Москви була підказана Україною

Січовики мали намір з допомогою Москви влаштувати загальні перевибори старших у Війську Запорозькім: “Так же й иные полковники потому жь бы положили знаки всь принадлежности войсковые [43, №70]”.

Боротьба між “черню” та “значними” увійшла в таку стадію, що Військо Запорозьке, яке під проводом Богдана Хмельницького перемогло Польщу, тепер нищило само себе у внутрішніх суперечностях.

Москва налагоджує тісні зв'язки з козацькою черню, підтримує січовиків, нацьковує посполитих на власників маєтків. Московський уряд на своїх землях суворо й нещадно придушує будь-який селянський рух. На Білій Русі московські воєводи карають селян за те, що записуються в козаки, і самих козаків українських не милують: “И тьмь, кто пишетъ й напишется, чинить жестокое наказаніе, а иныхъ вьшатъ [43, №62]”. А в Україні ті самі воєводи роздають населенню “прелестные листы” відверто революційного змісту. Київський воєвода Шереметьєв 2 січня 1659 р. у листі “Войска Запорожского сотникомъ и отаманомъ и козакомъ й всей черни” сповіщає про наміри Виговського: “Побивъ вас й дома ваши разорятъ, хотятъ бытъ въ черкаскихъ городахъ й маетностями владеть по прежнему [43, №40]”.

Серед духовенства українського також траплялися особи, які вороже ставилися до нової козацької аристократії. Ніжинський протопоп М. Филімонович був найпомітнішою постаттю між опозиційним українським духовенством: “Желаю й прошу, — писав він у Москву, — чтобы мы единого в небе Господа й единого на земле царя й государя знали; а то не я одинъ, но свь желаемъ, какъ духовной такъ и мірской чинъ; а ежели были чинятъ: залюбивши властвованья, не хотятъ ево поступица; а такъ какъ слышитъ было, что имьль царь ево царское величество прислать боярь своихъ для отбиранья й обнятъя маетностей, тогда вся чернь ради тому были [43, №29]”.

Згодом М.Филімонович відіграв позитивну роль, наражаючи розбурхані українські народні маси на „залізну московську неволю” (вираз Виговського).

Опозиція проти гетьмана І.Виговського не почувала себе досить сильною для того, щоб виступити проти уряду і пануючої верстви. І тому всі надії вона покладала на московське військо: “Тільки їм не хочеться шинків та панування свого позбутися, задля користи, а не для загального добра. Це чуємо, що має бути князь Трубецький, щоб ішов, аби швидче був кінець нашим старшим панам [43; 10, арк.27]”.

Важливо зазначити, що настрої М.Филімоновича поширювались на незначну частину українського духовного стану. Щоправда, певна кількість

цього духовенства звеличувала універсальне православіє і курила ладаном перед Москвою — “Третім Римом”. Зокрема, у листі ігумена Печерського Інокентія Гізеля від 5 січня 1658 р. до царя читаємо: “Государь наш,... не токмо в вѣнцемъ... кесарей греческихъ, но ѿ областю ихъ державы восточныя ѿ западныя истиннымъ христіанскимъ цесаремъ ваше царское величество будеши [43; 10; 295, с.95]”. Загалом же українське духовенство і “біле”, й “чорне” зовсім не ідеалізувало московських порядків, де церква була в цілковитій залежності від державної влади. У нього були живі зв’язки з гетьманським урядом і воно не раз давало рішучу відсіч намаганням Москви залучити на свою службу українську церкву.

Невідомий автор у 1659 р. писав у Москву, що в Україні поширена “єресь, не духовная, но политическая... Ересь сия есть, што в голову себи взяли ѿ счиняють за истину щирую, яко житы под симъ преславнымъ царствомъ Руским. Есть житы вѣ найгоршей неволі, сужанстві ѿ раборти і горше над Турское тирранство, горше наѣ фараонову службу ѿ египетску работу. Къ сему диявольскому увіренью допомагають ним зіло ѿ низові власне духовні людие... [81]”.

Московський уряд був незадоволений незалежністю української церкви від московського патріарха, оскільки ця ієрархічна незалежність пов’язана з небажаними для Росії політичними наслідками — адже київський православний центр притягав до себе і ті українські області, які перебували ще під Річчю Посполитою. Московський уряд усупереч ілюзіям українських діячів епохи Руїни зовсім не був зацікавлений у збільшенні території української держави. Московський воєвода в Києві протестував проти того, що українські єпископи з цілої православної території з’їхалися в Київ для обрання митрополита без царського указу [43, №7; 211, с.43].

Але повернемося до початку правління І.Виговського.

Одразу ж по закінченні ради І.Виговський почав впроваджувати у життя важливі політичні задуми і таки домігся від урядів Криму й Туреччини підписання мирного договору. Було також ратифіковано угоду із Швецією, яка визнала незалежність України з державницькими кордонами аж до Вісли. Від Речі Посполитої гетьман відібрав Берестейське і Новгородське воєводства. За умов, що склалися, Польща обіцяла Україні широку автономію, якщо та знову увійде до її складу [142, с.36].

Централістична Москва для послаблення і підризу авторитету гетьманської влади всередині країни вступає у відносини з “підданими Війська Запорозького”, минаючи гетьмана. Це надзвичайно вразило І.Виговського — адже за урядування Б.Хмельницького протягом деякого часу він був прихильником українсько-московського союзу і чимало зробив для досягнення цієї згоди, а тепер зазнає московської неповаги. На вимогу Москви, яка стояла на позиціях, ворожих Виговському, новий гетьман був змушений підтверджувати своє обрання на гетьманство аж на трьох козацьких радах — у

Чигирині, Корсуні, Переяславі. Намагаючись обмежити гетьманську владу і поставити її в повну залежність від себе, Москва різними шляхами підтримувала опозиційні настрої проти гетьмана.

Як Іван Виговський дивився на гетьманську владу, видно з його власних слів. Він вважав, що цар не повинен полковнику й нікому дати грамоти, крім гетьмана; все повинен вирішувати один гетьман [134, с.22; 267]”.

Б.Хмельницький так само забороняв усім станам своєї держави підтримувати відносини з Московією. Київські міщани “хотели ехать къ тебе великому государю челомъ ударить, й без гетманова де ведома ехать нельзя [43, №2]”.

Після Б.Хмельницького Україна вступила в інший період свого життя. Найближче оточення нового гетьмана відчувало непевну ситуацію в Україні.

Батько гетьмана Остап Виговський через три тижні після смерті Б.Хмельницького у своєму листі до Павла Тетері, що був у той час у Москві, писав: “Бийте чолом його царскому величеству, щоб мені в Литві дозволив спокійне життя, бо я тут старий чоловік, і з козаками нічого не вдію [43, №36; 11, арк119]”.

На початку 1658 р. гетьман Виговський в листі до царя повідомляв про вбивство свого свояка шляхтича Боглевського на Полтавщині: “Отъ жителей жабскихъ, бербеницкихъ й шмиглянских, злых безпамятныхъ людей”. Загальні внутрішні відносини в Україні Виговський змальовує чорними барвами: “Люди добрі і в домах своїх перед своєю волею спокійно сидіти не можуть [11, арк119]”.

Неспокій панує і в маєтках самого гетьмана: “А которые де его гетманские челядники въ его гетмана маетностях й на хуторахъ на приказе й те де самовольци его челядниковъ съ жёнами й съ детьми побили до смерти [43, №79; 82, с.85; 91, с.214-215].

Іноземці, що за життя Б.Хмельницького шукали притулку і захисту для себе під гетьманським бунчуком, тепер не наважуються їхати в Україну. Волоський господар, втікаючи із своїми скарбами від турків, намагався знайти притулок в Україні, але після смерті Б.Хмельницького побоявся заворушень, які розпочалися, і відбув в Угорщину.

Все похитнулося в Україні після смерті Б.Хмельницького. Із організованої у тодішньому розумінні держави, в якій панував внутрішній мир, що притягав до себе навіть неправославне населення Речі Посполитої, Україна досить швидко перетворилася в “землю безголовную [43, №54; 82; 91; 285, с.67,68]”.

Виговський не знайшов шляхів для зміцнення гетьманського уряду. Внутрішнє безсилля примусило його на початку гетьманування покладати надії на Москву. Розрахунки на допомогу Москви І.Виговського як політика відрізнялися від поглядів Б.Хмельницького, який ніколи не мав ілюзій щодо намірів московського уряду в Україні, і пильно стежив за кожним кроком Москви. Б.Хмельницький як голова українського уряду був для України

найвищою владою. Натомість І.Виговський чекає підтвердження з Москви щодо свого гетьманства і санкції для своєї діяльності: “Съ теми де своевольники можно было гетману й самому справитца, да не смееты, потому что еще оты царского величества на гетманство не подтверждён [43]”.

Іноземні сили, до яких звертався І.Виговський за підтримкою свого авторитету в Україні, дбали лише про власні інтереси. Жодна з сусідніх держав (Польща, Крим, Москва) не була зацікавлена в тому, щоб в Україні панував порядок і була міцна влада. Розуміння цього іноді прокидалося у діячів доби Руїни, проте не надовго. Свавільля проти “значного” товариства набувало таких розмірів, що козацька старшина, незважаючи на свою відразу до Москви, зверталася до російських воєвод, щоб з їх допомогою подолати цей розлад [7, арк.13].

Миргородський полковник Григорій Лісницький 15 травня 1658 р. у листі до київського воєводи Шереметьєва писав: “Але що я сам учинити можу, як царських людей на пострах не буде? [15, арк.32]”. Лісницький представляє Виговського у жалюгідному вигляді. За його словами, гетьман “коли б не орда, то давно б і сам загинув і земля вся була б до краю знищена [15]”. Водночас звертався з благанням до московських воєвод: “... тільки змилуйся, як швидше поспішайся до нас, твоя щирість, ласкавий пане, щоб тая Росія (Україна. — *М.П.*) не загинула”. Проте Москва не поспішала допомагати І.Виговському. Користуючись послабленням гетьманської влади, московські політики намагаються відібрати від України Білу Русь, здобуту Б.Хмельницьким в часи національно-визвольної війни. Незважаючи на те, що білоруське населення трималося України і не поспішало приймати до себе московських воєвод, Виговський, щоб мати підтримку московського уряду, пішов йому на поступки [15, арк.30].

Отже, відразу після смерті Б.Хмельницького в Україні зіткнулися два великі ворожі табори: шляхетський і, якщо його можна так назвати, народний. Сьогодні важко визначити, хто зробив більше шкоди шляхтичі, котрі поклали свої кваліфікацію і державотворчий хист у підмурівок української державності — і котрі в свою чергу робили все, щоб зберегти status quo феодальних взаємин, повертаючи селян у колишній стан напіврабів; чи українські “чорні люди”, котрі ладні були для збереження своїх соціальних здобутків кинути святу ідею державності під кривавий московський чобіт.

Додамо, що зіткнення цих ворожих таборів стало першочерговим завданням для московського уряду. Московські агенти повели шалену агітацію проти гетьмана і старшини, переконуючи козаків, що під московськими воєводами українцям буде краще, ніж під власними полковниками. Ці гасла впали на вдячний ґрунт.

Дивна річ — гарантом соціальної рівності і власної свободи українські низи бачили монархічну Москву, котра застосовувала найтерористичніші види феодального гноблення. Наслідки цієї помилки відчуваємо і досі. Відразу після

смерті Б.Хмельницького московський уряд став на шлях відвертого порушення переяславського договору 1654 року. З листа кам'янецького коменданта Гуменецького коронному гетьману довідуємось про вимоги, з якими приїхав московський посол: 1) щоб лише 12 тис. реєстрових козаків було; 2) щоб вся “інтрата” йшла цареві; 3) щоб над кожним полком стояв полковник-московитин і старшина була московська; 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими; 5) щоб Хмельницький-молодший із скарбами був відісланий; 6) щоб київський митрополит залежав від московського патріарха і там посвячувався, а також щоб за царським привілеєм перебував на цьому уряді. Виговський тоді зумів захистити українську державність від цілковитого знищення і відхилив московські вимоги. 6 грудня 1657 року був обраний новий київський митрополит Діонісій Балабан, колишній єпископ Луцкої. Гетьман навіть не повідомив росіян про вибори. Але московський “орел”, відчувши у своїх лапах велику здобич, уже не бажав випускати її із пазурів. Підкорення України було для росіян першочерговим завданням. Серед постійних молитв московського царя була і така: “О еже престолу Киевскому соединиться с богопоставленным престолом Московским и княжению Малороссийскому совокупитися с богохранимым Великороссийским царством”. Відчувши непоступливість нового гетьмана, росіяни вирішили послабити його становище, спровокувавши громадянську війну. Українська державність мала бути знищена із самої її середини. Братовбивча війна спалахнула 25 січня 1658 року. Саме того дня відбулася перша збройна сутичка поміж військами гетьмана і повстанцями.

Протигетьманський рух очолили кошовий отаман Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Опозиція сконцентрувалась на Запорозькій Січі, яка завжди була захисником соціальних здобутків, і на Полтавщині, де перебувала велика кількість степових здобичників, пастухів, працівників селітряних майданів та броварень. Ці люди, які нічого не мали, окрім своїх мозолястих рук, завжди скося дивились на старшину, одягнену в оксамит і кармазин.

Як уже зазначалося, заколотники повністю відмовлялись від власної держави. Так, коли до них звернувся київський митрополит Діонісій Балабан, пропонуючи згоду, Пушкар дав характерну відповідь: “Мы признаем своим властелином одного только царя православного”. Московському уряду дуже хотілося підтримати повстання, але приєднатися до антифеодального руху він, зрозуміло, не міг, а тому його діяльність стала ще більш підступною.

У Москві безперервно приймали запорозьких послів, що привозили доноси на гетьмана, обдаровували їх соболями і давали якісь таємничі грамоти “для полной рады”. Завдяки ним запорожці розпускали чутки, що цар дозволив їм обрати нового гетьмана і обіцяв прислати сорок тисяч ратних людей. Московські послы зустрічалися з Пушкарем і Барабашем, при цьому гетьману, звичайно, казали, що це робиться для заспокоєння бунтівників, але насправді після таких зустрічей бунти спалахували з новою силою. Все це робилося з

єдиною метою — шляхом політичного тиску примусити гетьмана і старшинські кола відмовитися від державницьких претензій.

Під тиском обставин І.Виговський пішов на значні поступки, обіцяв розірвати стосунки із шведським королем та кримським ханом, вивести козаків із Білорусі, впустити московських воєвод в українські міста. Гетьману заборонялось підписуватися в листах “вільний підданий”. “И впредь тебе пишеться просто царского величества подданным” — така була вимога московитів. Українські послы в Москві — Лісницький, Бережецький та інші — погодилися на введення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород. Це було вже цілком очевидне обмеження незалежності й грубе втручання у внутрішні справи України. Проти введення воєвод одностайно виступили козаки і міщани. Затягим противником такої політики був народний герой Іван Богун.

Тим часом громадянська війна, не задовольнившись першими жертвами, набирала свої криваві оберти.

Даремні були домагання І.Виговського завоювати прихильність Москви. Московські воєводи приїжджали з царськими грамотами до гетьмана і водночас підтримували опозиційні настрої проти нього “гультьяйства”, яке не хотіло миритися з обмеженням козацьких прав на певну кількість людей. Воно зі зброєю в руках домагалось тих привілеїв, якими володіла порівняно невелика кількість “значних”: “а тепер від тих гультьяїв і заколот великий учинився, бо каждый називається козаком [15; 308, с. 83,84]”.

Вимоги Виговського про видачу йому “політичних злочинців” Москва не задовольняла. Від полтавського полковника Мартина Пушкаря з доносами на гетьмана поїхав до Москви Іскра. Царський уряд не прислухався до протестів Виговського, не став карати Іскру, мотивуючи це тим, що така акція може призвести до ще більшого заворушення в Запорозькому Війську [15, арк.28].

Московський уряд відмовився також затримати Іскру в Москві знову ж таки ніби з тієї причини, що “за то въ войске не будетъ смирення”.

Відчуваючи велику відповідальність за розлад в Україні і будучи безсилим перед опозицією, І.Виговський кілька разів клав булаву перед Військом Запорозьким і навіть заявляв, що хоче виїхати з України на чужину [15]. У приватному листуванні він пише, що йому “те старшуння дісталося на лихо”, скаржиться на українське населення, характеризуючи його як людей “неправдивих” і “мятежных [15]”, якими важко керувати.

Іван Виговський, як бачимо, не керував політикою, а радше плив за течією, яка його несла. Упевнившись, що його надії на допомогу Москви не виправдалися, він шукає союзника проти Москви і в своєму виборі керується більше почуттями, ніж політичним передбаченням. Союз з татарами був надзвичайно непопулярний в Україні. Для українського населення татари були небезпечніші, ніж для московського війська. Уже й без того в Україні лилася “кров християнська, як вода, від міжусобного руйнування”, а прихід

“кримчаків” загрожував повністю спустошити Лівобережну Україну. Та Виговський іншого виходу не бачив. Союз Виговського з татарами викликав особливу ненависть серед запорожців — адже вони не уявляли себе “без річок, без піль та наїздів на море і на татарські степи... [70; 91, с.215]”.

Виговський добре розумів, що татари були надзвичайно ненадійним союзником і тому видав наказ козакам, яким дозволяв їм самим розправлятися з окремими татарськими загонами, які забирали в полон людей на Лівобережжі. Розуміючи, що анархії немає кінця-краю, українське населення почало втікати “на слободи” в московську державу. Інші — “совсемъ вышедши на запорожье жёны й дети оставили пустые дома [43; 294, с.76]”. За свідченнями сучасників, міграція населення з Лівобережної України на схід була такою великою, що “черкаски города и села пустуют [43, №79; 294]”.

Як бачимо, прихід московських воевод в Україну після Переяславської ради не приніс полегшення І.Виговському. Гетьман вимушений підозріло поставитись до відносин воевод з Пушкарем та іншими “своєвольниками”, які не визнавали його влади. Тепер він ще краще побачив, що Москва намагається його “за чуба водити” і вирішив за будь-яку ціну розправитися з Пушкарем, не чекаючи московського війська.

Полтава щосили оборонялася. Два тижні безрезультатно штурмували війська І.Виговського місто, і тільки 30 травня було покінчено уособицю: “Голота на одіж і розум, як описує Величко, яка не хотіла сидіти в замкненій твердині, а рвалася покінчити в отвертім полі, виманена геть попередніми удачами, була розбита, а 15 тисяч засіяного трупа на побоєвищу запечатали погром. Щасливому побідникови яко трофей дісталася голова Пушкаря, яку приніс татарин на списі і кинув перед гетьманом [43, с.122; 287, с.26]”.

Так закінчився, так би мовити, перший етап міжусобиць — нещасливо для тих, хто його розпочав, і ще більше згубно для переможця. Цю бійню вважав гетьман результатом злочинної політики Москви. Вона коштувала Україні 50 тис. жертв [41, с.40]”.

Перемога над полтавським полковником за допомогою татар надала Виговському більше впевненості. По-іншому заговорив гетьман з московськими послами і принциповіше почав ставитись до приходу московського війська. Побоюючись, що московське військо буде підтримувати опозиціонерів, гетьман рішуче відмовляється приймати царських воевод. А тим часом до Києва прибув з драгунами воєвода Василь Шереметьєв, який у Білій Русі доволі нашкодив українським козакам, що стояли там залогами на чолі з полковником Іваном Нечаєм.

Після поразки Пушкаря, навколо якого почала збиратися опозиція, тут знайшов своє місце і Яків Барабаш, який продовжував надсилати до населення універсали про невизнання Івана Виговського гетьманом. Гетьман навіть не був повідомлений про прибуття московського війська, і це ще раз упевнило його в тому, що “Москва зрадлива”.

Поведінка Шереметьєва у Києві щодо гетьмана була провокаційною. Річ у тому, що гетьманський уряд, не зробивши реєстру козацького війська, не міг виплатити козакам царського “жалованья”, яке було надіслане з Москви з розрахунку на 60 тис. чоловік, але козацького війська в Україні було значно більше. І тому козацька чернь під проводом Барабаша і Пушкаря домагались, щоб усьому Війську Запорозькому було заплачено [41].

Москву дуже турбували відносини І.Виговського з Річчю Посполитою та з Швецією, а особливо його союз з татарами. З Києва Шереметьєв почав розсилати в різні українські міста московських воєвод ніби з тим, щоб уникнути заворушень у козацькому війську через невиконання “жалування”. З цього приводу гетьман Виговський у своєму листі до царя від 22 червня 1658 р. скаржився: “Якихсь грошей допитується і воєвод без поради з нами по городах розсилає [43, №82; 299, с.240]”. Проте московський уряд не брав до уваги скарги гетьмана.

Усе це примусило Виговського розпочати проти московських воєвод військові дії. Він наказав своєму війську силою виганяти московські залоги і погрожував викинути з Києва самого Шереметьєва. І.Виговський відрядив свого брата Данила з козацьким і татарським військом під Київ, щоб Шереметьєва “випнути порохом”. Проте Виговському не вдалося взяти Києва, хоча йому й допомагало міщанство.

У той час, коли московська залога з Шереметьєвим перебувала в Києві, будучи цілком відрізана від зв'язків із путивльськими воєводами, Ромодановський відправив до Києва Барабаша. Очевидно, що Шереметьєв мав намір використати його в своїх інтересах на Правобережній Україні, де в свідомості населення глибше засіла ідея про віддаленість від Москви, і тому воно не хотіло приймати царських воєвод [124, с.47-70]”. Барабаш, проїжджаючи через землі Остапа Виговського с. Гоголів, потрапив разом з великою московською охороною в руки козаків і був відправлений до гетьмана.

На допиті виявилось, що Барабаш навіть називав себе “гетьманом Війська Запорозького”. Деякий час він був кошовим на Січі і хотів мати при собі “армату”, як сам гетьман [43, №40]. Згодом Барабаш признається, що він від царя не мав грамот на гетьманство, а “гетманом називався собою, хотів своє щастя спробувати [43]”. Таким фатальним виразом — “спробувати щастя”, крім Барабаша, керувалося у своїх діях чимало людей у цей історичний період, зокрема Іскра, Золотаренко, Брюховецький.

На допиті Барабаш заявив, що з Москви “велено промышль чинить надъ гетманомъ и надъ всею старшиною, чтобъ ихъ переймавъ побить”. Після Барабашевого арешту Москва намагалася представити справу таким чином, нібито Барабаша було відправлено до Шереметьєва для того, щоб той видав його гетьманові І.Виговському. У Війську Запорозьким з цього пояснення глузували.

Дві системи, дві різні психології зіткнулися в добу Руїни в українських землях: одна з міцною традицією слухняності, точного виконання наказів з єдиного центру, інша — вкрай індивідуалістична, яку влучно охарактеризував один сучасник як таку, що “всяк в свой нос думает”.

У той час як в Москві майже кожний воєвода у найменшій справі звертався з “отпиской” до центру з запитом: “А ты, великий государь, какъ указать изволишь?”. В Україні було інакше. Новостворений апарат молоді козацької держави не знав дисципліни і традицій. Принцип виборності тут був зведений до абсурду: “Звикло Військо Запорозьке по подобі того ж дня мати хоч трьох гетьманів [289, с.85]”.

Щодо зовнішньополітичної діяльності гетьмана, то вона сприяла поліпшенню міжнародного становища Української держави. На початку жовтня укладено вигідний договір зі Швецією, хоча його реальна вартість була незначною, бо Швеція пішла на зближення з Річчю Посполитою. Було відправлено посольство до Порти з проханням заборонити хану нападати на Україну, зроблено кроки до порозуміння з Кримом. Переговори з С. Бенювським завершилися домовленістю про те, що обидві сторони утримуються від ворожих дій і визнають кордон, який для України проходив рікою Случ, а для Польщі — рікою Горинь [251, с.94].

І.Виговський та його найближче оточення добре розуміли, що чвари й розбрат між українцями часто інспірує своєю політикою Москва. Старшина Ю. Немирич у “Маніфесті до володарів Європи” (1658 р.) звинувачував царську адміністрацію у порушенні положень Березневих статей 1654 р. щодо української автономії, у підтримці опозиційних сил і партій, а отже, й у роздмухуванні міжусобної війни, у постійній загрозі збройного втручання в “малоросійські” справи, у спробі накинути ярмо на Україну. Він застерігав, що “московити” виношують намір “...приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству”, а в листі від 11 жовтня 1658 р. до герцога Адольфа Йоана, брата шведського короля Карла X Густава, зазначав: “Московити звалили на нас тяжче ярмо, ніж те, що від нього не так давно хотіли звільнитися козаки, котрі боролися з поляками за віру і свободу [170, с.6-7; 84, с.557-560]”.

Разом з тим на рубежі 1657—1658 рр. накреслився новий аспект у зовнішньополітичній діяльності Івана Виговського. що обумовлювався поворотом до Речі Посполитої. Як відомо, така політика зародилася під час міжусобної війни, потаємно спровокованої Москвою, яка оволоділа також Литвою і змушувала Річ Посполиту виконати необережно дану раніше обіцянку, про те, що польський уряд на найближчому сеймі ухвалить рішення, згідно з яким рід Романових буде визнаватися наступником католицької Речі Посполитої. Український гетьман побоювався такої комбінації. До гетьмана доходили чутки, що і Швеція шукала порозуміння з Москвою і вже зробила певні кроки до таємного з нею договору. Юрій Любомирський, один з найконсервативніших тодішніх польських політиків, визначив справжню

причину згаданого повороту Виговського до Польщі. Гетьман розумів, що відносини з Москвою зайшли в глухий кут і для виходу з цього становища шукав опори, намагаючись спочатку допомогти Польщі встановити добрі відносини з сусідніми державами, а в нагороду за це сподівався, що польський уряд з вдячності дасть змогу йому об'єднати всі українські землі.

Такий фінал десятилітньої боротьби для багатьох українців і справді видавався надзвичайно невігідним вирішенням польсько-українського питання, проте це рішення впливало тепер із зовсім іншого тлумачення того, що відбувалося. Традиційна політична засада польської шляхти, що визначала гегемонію Польщі на неволі українського народу, була вже деяким анахронізмом і втратила свою силу. Тепер той, хто мав серйозний намір врятувати Річ Посполиту, не міг і думати про союз з Україною без ширших, автономно політичних поступок. Для польських патріотів тільки така позиція видавалася єдиним порятунком. Отже, в результаті десятилітньої війни відбулися зміни у сфері політично-національних відносин і, врешті, ворогуючі сторони прийшли до порозуміння.

Довголітня кровопролитна боротьба України зумовила появу серед правлячих сфер нового покоління з толерантним переконанням, схильним до широких поступок. Свою доброзичливість до України тепер постійно виявляла Річ Посполита. Таке прагнення до згоди з Україною можна пояснити побоюванням перед загрозою падіння та поділу Польщі і, що найголовніше, захоплення католицького престолу православними Романовичами.

У самій польській короні проекти союзу з великим задоволенням зустріла дрібна волинська, подільська і брацлавська шляхта, яка протягом 10 років вагалася в непевності двох впливів і весь тягар війни переносила на собі. Як за Б.Хмельницького, так і за Виговського, для неї не настали кращі часи, і вона терпіла ще більші утиски від польських і українських військових постів, що стояли у військовій готовності у межиріччі Горині і Случа. У своїх благальних листах вона звертається, з одного боку, до гетьмана з проханням взяти їх під опіку і забезпечити спокійне життя, а, з другого, — просить відомого в Польщі з давніх зносин з козаками за Б.Хмельницького Станіслава Беншовського якнайшвидше довести до кінця дану угоду [124, с.49-50]”. Вороже настроєна до цієї угоди була лише литовська шляхта. На початку 1658 р. гетьман І.Виговський відрядив львівського купця Т.Томкевича з листами до короля та інших сановників з повідомленням про намір порозумітися з Річчю Посполитою [251, с.94-95; 26—31, арк. 29, 61-63]”. Томкевич мав доручення усно засвідчити “покору” гетьмана під час зустрічі з королем. Водночас гетьман відрядив посольство до хана з пропозицією поновити договір, який в минулому мав з Кримом Б.Хмельницький. При цьому він поставив вимогу, щоб після підписання договору татари приєдналися до його виступу проти Москви. Хан погодився з цією вимогою і уповноважив Карач-бея підписати угоду [251; 26—31]).

Які ж фактори спричинили зміну у політиці Івана Виговського розірвати відносини з Московією і повернутися до підданства польського короля? Виявлені в джерелах документи, на думку В. Степанкова, не дають однозначної відповіді на це непросте питання. Однак важко погодитись з тією думкою, що гетьман одразу ж почав реалізацію задуманого плану об'єднання з Річчю Посполитою або що “непереможні обставини” штовхали його в “обійми Польщі”. Ситуація була значно складнішою і її не можна зводити лише до дії тих чи інших обставин. Джерела не засвідчують того, що Виговський з самого початку виношував якісь попередні плани щодо участі Війська Запорозького у війні Речі Посполитої проти Москви.

У Гадячі в 1658 р. І.Виговський підписав угоду з представниками польської держави. Згідно з цією угодою Українська держава об'єднувалась з польською [26—31].

У соціально-економічній сфері нею передбачалось відновлення існуючих до початку національно-визвольної війни форм феодального землеволодіння, поневолення селян і міщан, а також повернення панів до їхніх маєтків. Козакам, “як людям рицарським”, підтверджувалися усі права і вольності. Вони звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, підлягали лише гетьманській юрисдикції, здобували дозвіл на “виробництво напоїв”. За гетьманським клопотанням щонайбільше по сто козаків з кожного полку могли здобути шляхетство. Разом з цим вони мали право проживати лише в тих місцях, де були до 1648 р. [121, с.9-18].

Для карбування грошей з зображенням королівської особи дозволялось відкрити карбівню.

В українських землях, згідно з договором, відновлювалися всі права православної церкви (куди “сягає мова народу руського”). Римська церква на території Руського князівства діставала рівні права з православною. Щодо унії, то в одних випадках передбачалося її збереження, в інших — вона підлягала ліквідації не лише в Україні, а й в Литві та Речі Посполитій. Уніатам давали змогу вибору віросповідання — грецького чи римського.

Щодо освіти, то дозволялося відкрити дві академії (з такими ж правами, як і краківська) і не обмежувалось відкриття середніх шкіл і друкарень [26—31, арк.101-111; 124, с.83-90; 15, арк.16]”.

Зміст угоди свідчить, що вона, по-перше, узаконювала розподіл українських земель на дві частини і унеможливлювала їх об'єднання в межах національної держави.

По-друге, докорінно змінювала існуючий політичний устрій Української Козацької держави і зводила нанівець її автономію. Уряд князівства втрачав самостійність у проведенні внутрішньої політики і позбавлявся права на зовнішню політику. Зрозуміло, що козацька рада втрачала функції верховного законодавчого органу. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації національного адміністративно-

територіального устрою — полково-сотенного.

По-третє, угода передбачала ліквідацію створеної в ході війни моделі соціально-економічних відносин. Козацтво відходило на другий план, оскільки основне місце тепер посідала шляхта. Відновлювалися велике і середнє феодалне землеволодіння, фільварково-панщинна система господарства, кріпацтва та інші форми визиску населення.

По-четверте, реалізація угоди погрожувала вибухом народного повстання — адже основна маса населення не могла миритися з втратою своїх завоювань.

По-п'яте, угода ознаменувала розрив договору 1654 р. з Москвою і несла загрозу втягнення руського князівства у війну з Москвою, в якій довелося б захищати не стільки національні інтереси, скільки інтереси Литви і Речі Посполитої [251, с.95].

Звісно, немає ніяких підстав оцінювати Гадяцький трактат як якусь визначну пам'ятку української і польської політичної думки. Його основні положення, на думку В. Степанкова, запізнилися принаймні на сто років. Можна було б говорити про їх прогресивне значення під час підписання Люблінської унії і то за умови, коли б усі українські землі об'єднувалися в межах Руського князівства, яке своєю чергою разом з Польщею і Литвою створило триєдину федеративну державу Річ Посполиту. Тепер же, коли внаслідок національно-визвольної війни Козацька держава домоглася незалежності і у переговорах з Москвою здобула визнання за собою статусу майже незалежної держави, Гадяцький трактат був кроком назад, бо не лише перекреслював основні соціально-економічні завоювання народних мас, а й зовсім відхиляв державний суверенітет козацької України. Поділяємо думку І. Крип'якевича, що польська сторона не погодилася на державну рівноправність України, дала лише автономію для Наддніпрянщини, усувала все те, що нагадувало б українську державність, а сам трактат був новим виправленим виданням Зборівської угоди 1649 року [174, с.192].

Щоб трактат, підписаний в Гадячі, набрав юридичної сили, треба було, щоб затвердили його польський сейм, сенат і запрягли король та інші державні представники.

Противники трактату доводили: “Україна, давня провінція Річи Посполитої, умовляється з нею немов чужа країна... Бачимо, що Руське Князівство буде зовсім незалежною державою, тільки слава, що злучене з Річчю Посполитою... Чи можемо сподіватися, щоб український гетьман був вірним королеви і Річи Посполитій, коли він матиме трохи не царську власть та кілька десятків тисяч війська?”

Звичайно, прихильники відповідали: “Нам треба згоди. В нас три вороги. Не треба вважати, що вони бажають самостійности, хочуть власного уряду. Та спілка буде така, яку вже маємо з Литвою. Нехай нарід народом не верховодить: через те й буде ціла наша держава, бо перевага доводить до ворохобні. Часто під видом свободи гнетуть других і через те повстає колотнеча. Коли ми

поєднаємося, то наша сила буде неподолима... [121, с.18,19]”.

Саме тоді, коли в Гадячі йшли переговори, під Києвом розпочалися жорстокі бої. Московська залога, розміщена тут, своїми безперервними утисками викликала загальне обурення киян. За наказом гетьмана І.Виговського його брат Данило рушив на місто. З ним були полковник білоцерківський Кравченко, подільський Гоголь та брацлавський Сербин. Згодом підійшли ще два полки. Козаків було, мабуть, тисяч до двадцяти, тоді як росіян трохи більше п'яти, але вони були розташовані за могутніми укріпленнями і мали добру артилерію. Фортеця була захищена дерев'яними стінами, ровами та великими вежами, мала багато підземних ходів, заповнених величезною кількістю пороху. При брамі були мости, які підіймалися ланцюгами. Укріплення мали дуже сильні пристрої для захисту. Сирійський монах Павло Алепський описав один із них: “Ці московити зробили навколо рову колоди з дерева... і поприв'язували до них палі з дерева, загострені, неначе кинжали чи списи, які виступають із середини — із чотирьох сторін у вигляді хреста... Якщо ворог нападе на них, то в нього не буде дороги (у фортецю) ні по землі, ні над землею...”.

16 серпня козаки напали на передову московську сторожу і знищили її, але зробили це не дуже вдало, тому що сполошили ворожу залогу. 23 серпня розпочалися бої на Подолі, під час яких на бік козаків перейшов київський полк полковника Павла Яненка-Хмельницького.

У результаті запеклих боїв московські стрільці й драгуни були вибиті з передмістя. Розпочався штурм головної фортеці, але обидва наступи були відбиті. Козаки розмістили на Щекавиці артилерійські батареї і з тієї гори методично обстрілювали фортецю. Від гарматного вогню згоріла Трисвятська Церква, що у ній росіяни зберігали боєприпаси. 26 серпня козаки почали копати шанці навпроти Печерських воріт. Побачивши це, Шереметьєв зробив вилазку і вибив українців із зайнятих позицій. Московити захопили 48 “камчатых и тафтяных и дорогильных и кондячных” прапорів, 9 мідних та 3 залізні гармати, 12 пищалей, 3 барильця пороху та 152 полонених, які відразу були відпущені з агітаційними листами проти гетьмана. Зазнавши невдачі, Данило Виговський змушений був відступити. Росіяни жорстоко помстились на киянах за те, що вони підтримали гетьманські війська: князь Юрій Барятинський знищив київські околиці, вбиваючи тисячі мирних жителів. Це той самий Барятинський, який звернувся до царя з проханням дозволити йому “высечь и выжечь” всю Україну на десятки верст довкола Києва. Бориспіль був винищений до ноги тільки за те, що був маєтністю Виговських. Росіяни людоловами блукали по Україні, знищуючи все живе. Тільки на шляхах до Києва було повішено три тисячі. За наказом царя на Україну рушила 20-тисячна армія Ромодановського. Розпочиналася широкомасштабна українсько-московська війна. Розграбувавши Миргород, загарбники спалили Лубни, мешканці яких заздалегідь утекли. Така ж доля спіткала також Мгарський монастир, Ромни, Горошин, Пирягин, Чорнухи та багато інших міст. Поруч з росіянами діяли колишні повстанці,

вихідці з українських низів. Ці люди, під назвою дейнеків, відзначались особливою жорстокістю та нахилом до грабунків. Колишній повстанець Іван Донець командував загоном московської піхоти.

Проти Ромодановського діяв ніжинський полковник Іван Гуляницький зі своїм полком. Згодом до нього прибули полковники Цицюра та Скоробагатько. Козаки значно поступались росіянам кількістю, а тому вирішили оборонятися за фортечними мурами невеликого містечка Варви. Незабаром розпочалася тяжка оборона. На противагу Виговському росіяни призначили під містом нового гетьмана — Івана Безпалого. Облога Варви тривала три тижні. Не змігши здобути фортецю, росіяни почали відступати до Лохвищ. У ніч з 1 на 2 грудня козаки, з'єднавшись із прибулими на допомогу татарами, атакували Ромодановського і повністю розбили його військо. Як пише український літописець Софонович, “мало не увесь табір розгромили”. Успішно йшли справи і в Білорусі. Тут козаки захопили Новий Бихів, Могилів, Борисів, розгорнули наступ на Полоцьк. Крім військових дій, ворогуючі сторони застосовували і дипломатичні методи [187, с.103].

Відчувши після перших боїв силу козацьких військ, росіяни почали нарощувати військову присутність в Україні. До Лохвиці, яка перетворилась на справжню військову базу, з великою армією прибувають князі Куракін, Пожарський та Львов. Вони закликали до себе підрозділ нового претендента на булаву, колишнього прихильника Пушкаря — Іскру. Однак його надіям на гетьманство не судилося збутися.

12 січня біля села Піски, після жорстокого бою повстанці були розбиті і майже всі знищені разом зі своїм ватажком. Український поет тих часів, описуючи цю битву, робить невтішний висновок:

Ось що незгода лиха витворює,
Братові брата вбивать дозволяє

Цікава обставина: московські воєводи нічим не допомогли своїм прихильникам, хоча битва відбувалася поруч з ними. Росіяни не мали ні найменшого бажання заважати українцям вбивати один одного.

Зрештою, у січні вирушив на Лівобережжя сам гетьман. Він мав 30 тисяч козаків, 15 тисяч татар та 3 тисячі поляків на чолі з коронним обозним Андрієм Потоцьким.

Ще на марші Виговський відправив частину війська до Лохвиці: 29 січня під містом відбулась велика битва. Московські війська князів Куракіна, Пожарського та Львова зазнали поразки: московська кіннота, не витримавши козацької атаки, кинулась тікати і затоптала своїх же стрільців. Після першої битви росіяни вже не наважувались давати відкритий бій і захищались за фортечними мурами. Немирич деякий час тримав Лохвицю в облозі, та незабаром мусив відступити. Незалежно від Ю.Немирича діяв І.Виговський: 4 лютого він обложив Миргород, — і місто здалося. Приєднавши до себе миргородських козаків, гетьман розпочав облогу Зінькова, де перебував полк

запорожців та донців на чолі з полковником Силкою. Цьому місту вдалося відборонитися, проте інші “свавільні” міста зазнали жорстокої кари: Веприк, Рашавка, Лютенка були спалені, а їхнє населення перевезено на Правобережжя [187, с.103].

Новознайдені польські джерела повідомляють про перемоги військ Виговського під Переяславом у лютому 1659 р.

Після цих операцій гетьман розпустив війська і повернувся у Чигирин. Тим часом росіяни готувалися до вирішального удару. Дії армії Куракіна, Ромодановського та інших — це лише прелюдія великого походу в Україну. Завданням цих військ було звільнити Лівобережжя від козацьких формувань, підтримати промосковський рух, захопити якомога більше українських міст, роздмухати полум'я громадянської війни.

26 березня величезна московська армія під проводом князя Трубецького рушила на Україну. Він наказав усім московським силам, розміщеним в Україні, приєднатися до основної армії. Росіяни збирали в єдиний кулак усю свою військову потугу. 29 березня Ромодановський і Трубецької прибули в Константиново. Тут до них приєднався, прибувши із Ромен, Безпалий. Трубецької отримав від царя інструкції щодо можливого миру з Виговським.

Росіяни погоджувались навіть на Гадяцький договір, але вимагали виключення з його складу “и высоких и зателивых статей, что не к чести государева имени” [187, с.104], під якими вони розуміли пункти про Велике князівство Руське. Крім того, цар обіцяв нагородити гетьмана і його прихильників, вивести свої війська з Києва. Але всі ці обіцянки були нещирі, росіяни не знали навіть змісту Гадяцьких статей, і тому до миру не дійшло.

Тим часом Трубецької швидко просувався до прикордонного українського міста Конотопа. Біля цієї фортеці перебував єдиний військовий підрозділ, залишений гетьманом — Чернігівський та Ніжинський полки, всього не більше 4 тисяч козаків та 500 татар. Але на чолі загону стояв славетний Іван Гуляницький. 12 квітня козацький роз'їзд зіткнувся з обозом Трубецького і, в короткому бою, зазнавши втрат, відступив. Козаки відразу ж повідомили свого командира про величезні московські сили. Гуляницький вирішив замкнутися у Конотопі.

16 квітня росіяни підійшли до міста, а вже 21-го оточили його щільним кільцем. Розпочалася героїчна оборона, яка тривала майже 70 днів. Трубецької запропонував козакам скласти зброю, але вони відповіли гарматним вогнем і словами: “Ми сіли на смерть!” 21 квітня під Конотоп прибули війська князів Куракіна, Пожарського та Львова. По дорозі Пожарський атакував містечко Срібне, яке захищав майбутній гетьман, прилуцький полковник Петро Дорошенко. Маючи величезну чисельну перевагу, росіяни захопили місто і винищили всіх мешканців. Дорошенко врятувався, але весь його полк загинув героїчною смертю, так і не скорившись ворогові. З'єднана московська армія нараховувала вже 150 тисяч вояків і мала величезну артилерію. Серед гармат

були великі мортири (“верховые пушки”) для здобування фортець [187, с.106-7].

Основу московської кінноти складали елітні дворянські підрозділи. Кожний дворянин мав при собі своїх “бойових холопів”, чисельність яких майже втричі перевищувала кількість самих дворян. Піхоту складали московські стрільці. У цей же час у Москві з’являються перші регулярні полки — драгуни і рейтари.

28 квітня росіяни, після молебні, о 5 годині ночі, розпочали великий штурм, закидаючи місто величезною кількістю ядер і гранат. Після жорстокої січі царські вояки з барабанним боем та розгорнутими прапорами увірвались у замок, підпаливши фортечну вежу. Ціною неймовірних зусиль І.Гуляницькому вдалося зламати наступ ворогів і вибити росіян із фортеці. У безладному відступі вони зазнали значних втрат.

Після першої поразки Трубецької піддав місто незнаному досі гарматному вогню, кидаючи на козацькі позиції тисячі ядер. Московські мінери робили безперервні підкопи, намагаючись висадити козаків у повітря. Росіяни намагалися засипати землею фортечні рови, але українці, під час вилазок, знищували ворогів і викидали землю на вали, які ставали ще вищими. Аби не гаяти часу, Трубецької посилав військові під’їзди під українські міста. Скуратов та Ромодановський захопили Борзну: чоловіків убили, жінок та дітей забрали в неволю.

Під Ніжином козаки зупинили ворога — після сильної битви 27 травня Ромодановський змушений був відступити. Тим часом на допомогу Конотопу вже йшов сам гетьман І.Виговський. Крім козаків, яких було від 30 до 40 тисяч, з ним був хан Махмет-Гірей з 30 тисячами і невеликий відділ поляків Андрія Потоцького (3 тисячі чоловік і два полки драгунів Лапчинського). До складу козацької армії входило так зване “затяжне” військо. Це був прообраз української регулярної армії, складеної з вояків-професіоналів. Попри відомий стереотип про тисячі сербів, волохів та німців, треба зазначити, що основу затяжних полків складали українські шляхетні хоругви. Командував цим військом Юрій Немирич, а його брат Степан, визначний артилерист, був “генералом артилерії Великого князівства Руського” [187, с.107].

Трубецької бажав роз’єднати українців і татар, але не міг здобути правдиву інформацію про стан ворожих військ. Щоб одержати певні відомості, він посилав великий військовий роз’їзд. Однак під Шаповалівкою цей загін був оточений і знищений козаками. Так і не дізнавшись необхідних повідомлень, Трубецької, не знаючи про об’єднання козаків і татар, вирішує знищити їх поодиноці, для чого відправляє з-під Конотопа 80-тисячну армію. Маючи 60—70 тисяч воїнів, І.Виговський вирішує зайняти оборону, наказавши козакам збудувати могутні укріплення, у яких була залишена вся піхота. Кіннота була поставлена в засідку.

28 червня з’явилася царська армія. Переправившись через річку Соснівку, росіяни атакували українські позиції і відразу потрапили під згубний обстріл

козацької піхоти. Вогонь був настільки влучний і щільний, що за лічені години конотопські поля були вкриті московськими трупами. Не витримавши обстрілу, росіяни почали відступати, але козаки знищили міст і, загативши річку, затопили долину. Отже, шлях до відступу був відрізаний, і це посилювало паніку серед вояків Трубецького, які кинулись врозтіч. Але врятуватись їм не вдалося: козацька і татарська кіннота наздогнала втікачів, довершуючи знищення ворожої армії.

Історик Ю.Мицик на основі новознайдених архівних джерел доводить, що московські війська втратили тоді вбитими 40—50 тисяч чоловік, а 15 тисяч потрапило до полону, в тому числі й 50 визначних командирів. Втрати української армії обчислювались у 4 тисячі, а татарської у 6 тисяч вояків. Були захоплені в полон і головні воєводи — князі Львов, Черкаський та Пожарський. Останній був страчений татарами. У російській історіографії поширювалось твердження, започатковане ще Величком, що воєвода був убитий за свою хоробру промову в ханському наметі. Але московський перекладач Фролов, присутній при страті, повідомляє, що Пожарський був страчений за свої напади на Азов. Знаючи, як поведився цей воєвода з мешканцями Срібного, можна здогадатися, як він діяв у татарських улусах[203, с.26].

Якщо порівнювати конотопську битву з іншими військовими операціями, то впадає в око подібність її до Збарасько-Зборівської кампанії 1649 року. Тільки там відбувалося все навпаки: козаки облягали ворожу фортецю і потім вирушали назустріч королівській армії, яку нищили під Зборовим. Росіянам не вдалось під Конотопом досягти такого успіху. Вони зробили грубу тактичну помилку: замість просуватися углиб країни, почали облогу прикордонної фортеці, а потім, не знаючи про стан супротивників, кинули наосліп більшу частину своїх військ. Питома вага в обох українських перемогах належить козацьким розвідникам, яким вдалося повністю нейтралізувати ворожу розвідку і водночас добувати точну інформацію про стан ворогів. Московський цар Олексій Михайлович вказував на ще одну причину поразки — “местничество”. Згідно з цим звичаєм, більш родовитий Трубецький не міг допомогти Пожарському, рід якого був менш званий. Але дійсна причина поразки росіян — військова перевага української армії, більш досконалий план бою українських командирів, а також велика мужність і самоповага козацьких полків

Довідавшись про перемогу гетьмана, І.Гуляницький відкрив по війську Трубецького сильний вогонь. Наступного дня він атакував позиції росіян і захопив їх. Зрозумівши, що битва програна, Трубецький наказав решткам своєї армії відступати. Та зберегти лад у військових підрозділах йому не вдалося: переправившись через річку Сейм, росіяни кинулись тікати, залишивши обоз і артилерію. Сам Трубецький сховався у Путивлі, де була єдина на той час у Сіверській Україні кам'яна фортеця.

Конотопська перемога справила гнітюче враження на московитів і мала неабиякий резонанс у світі. Ось що казали татари московськими послам: “Ваш цар хоче запанувати над запорізькими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав, — те саме буде і з московським царством — загине воно через козаків” [187, с.108].

Як писав російський історик С.Соловйов “Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку” [247, с.403]. В Москві наспіх зводили оборонні споруди, сам цар приходив з боярами сипати вали, з’явилися чутки про перенесення столиці за Волгу.

Деякі історики ставлять у вину І.Виговському те, що він не рушив у похід на Москву. Але гетьман не зробив цього через вагомі причини: по-перше, запорожці на чолі з І.Сірком напали на татарські кочовища. Те ж саме зробив і молодий Юрій Хмельницький, який знищив чотири ногайські улуси. Довідавшись про це, Махмет-Гірей покинув гетьмана, залишивши йому 2—3 тисячі татар. По дорозі додому ординці почали нищити українські села і забирати людей у неволю. Дізнавшись про це, козаки змушені були покидати військо, щоб захистити свої оселі. По-друге, на Лівобережжі повстали міста — Гадяч, Лохвиця, Ромни. Росіяни постійно робили вилазки з Києва і нищили українську людність. По-третє, Трубецької, незважаючи на поразку, мав у своїх руках ще досить поважні сили. Саме тому Виговський приймає рішення: розпочати відступ, запропонувавши росіянам мирні переговори. Для допомоги лівобережним полкам були залишені регулярні війська. Ситуація в Україні дозволила Трубецькому зробити хід у відповідь. Він і не думав про мирні переговори, єдиним його бажанням було виправдати себе в очах царя після нечуваної поразки. Він відновлює військові дії: 10 липня посланий ним загін повністю знищує немале українське місто Короп, у якому відбувався один з найбільших в Україні ярмарків [187, с.109].

Під час конотопських змагань у Варшаві, куди прибуло козацьке посольство на чолі з Ю.Немиричем, після місячних дебатів був ратифікований сеймом Гадяцький договір. Привезені козаками конотопські трофеї (прапори, барабани, гармати) вселяли надію, що Гадяцька унія нарешті започаткує новий період у міжнаціональних відносинах на Сході Європи. Скільки було в ті дні мрій і політичних проектів яким не судилося збутися.

Обидві палати, сейм і сенат затвердили Гадяцький договір. Після цього відбулося “заприсяження”. Спочатку присягав король Ян Казимир, потім примас Польщі, відтак виленський єпископ, три великі гетьмани (2 коронні і 1 литовський), 2 великі канцлери (коронний і литовський), 2 підканцлери і маршалок посольської палати, в кінці козаки (між ними були два Виговські — Константин і Федір, Юрій Немирич, Верещака, Носач й ін.) [112, с.19-23, 36-39].

Але саме тоді в Україні знову розпочалася громадянська війна. І. Виговський намагався здобути Гадяч, який завзято захищав полковник Єфремов

разом з двома тисячами козаків і тисячею мешканців. Після трьох тижнів облоги гетьман вимушений був відступити. За таку стійкість гадяцькі козаки були щедро обдаровані царем: кожний одержав по карбованцю. Полковник, зрештою, отримав ще й знаменитих московських соболів. У серпні гетьман намагався вибити росіян з Києва, але до більших боїв тут не дійшло.

Однак у цей час Виговському було вже не до Києва. В Україні розпочалося велике протигетьманське повстання. Запорожці висунули нового претендента на булаву — Юрія Хмельницького. До повстанців приєналися полковники І.Богун, Т.Цицюра, В.Золотаренко Я.Сомко Т.Цицюра захопив Переяслав, знищивши при цьому гетьманську піхоту, яка захищала місто, і запросив до себе Трубецького. Росіян не треба було запрошувати двічі — 27 вересня московське військо вже крокувало вулицями Переяслава. Повстання супроводжувалося цілковитим знищенням гетьманських регулярних частин, які склалися переважно з українців. Уважають, що повстанці вбили тоді 3 тисячі найманців.

Але реальні втрати були далеко більшими. Лише регулярний полк Груші втратив повністю 12 хоругв (кожна хоругва налічувала від 100 до 200 вояків). Воєвода Шереметьєв знищував непокірні міста. Росіяни, вбиваючи мирних мешканців, спалили Гоголів, Вороньків, Трипілля, Стайки, Макарів, Горностай-поле [187, с.104].

Загинули найвизначніші прихильники гетьмана.

Шереметьєв не без задоволення писав царю: “Цыцура, августа 19 дня побив Стеньку Сулименка и Ивашку Забуского и иных, и вор и бунтовщик Северьян Сулименок застрелян с трех пищалей, а пушею вора и еретика Немирича убили до смерти под Быковым мужики [187]”. Зраділий воєвода ще не знав, що людина, яка зрадила раз, зрадить і удруге: у 1660 році Цицюра в битві під Чудновим приєднається до поляків, залишивши Василя Шереметьєва напризволяще. Кінець зрадника буде невтішний — він загине у сибірських нетрях.

Погано йшли справи і в Білорусі. Залишені тут полковники не змогли вчинити ефективний спротив: московські війська князя Лобанова-Ростоцького захопили у полон “полковника могилівського, гомельського та чауського” Івана Нечая та полковника бихівського Самуїла Виговського. У полоні опинилась також велика кількість родичів гетьмана — Василь, Данило, Ілля, Юрій. 12 грудня всі вони, за винятком Данила, були заслані “на великую реку Лену, в Якутский острог”, куди прибули 24 травня 1660 року. Брат гетьмана Данило Виговський був закатований десь під Калугою — його навіть не довели до Москви. Йому повідрізували пучки, вертіли свердлами у вухах, очі залили сріблом.

Війна 1658—1659 років мала для України катастрофічні наслідки: сотні зруйнованих міст і сіл, десятки тисяч загиблих і найголовніше — знищення молоді державності і перетворення її у куцу автономію.

Сьогодні багато сперечаються: були чи не були геополітичні підстави для виникнення української держави в XVII ст., чи взагалі могла вона існувати в оточенні трьох наймогутніших імперій тогочасного світу? Безперечно, Україна з її величезним патенціалом мала всі шанси для досягнення незалежності. Єдина причина, яка заважала цьому, — внутрішній розбрат, неспроможність об'єднати всі національні сили у єдиний моноліт.

Москва блискуче скористалась з внутрішньої нестабільності України. Надалі московські політики діяли переважно політичними та провокаційними методами, розпалюючи внутрішні конфлікти і розтягнувши процес знищення козацької державності майже на 100 років. Війна 1658—1659 років засвідчила, що військова перемога ще не означає перемоги політичної. Але, попри всі негативні наслідки, ця війна показала всьому світові українську силу та волелюбність. Українці довели, що зможуть підняти зброю і проти “єдиновірних братів”, якщо ті будуть намагатися накинути їм невилітницьке ярмо.

Московська дисципліна і бюрократизм, незважаючи на його малу рухливість, були міцніші, ніж зародки козацької державності, яким довелося розвиватися в складних умовах і які потребували об'єднання сил для досягнення однієї мети. Так звані демагоги в період Руїни, демонструючи свою відданість інтересам черні, обіцяючи трохи не рай на землі, зуміли прихилити до себе маси . А коли цим людям вдавалося різними шляхами домогтися влади, то їхнє панування було не ліпшим за попереднє. Той самий Мартин Пушкар, піднімаючи проти Виговського чернь за невиплачені гетьманом Війську Запорозькому гроші, матеріально був добре забезпечений. Свого часу Іван Виговський писав у Москву, що “Пушкар одинадцять років полковником, оренди використовував і прибутку обертав на свій ужиток [15, арк.12]. За таких умов, на тлі внутрішньої боротьби, яка не припиняється з часу обрання І. Виговського гетьманом, на тлі братовбивчих баталій з прибічниками Пушкаря з'явився, як зазначав В.Липинський, найтрагічніший акт діяльності української шляхти —так звана Гадяцька угода з Річчю Посполитою. Важко не погодитись із думкою М.Грушевського про те, що у гетьмана не було інших засобів змусити Москву не втручатися в справи України [141, с.371].

Разом з тим, ведучи переговори з поляками і навіть підписавши Гадяцьку угоду, Виговський не прагне до повного розриву, а тим більше до воєнного конфлікту з Московією. У первісному варіанті українсько-польського договору містяться положення про збереження добросусідських відносин з царем і навіть створення своєрідної конфедерації України, Польщі, Литви та Москви. Підписавши 16 вересня договір з польськими представниками, гетьман вже наступного дня, відпускає до Москви В.Кікіна, передавши через нього лист до монарха “о многих своих обидах..., чтоб великий государь.— над нами, подданными своими, умилосердился, велел учинить справедливость...” та обіцяючи “...ожидати царьского величества указу от сего числа три недели й

четыре дня..., а после... будут царского величества с окольничим и воєводою со князем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы... битись [43, с.163]”.

Проте Гадяч для Виговського став своєрідним рубіконом, перейшовши який, він знищив шляхи для мирного співіснування з Москвою. Незважаючи на подальші численні спроби порозумітися з царем [43, с.170], стосунки між двома державами погіршувалися. У Москві бере верх точка зору необхідності проведення жорсткої лінії у відносинах з “изменником Выговским”. Внаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями щодо гетьмана, надходить царська грамота про невиконання будь-яких розпоряджень Виговського та необхідність негайного його переобрання на регіментарство. З (13) жовтня розпочинається інтервенція в Україну московських військ під команду Ромодановського, в обозі якого йшли К. Пушкар, С.Довгаль, І.Донець та інші вороги гетьманського уряду. У січні 1659 р. до Виговського прибули польські війська (хоч їх було значно менше, ніж розраховував гетьман). А в лютому розпочинаються бойові дії між прибічниками Виговського та військами Ромодановського.

Тим часом у Москві визнають за доцільне зробити значні поступки Чигирину. В оточенні царя розглядається пакет принципово нових пропозицій українській стороні, відомий в історичній літературі як “таємний наказ Трубецькому від 17 лютого 1659 р. Одним з можливих варіантів розвитку українсько-московських відносин допускається навіть можливість визнання положень Гадяцької угоди як передумови майбутніх переговорів Війська Запорозького з царем [43, с.204-206]. Крім того, уряд Олексія Михайловича висловлює готовність зробити інші важливі поступки гетьману, зокрема, відкликати з України В.Шереметьєва, в якого склалися надзвичайно напружені стосунки з українським керівництвом, вивести з України, у тому числі з Києва, ратних людей, не підтримувати надалі бунтівників, які виступають проти гетьманської влади тощо. Але час для налагодження взаєморозуміння було втрачено. І.Виговський отримав допомогу нового союзника і найголовніше він не довіряв обіцянкам царя. Так, ще 18 січня на пропозицію московського посла Булгакова скликати за наказом царя раду в Переяславі гетьман відповів, що “... трудно с боярам в городех съезжатца, потому: ведает де он то, что у них вымисел такой: поймать его гетмана й голова отсечь... Присягал де он гетман на том, что ему у царского величества бить в подданстве, а не на том, что быть московским воєводам в городах й чтоб москалям пановать: николи де того не будет [43, с.270]”.

Поступки, декларовані Москвою, мали тактичний характер і в будь-який момент вона могла від них відмовитися. Недаремно ж у портфелі О. Трубецького, крім цитованого вище проекту, містився й інший абсолютно протилежний за змістом. Поведінка московських воєвод в Україні також свідчила про те, що їх більше влаштував на чолі гетьманського уряду значно

поступливіший кандидат, ніж генеральний писар Богдана Хмельницького, — такий, якого, за влучним висловом Виговського, “чтоб взяв за хохол да водить [43, с.128], як, наприклад, московський ставленик І. Безпалий.

Знаменита Конотопська епопея знаменувала собою остаточний розрив гетьмана І.Виговського з Москвою.

Незважаючи на переконливу перемогу під Конотопом і наступні менш значні успіхи партії І.Виговського, із середини року розпочинається швидко політичне падіння гетьмана, зумовлене головним чином оприлюдненням в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Сенатори вилучили з неї будь-які натяки про незалежну Українську державу, погодившись лише на автономію Наддніпрянщини. Немилосердно обкрадена таким чином при ратифікації угода була абсолютно нежиттєздатною. Добре усвідомлював це й І.Виговський, котрий, ознайомившись із привезеним У.Перетятковичем її варіантом, з гіркотою зауважив “Ти зі смертю поїхав і смерть мені привіз”.

Остаточна редакція Гадяцького договору стала переконливим свідченням краху політики гетьмана Івана Виговського. Протягом серпня-вересня 1659 р. відбувається не лише масовий перехід населення Лівобережної України на бік Москви, а й Виговський втрачає підтримку правобережної старшини, яка була його опорою в роки гетьманства. Саме в середовищі останньої визріває план здійснення “двірцевого перевороту”, в результаті якого гетьманська булава переходить до Юрія Хмельницького [277, с. 49, 50].

Заплутаний вузол відносин між І.Виговським та Москвою, як уже згадувалося, був розрубаний під Конотопом, де загинула майже вся московська армія, що вирушила в Україну карати “изменника й клятвопреступника Ивашку Выговского”. Проте І.Виговському не довелося скористатися з своєї перемоги. На перешкоді його стратегічним планам стали заворушення, що знову почалися на Лівобережній Україні. В.Трубецькой продовжував підтримувати зв’язки з вірними цареві містами, такими, як Ромен, Лохвивця, Полтава, Грунь, Гадяч, Опішне [43, №152; 295, с.8-10]. Полонені козаки і татари розповідали, “что имъ итти на государевы черкаские города, которые велькому государю служатъ и управясь де съ теми городамы, итти за реку Семь, на государевы города [43; 295]”.

У Москві після знищення армії під Конотопом були всі підстави вважати, що козацько-татарські сили підуть у глибину їхньої держави. І ось тепер далися ознаки результати Гадяцького трактату. Давнє вороже ставлення до Польщі примушувало українське населення забути насильства московського війська. Поки московські військові сили були в Україні, противники І.Виговського в надії на те, що Москва сама розіб’є І.Виговського, виступали не так рішуче. Поразка московських воєвод під Конотопом ніби влила свіжу кров у жили противників Виговського. І саме Гадяч, який дав трактатові ім’я “угоди Виговского з Річчю Посполитою”, виявив найбільшу силу опору. Переможець

над великим московським військом Виговський не зміг подолати невеликої козацької залоги, яка засіла в цьому місті. Проти гетьманського війська також у Полтаві оборонявся московський воєвода Зінов'єв разом з полковником Жученком.

У Києві знаходився воєвода Шереметьєв, який також з своїм військом руйнував навколишні міста й села. Гетьманське військо не змогло спрямувати всі свої сили на найсильнішого противника, розсіюючись на дрібні частини для ведення “малої війни”. Розпорошені полки війська Виговського не викликали поваги серед українського населення. Опозиція за цей час мала змогу розвинути в масах агітацію проти гетьмана. Особливо відзначався своєю невтомною енергією агітатор М.Филимонович. До того ж, Москві вдалося підштовхнути січовиків з кошовим І.Сірком до нападу на ногайців [157, с.168].

Водночас на поверхню політичного життя виринає Юрій Хмельниченко, який брав участь у Сірковім поході. Цього було досить, щоб союзник Виговського, кримський хан, захопивши з собою майже все своє військо, негайно вирушив додому. Виговський, не захопивши Гадяча, був змушений повертатися до Чигирин, бо пройшли чутки, що Сірко з запорожцями готує похід на Чигирин [53, с.248].

У цей критичний момент від І.Виговського починають відвертатись один за одним полковники, що перед цим були прихильниками польської орієнтації, навіть нобілітовані, зокрема, ніжинський полковник Василь Золотаренко, Тиміш Цицюра та інші. Вони відновлюють відносини з Трубецьким і Шереметьєвим, намагаються прислужитися московському урядові, і кожний мріє про гетьманську булаву [26—31, арк.2-5].

Насправді польський уряд прагнув звести до мінімуму поступки зроблені 6 вересня. Одразу І.Виговський погодився скоротити козацький реєстр до 30 тис . осіб і вивести українські залоги з межиріччя Случі й Горині [53, с.246-248]. Відправивши 8 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжує похід до московського кордону. Проте козаки й значна частина старшини виступали проти війни з Москвою і Виговський змушений припинити наступ і розпустити військо [43, с.176-178]. Як уже зазначалося, цим скористався московський уряд, який у другій половині жовтня відрядив в Україну війська під командуванням князя Г.Ромодановського. До нього почали приєднуватись козаки й старшини, невдоволені гетьманом. Виговський опинився у складному становищі. Після невдалої спроби захопити Київ, він, за ухвалою старшинської ради, був змушений відрядити посольства до київського воєводи і царя, засвідчуючи вірність Москві [43, с.197].

Лише з прибуттям обозного коронного А. Потоцького з 4-5 тис. жовнірів, а також дізнавшись про допомогу татар, І.Виговський у другій половині грудня вирушив у похід на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. У середині січня 1659 р. під час переговорів з московським послом Ф.Байбаковим він рішуче відхилив розпорядження Москви скликати генеральну раду для обрання

гетьмана [70, с.320], після чого вирушив спочатку до Миргорода, а звідти до Зінькова. І.Виговський надав право татарам брати у ясир вороже налаштованих до нього жителів міст і сіл, й розпорядився розпочати переселення на Правобережжя жителів Полтавського і Миргородського полків [42, с.649, 650]. Ймовірно, на початку березня під Зіньковим він зібрав старшинську раду для обрання посольства до сейму з метою затвердження укладеної угоди.

В угоді було зазначено низку нових “пунктів”, реалізацію яких мало домагатися посольство у Варшаві. Передбачалось входження до складу Руського князівства Волинського, Подільського і Руського воєводств, на території якого всі посади повинна була обіймати православна шляхта. Надані без згоди гетьмана привілеї, права й посади мали бути скасовані. Кількість Війська Запорозького встановлювалася у 60 тис. осіб, причому козаки мали право проживати на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Відносно релігії була висунута вимога ліквідації унії та передача православним відібраних кафедр, ігуменств, монастирів, церков, шпиталів і семінарій. У названих воєводствах заборонялося перебувати єзуїтам.

У перших числах вересня посольство на чолі з Т.Носачем виїхало до Варшави [70, с.320], а І.Виговський відрядив чотири полки на чолі з Г. Гуляницьким до Конотопу і сам повернувся до Чигирини. Можливо, що саме у цей час, страхуючи себе на випадок невдалого завершення переговорів з Польщею, він направив посольство і до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти підданство Порти [65, с.250].

Як і треба було сподіватися, польський уряд відхилив привезені козаками “пункти”. До гетьмана був відряджений К.Перетяткевич з листами, в яких поляки вимагали відмовитися від цих пунктів. Хоча на скликаній у 20-х числах квітня обмеженій старшинській раді він і спромігся переконати її учасників у необхідності поступитися, проте його авторитет настільки похитнувся, що навіть батьки не приховували свого розчарування і на знак протесту залишили двір сина.

12 травня уточнений текст угоди у найневигіднішому для України варіанті було ратифіковано. Територія князівства обмежувалася лише Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, а чисельність козаків — тридцятьма тисячами осіб. Унія залишалася. Православні мали право обіймати посади урядників лише в Київському воєводстві, а у Брацлавському і Чернігівському — поперемінно з католиками. Не увійшло застереження про небов’язковість Війська Запорозького брати участь у можливій війні Речі Посполитої з Москвою. Щоб якимось загладити неприємне враження від змісту договору, старшині зробили подарунки: гетьман одержав Любомильське й Барське староства, частина старшин дістала маєтки, а понад 30 осіб nobілітовано (надано шляхетство). І все ж, як засвідчили події, договір залишився “мертвим паперовим документом [70, с.348-353].

Різно погіршилося становище гетьмана на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю. Хмельницького. На початку вересня в його таборі під Германівкою вже налічувалось близько 10 тис. козаків. І.Виговського покинули найближчі соратники [15, арк.41]. Щоб урятувати ситуацію, він спішно прибув під Германівку і скликав так звану чорну раду, на якій доручив П. Верещаці і Сулимі ознайомити присутніх з умовами Гадяцького договору. Однак козаки, не вислухавши їх до кінця, зчинили галас, звинувачуючи гетьмана в ігноруванні інтересів України. Рятуючи своє життя, І. Виговський покинув козацький табір і подався під захист польських хоругв А. Потоцького. Козаки почали домагатися його зречення від влади, і після тривалих переговорів гетьман був змушений повернути булаву й бунчук. В останніх числах вересня неподалік від Фастова, чорна рада обрала гетьманом України Ю.Хмельницького [15; 79, с.33-40].

Отже, дворічне гетьманування І.Виговського відзначалося різким загостренням соціально-політичної боротьби з вкрай негативними наслідками для справи досягнення Українською державою незалежності та об'єднання в її межах усіх етнічно-українських земель. Спалах цієї боротьби був зумовлений “новим” курсом гетьмана, який продемонстрував своє політичне банкрутство. Його трагедія як державного діяча полягала не у відсутності політичних здібностей, а, по-перше, у нерозумінні ним того факту, що на території козацької України утворилася самобутня держава, яка за політичним устроєм і характером соціально-економічних відносин суттєво відрізнялася від сусідніх країн і, по-друге, в небаченні перспектив розвитку козацької України як суверенної держави. За словами І.Крип'якевича, у внутрішній політиці гетьман знехтував здобутками “національної революції, що знайшли свій вислів у козацькій устрої, — він намагався змінити його і створити шляхетську Україну, — на зразок шляхетської Польщі [177, с.194]”.

Вихований у душі шляхетської демократії, І.Виговський повністю ігнорував основні принципи соціально-політичного ідеалу козацтва і з вражаючою короткозорістю злегковажив його станом інтереси, що призвело до політичної катастрофи. Стрімкому наростанню соціальних суперечностей сприяло те, що гетьман не зважав на соціально-економічні здобутки селянства, пішов на відновлення шляхетського землеволодіння і довоєнних форм визиску народу. Усе це й роздмухувало вогнище громадянської війни, яку згодом успішно “використовували для себе Польща і Московщина для ліквідації української державності”.

Оцінюючи діяльність І.Виговського, підтримуємо висловлену думку в українській історіографії про те, що немає підстав характеризувати його ні як зрадника України, ні як її палкого патріота. Не можна заперечувати його важливого внеску в розв'язання політичних проблем життя молодого держави 1649—1657 рр., у період гетьманування Б.Хмельницького, як і не можна замовчувати вкрай згубних прорахунків у внутрішній політиці, яких він

допустився в часи власного гетьманування, що призвели до страхітливого спустошення Лівобережної України і започаткували гнітючий процес “Руїни” Української Козацької Республіки.

Аналіз джерел також наводить на думку, що І.Виговський не був надто відданий Україні і навіть більше схилився до Речі Посполитої. Показовим у цьому є його лист до короля, написаний наприкінці 1659 р. У ньому він не лише підкреслював готовність пролити за нього і “цілісність вітчизни” останню краплину крові разом з польським військом, “зі своїми здібностями і вмінням воювати з Україною”. І, заохочуючи Яна Казимира до походу, не без зловтіхи повідомляв про різке послаблення боєздатності української армії, що трапилося за його гетьманування: “Тепер не страшна козацька сила, бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з 40 тис., Миргородський з 30 тис., також Прилуцький та Іркліївський вщент знесені [70, с.404; 84, с.566]”. Можна зрозуміти зневіру, гнів і, зрештою, розлюченість людини, яка втратила владу, але навряд чи можна назвати патріотом державного діяча, що без болю в серці, з убивчою байдужістю запрошуючи іноземне військо, сповіщав про завдані ним же рідній землі страшні рани, готового пожертвувати її інтересами задля реалізації власних честолюбних намірів.

Гадяцький трактат не був справою старшини Війська Запорозького. Вже в час, коли справа Виговського була програна, гетьман писав до Тимоша Цицюри: “А меновите вы полковники зъ каждого полку по килку значних людей до Варшави висилалисте, а теперъ щосте згодне народили й установили тое на мене зваляете?... Памятай на тое, же не я вашими рядил полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу зваляемть... Бог стережетъ мене; я вамъ на гетманство не набывался... Дослужився я у васъ за мою верность же на здоровье мое наступаєте... [15, арк.36; 26—31, 17-18].

Опинившись без “татарської шаблі”, яка давала гетьману змогу залякувати як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів, він невідворотно наближався до своєї загибелі. Річ Посполита була нездатна допомогти „князеві руському”. Число прихильників Москви, щирих і нещирих, дедалі зростало. Більшість залишали Виговського і гуртувалися навколо Юрася Хмельницького. Усі звинувачення за невдалу політику падали на І.Виговського. “Новонавернені” полковники скаржились, що вони не своєю волею, а під примусом гетьмана воювали з Москвою.

До утворення Української держави, репрезентованої козацькою старшиною, ситуація була справді трагічною. Перемога Москви з допомогою черні і безсилля Речі Посполитої віддавало Україну без застережень у руки московської влади. Тому козацька старшина змушена була розпочати переговори з Москвою, жертвуючи „зачинщиком” Виговським, щоб хоч щось врятувати, а Ю. Хмельницький як символ незалежності, був потрібний усім.

Протягом двох місяців після перемоги під Конотопом Виговський втратив усе. Внутрішній розлад серед козацької старшини призводить до повного краху його політичних планів, вороже сприйнятих Військом Запорозьким. Виговський вирішує скликати козацьку раду, хоч з ним майже нікого з козаків не залишилося. Козацька рада була скликана під Германівкою 10 вересня. Остерігаючись нападів, Виговський з'явився на раду під польською охороною. Проте йому не вдалося пояснити свою політику, тому що рада перетворилася на справжню бойню. Рятуючи своє життя, гетьман був змушений з неї втікати. Причиною такого обурення на раді було піднесення І.Виговського до “князя руського” та “невідповідні” нагороди від короля і сейму. Поділ козацького війська на нобілітованих і рядових козаків, природно, також викликав невдоволення ненобілітованої маси. Ще більше обурення проти гетьмана викликали жахливі наслідки війни з Московією. Московські війська та союзники Виговського татари страшенно зруйнували Лівобережжя. Становище Правобережної України, яка значний час була театром війни з Річчю Посполитою, описав іноземець, який проїздив у 1659 р. через Україну: „Почамши от корца и идучи сімо ближе, гді бывали битвы чыркаскіє съ королемъ польскимъ видеть се великіє пущи, гді земля спустошена лежить въ долго и в широко на никулико день хода, а изъ сей страны (Дніпра. — *М.П.*) въ нынешней рати испустошилася естъ вельми много градовъ [15, арк. 31]”.

Сам Виговський, після зречення гетьманства, писав до польського короля, що на Лівобережній Україні міста і села “поростають кропивою [70, с. 404]”. Колишній гетьман України, ніби підтверджуючи цю думку, в своєму листі до короля Яна Казимира заохочував “неліниво воювати з Україною [15, арк.32]”.

2.3. Битва під Чудновом та її наслідки для України.

У 1659 р. на козацькій раді під Білою Церквою гетьманом України було проголошено Юрія Хмельницького [15, арк.49-62]. Відразу після обрання нового гетьмана виникло питання: з ким Україні бути в союзі — з Річчю Посполитою чи з Московією. Рішення, наймовірніше, залежало від того, хто з цих сусідів був сильнішим. Небезпека помилитись у правильному виборі була такою великою, що Юрій Хмельницький, хоч і був противником І.Виговського, почав налагоджувати з ним стосунки задля того, щоб з його допомогою визначити шлях виходу з важкого становища.

І.Виговський радив “триматися” Польщі. Такі відносини Ю. Хмельницького з Виговським дали підставу переяславському полковникові Цищорі звернутися до Шереметьєва: “Так же й Юрій Хмельницький того жь надхненья лихого духа лядського, за оmanoю своихъ пріятелей туды-жъ якъ бачили, хилиться”. Цищора підказує Москві зручний вихід: “З межъ себе гетмана оберемъ [15, арк.32; 26—31, арк.22]”. Московфільське налаштування Лівобережжя примусило козацьку старшину і Ю.Хмельницького рішуче піти на

союз з Москвою. В гіршому випадку Україні вже в той час загрожував поділ між Москвою і Польщею. Бажаючих при цьому взяти булаву було чимало.

Ідея поділу України витала, так би мовити, в повітрі. Навіть сучасник подій, невідомий автор “Путного описанія”, радив московському цареві ввести в Україні двоветманство: “Не зло было еще, коли бы се гетманство й надвое розділило, чтобы единъ гетманъ за Дніпромъ, а други предъ Дніпромъ владалъ. И ныне ко сему ділу можетъ Безпалы, а на другом единъ и змежду сихъ новонаверненыхъ полковниковіъ, или тако што единъ другого не будетъ повиненъ послушати, но оба два да будутъ еднаково [15, арк.33]”.

Такі розмови, які розпочалися між Військом Запорозьким та Трубецьким, що перебував у Переяславі, цікаві тим, що вони висвітлюють вимоги українського козацького стану і стремління московської політики.

1 жовтня 1659 р. козацька делегація на чолі з Петром Дорошенком висунула перед московськими воєводами вимогу, щоб в Україні, за винятком Києва, не було московського війська. Окрім цього, козаки вимагали, щоб московський уряд не приймав людей з України без листів від гетьмана. Козацькі вимоги висувають конституційні гарантії Війська Запорозького, а саме: встановлюють обмеження участі в радах — “До радъ опрочъ войсковыхъ нашихъ людей абы никто не належало [22, арк.449]”.

Козацька делегація домогалася також права закордонних відносин і незалежності від Москви для Київської митрополії — вона і надалі мала бути під зверхністю царгородського патріарха.

Проте Москва відкинула всі ці статті Війська Запорозького, в яких підкреслювалась автономність гетьманського уряду. Статті, прийняті радою в м. Переяславі 17.10.1659 р., були продиктовані козакам московською “ратью”, яка оточувала раду нібито для охорони порядку. Цими статтями українському уряду заборонялися відносини з іноземними державами “для убытковъ денежныхъ и иныхъ всякихъ расходовъ Войска Запорожского”. Щодо воєвод, то Москва претендувала на такі міста: Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань. Цими ж статтями було вирішено й справу приналежності Білої Русі — її загарбала Москва.

У своїх вимогах московський уряд стояв за виборність усіх урядів в Україні: “Гетману безъ рады и безъ совету всей черни въ полковники въ иные начальные люди никою не выбирать [275]”.

Москва висловлювалась за крайню децентралізацію управління в Україні: “А чтобы выбрать въ Войско полковниковъ раде ково межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать. Такъ же техъ полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать [43, №115]”.

Уся ця децентралізація і виборність, яку московський уряд намагався завести в Україні, мала одну мету: розкласти військово-адміністративний апарат, щоб легше заволодіти владою і встановити свої порядки. У надісланих із Москви “статтях” було зазначено, що надалі гетьман не мав права карати

смертю своїх підлеглих, який би важкий злочин вони не вчинили.

Обмеження гетьманської влади в Україні московський уряд у своїх статтях мотивує інтересами самих же українців: "...изменникъ Ивашко Выговский многихъ полковниковъ и начальнихъ людей и козаковъ, которые служыли верно царскому величеству напрасною смертию карать [43]".

Тут доречно буде звернути увагу на поради автора "Путного описанія", які він давав московському уряду щодо політики в Україні: "Который, бы были гетмань... доживатні въ Черкасіяхъ, достойно моголь бы се царомъ звати... Рады того, штобы се инымъ началомъ претыкаль куть ныховой злости й мятежливости, потрібно есть стеречи, штобы се отсели ни один гетманть доживотні не ставимъ, но токмо на три или дві літі.

А въ семь ділі ко нимъ можно есть сіще говорити: царское величество взнало есть, что всего сего преминувшего смятенія проводъ и вина есть была доживотность гетманства: бо коли гетьманство не бы доживотно, николы же Выговски не бы се былъ почаль съ царскимъ величествомъ о царство борити [15, арк.34]".

Послідовність московської політики у справі ліквідації авторитету української влади, незалежно від того, чи гетьман був вигідний Москві, чи ні, стає все більше зрозумілою. Московський уряд не міг миритися з міцним державним центром в Україні, який би був для українського народу рівним за авторитетом з московським царем.

Статтями, які військова рада була змушена прийняти в Переяславі, в Україні створювалася якась федерація автономних одиниць, мало залежних від гетьмана. Це був явний розклад української козацької держави.

Через деякий час від гетьмана Ю.Хмельницького до Москви було споряджено посольство, очолюване полковником Одинцем, де він, окрім усього іншого, просив московський уряд скасувати вищезгадану статтю, на що козацьке посольство дістало таку відповідь: "А только той статьи быть по ихъ прошенню, и то вольностямъ ихъ будете нарушения, и темъ они вольности свои и сами замыкають [43, с.3]".

Таким чином, навіть побіжний аналіз договору 1659 р. переконливо засвідчує його невідповідність принципівим засадам 1654 р. Тому цілком поділяємо думку О.Терлецького і В.Горобця про те, що в 1659 р. Українська держава втратила свою самостійність [256, с.106; 134, с.36].

На початок 1660 р. утворилась така ситуація, що продовження війни Москви і України проти Речі Посполитої стало неминучим.

У січні 1660 р. московське військо на чолі з боярином князем І.Хованським розгорнуло успішний наступ на польські території. Хоча польські хроністи й говорять про перемогу над Хованським польських військ Сапеги й Чернецького, але насправді успіхи були на боці московського війська, яке захопило Брест. Одночасно з цим польські загони добиваються значних успіхів на Волині, де кварцяне військо, вирушивши від Дубна на Кременець і Збараж,

чинило величезні спустошення [86, с.28].

Про це довідався київський воєвода В.Шереметьєв, який відзначився до цього в ряді битв проти польської шляхти і не так давно, в листопаді 1659 р., розгромив військо А.Потоцького та І.Виговського під Хмельником на ріці Буг [51, с.218].

Проти наступу польської армії, що облягла разом з татарською ордою Могилів, Шереметьєв вислав з військом князя Козловського. Московська рать, пішовши на Могилів, примусила польське військо відступити в Польщу, а татар на чолі з Кайбей-мурзою втекти через Волощину в Крим. Вороже військо змушене було відступити ще й тому, що зустрічало на своєму шляху опір населення, яке ховало хліб і фураж. З листа керівника польського нападу С. Потоцького дізнаємось, що коли військо його ввійшло на Наддністрянщину, то “glód wielki sierpialo wojsko”, селяни поховали весь хліб у ями, а самі позачинялися разом з козаками в фортецях. Край спустів. Відступаючи від Могилева, поляки зустріли таке саме ставлення населення й навколо Шаргорода. Так було і з союзниками Польщі — загонами Кримської орди, які змушені були повернутись до Буджака, в Білгород.

Але тимчасові успіхи московського війська не вирішували справи перемоги над шляхтою. 2 квітня 1660 р. між Річчю Посполитою і Швецією був укладений в Оліві мир, і Польщі були розв’язані руки для боротьби проти України. Тепер навіть ті польські кола, які думали домовитися з Московською державою на певних умовах щодо розділу України, почали вважати потрібним негайно концентрувати військові сили для приборкання непокірної України і повернення її в підлеглість Польщі.

Московському урядові теж стало ясно, що обставини в Україні ускладнюються. Для обговорення перспектив нового походу на Польщу до Москви прибув полковник Т.Цицюра.

Московський уряд зайняв таку стратегічну позицію: “Не дать недругу войти в свои города, чтобы ево встретить в ево земле”.

У травні В.Шереметьєв через стряпчого М.Головіна одержав царську грамоту з наказом скликати раду спільно з козаками і гетьманом й обміркувати наступні воєнні дії проти Польщі. На раду повинен був прибути головний командувач цієї військової кампанії Шереметьєв, а в Києві замість нього залишався князь Ю.Барятинський. Рада зібралася 7 липня в урочищі Кодачку біля Василькова.

Напередодні ради, в порядку її підготовки, Шереметьєв знайомився з настроями серед старшинського і козацького табору. В результаті розмов з окремими козацькими полковниками Шереметьєв відчув опозиційність до Москви. Так, перед радою на Кодачку, в кінці травня, воєвода розмовляв з Цицюрою, який висловлював невдоволення переяславськими статтями 1659 р. і результатами поїздки делегації на чолі з Одинцем і Дорошенком у Москву.

Окрім того, польські політики не переставали підбурювати молодого гетьмана Юрія Хмельницького. Використовуючи покарання царським урядом, замішаних у зраді Виговського Юрійових родичів. Беньовський намагається умовити гетьмана, що всі зазнають такої ж долі, переконуючи, щоб гетьман боявся “не Польщі, а Москви, яка захоче скоро доходів українських і вчинить з усіма так, як і з іншими [197, с.58]”. Водночас Беньовський залякує гетьмана тим, що Річ Посполита спроможна виставити достатню кількість війська для зруйнування України. Ю.Хмельницький уже віддавна виявляв схильність перейти на бік Польщі, про що свідчить його листування з Беньовським.

Окрім того, перебуваючи під впливом тих старшин, які мали достатній досвід дворушництва, і виконуючи їх політичні наміри, гетьман у своїх листах підлещувався то до царя, то до воеводи, яким тяжко було розгадати наміри старшини. Все ж, не зважаючи на хитання серед старшини, рада в Кодачку, за цілковитою згодою її учасників, вирішила йти війною на польське військо Потоцького, яке знаходилося на Волині. Однак деякі старшини не хотіли сумлінно виконувати рішення ради.

Головний напрямок походу московських і козацьких військ пролягав углиб Польщі; що ж до союзника Речі Посполитої, кримського хана, то йому було поставлене завдання: забезпечити оборону українських земель і захист головних військ від можливого нападу з боку Криму.

Наступ на Польщу повинен був розпочатися з походу на Львів, двома шляхами: Шереметьєв повинен був іти великим шляхом через містечко Котельню на р. Гуйві на південний схід недалеко від Житомира, а Юрій з козацькими правобережними полками — Ганчарихою, або так званим Ганчарським шляхом, тобто по місцевості, розташованій на півдні Житомирщини, на Бердичів. Планувалося, що поблизу Слободищ, на р. Гнилоп’яті на Житомирщині, обидва потоки війська — козацького і московського — з’єднуються, відкинуть Потоцького, що стояв під Межибожем, і разом рушить на Львів [65, с.83].

Московські бояри, зокрема Шереметьєв, після Кодачківської ради хотіли відразу ж виступити в похід. Гетьман теж ніби квапив Шереметьєва скоріше виступати, однак сам не поспішав, бо старшина, особливо щирий прихильник Польщі, генеральний осавул Ковалевський, і найближчий до гетьмана з полковників, П.Тетеря, не тільки не наполягали на поході, а й гальмували підготовку до нього.

Тим часом кримський хан розпочав наскоки татарських орд на Україну, які, нападаючи на українські міста й містечка, руйнували людність, а це давало змогу старшинським керівникам відволікати з виступом, мотивуючи це потребою боротьби проти татар.

Лише у серпні, тобто більше ніж через місяць після ради, Шереметьєв разом з московським військом і приєднаними до них лівобережними козацькими полками — Переяславським з полковником Т.Цицюрою, Київським

з В.Дворецьким — вирушив з Києва [51, с.297; 126, с.9]. Інші козацькі полки Лівобережжя, що прибули пізніше, — Полтавський, Миргородський, Чернігівський і Лохвицький, — приєдналися до них за Києвом.

З самого початку походу в Польщі було відомо все, що робилося в московсько-українському таборі. Агентура її працювала бездоганно. Полякам були відомі і кількість війська, що готувалося до війни проти Польщі, шляхи і навіть плани походу. Шереметьєв же мав надзвичайно обмежені відомості про становище в польському таборі.

Про кількість війська на боці як Москви так і Польщі, що брало участь у цій кампанії, існують різні дані. Найбільш вірогідні відомості про склад і кількість військ на боці Москви можуть дати свідчення очевидців і реляції Шереметьєва та інших бояр московському урядові.

До нашого часу дійшла одна з надзвичайно цікавих літературно-історичних пам'яток — віршований твір учасника і свідка подій, що, ймовірно належить обозному коронному Самійлу Лещинському, а саме: “Potrzeba z Szeremetem i Secura”.

З цієї віршованої хроніки дізнаємося про те, що під команду трьох військових керівників — В.Шереметьєва, князів Щербатова і Козловського — було понад 19 тисяч озброєного війська. Стільки ж (20 тисяч) налічувало й козацьке військо. Воно йшло разом з армією Шереметьєва, на чолі з наказним гетьманом Цицюрою. Таким чином, військові сили Шереметьєва становили 40 тисяч, хоча Юрій Хмельницький й писав царю, що з Шереметьєвим вирушило проти королівського війська ратної сили 60 тисяч. Ці відомості Юрій перебільшив, щоб приспати пильність у Москві, вислужитись перед царем і домогтися звільнення з в'язниці свого родича Івана Нечая, про що гетьман і просив у своєму іншому листі від 16 серпня. А сам Шереметьєв повідомляв царя у вересні 1660 р., тобто саме під час розгорнутого походу, що з ним росіян 15 тис. і з наказним гетьманом Цицюрою шість полків козаків кінних і піших — 20 тисячі. Про таке ж приблизно число, правда, вже після перемоги поляків над Шереметьєвим, свідчить лист писаря Великого князівства Литовського, що є офіційною польською реляцією. У листі вказується на 20 тисяч московського війська Шереметьєва і тисяч 15 козаків.

У складі московського війська було 20 великих гармат і значна кількість менших; козакам Цицюри наказано було мати лише шість гармат. Вирушивши з такими силами в похід, Шереметьєв зупинився біля Котельні, підтримуючи з'язки з гетьманом Юрієм, який під впливом польської агентури все ще зволікав з виступом і цим дав змогу польській стороні зібрати достатні сили і підготуватися до бою. Лише через деякий час, після настійної вимоги Шереметьєва, який зазначив, що “тому гетманишке гусей бы пасть, а не гетьманувати”, Юрій з правобережними полками поволі вирушив у напрямі визначеного для нього шляху. Шереметьєв і представники царського уряду, як в Україні, так і в центрі, не помітили, що справа була не в “гетманишке”.

Стараючись опертися на слабого гетьмана, московські воєводи не зрозуміли, що такий гетьман, як Юрій, став уже зброєю в руках польської агентури і старшини польсько-шляхетської орієнтації. Польща також збирала немалі військові сили із шляхти і різних найманих військ. Окрім того, І.Виговський розгорнув шалену кампанію на західних кордонах України за підтримку польсько-шляхетського наступу.

На початку серпня 1660 р. до Львова прибув Любомірський, який після смерті Лянцкоронського став польним гетьманом [5; 126].

Сейм, що недавно відбувся у Варшаві, постановив продовжувати війну Речі Посполитої з Москвою як у Литві, так і в Україні. У Львові мусив бути розроблений з участю короля детальний план походу на Україну.

На початку серпня велика частина польської армії перейшла Буг у напрямку Володимир-Волинського біля Луцька. В 20 числах серпня головне польське військо під командою Любомірського, зібране різними магнатами з шляхти своїх латифундій і найнятого війська, складалося з 77 підрозділів у кількості 7160 чоловік. Учасник походу Гордон у своєму щоденнику подає такий реєстр:

	Сотні	Число людей
1. Регімент фельдмаршала, під командою Гізи, дуже добре обмундирований і озброєний сильною на той час зброєю	10	1000
2. Регімент сандомірського воєводи під командою обер-лейтенанта Вільямса	10	900
3. Регімент генерал-майора Келері	8	800
Загін драгунів	1	60
4. Регімент генерал-майора Гротгауза	8	800
5. Регімент полковника Немеріца	8	900
6. Регімент полковника Корітського	6	600
7. Регімент полковника Чарнецького	5	200
8. Регімент позенського воєводи	8	700
9. Регімент полковника де-Буй Драгунів	8	900
1	1	100
Частина з війська князя Михайла Радзивілла під командуванням Фітінгаузена	4	200
Разом:	77	7160

Коли це військо таборувало в Луцьку, в кінці серпня прибуло посольство від кримських татар із звісткою про те, що Нурадін-хан прибув на Україну з 40 тисячною ордою на допомогу Польщі і чекає дій польської армії.

З Луцька польське військо вирушило на початку вересня далі на Волинь. Тут почалася збирати решта шляхетських підрозділів. До Любомирського приєднались Виговський, тепер воєвода київський, з двотисячним загоном, а також деякі інші магнати з двором і найманним військом — коронний хорунжий Я.Собеський, коронний польний писар Д.Вишневецький, Я.Сапега, белзький воєвода і луцький староста С.Ліщинський .

Через деякий час з під Тернополя прибула дивізія Потоцького і 40 тисяч татар. Вишикувавшись у фронт, вони вирушили в напрямі Любара через Староконстянтинів в кількості 70 тисяч польського і татарського війська [197, с. 62].

Таким чином, кількісна перевага війська Речі Посполитої очевидна. Щодо якості — озброєння, вивчення війська — перевага була теж на її боці. Хоча війська польських регіментарів були внаслідок довголітньої боротьби слабо озброєні і погано одягнені, хоч їх матеріальні засоби були вичерпані, але в складі їх було 13 тисяч добре озброєної, спорядженої і навченої іноземної, переважно німецької, піхоти, а 40 тисяч татар, крім польської кінноти, становили велику кінну силу.

В армії ж Шереметьєва хоча і була перша серйозна спроба запровадити реформи щодо військового ладу і муштри, але її обтяжувала величезна сила обозу — понад 1000 возів з амуніцією, харчами, фуражем, бойовими припасами і т. д., що робило військо неповоротким. Тільки завдяки героїзмові солдат армія ця була боєздатна.

Шереметьєв був погано поінформований про те, що робилося в польському таборі, не знав, що на його шляху стоїть така могутня військова сила, що з Прусії повернувся Любомірський із своїм військом. Не знав він і кількості татар, яких вважав не більше шести тисяч, і йому здавалось, що, пройшовши через Чуднів на Тернопіль, легко буде впоратися з військом Потоцького, яке перебувало там і дорога на Львів буде відкрита.

Але трапилося інакше: дві грізні сили зіткнулися раніше, ніж планував Шереметьєв. При цьому московське військо з усіх поглядів було в гіршому становищі. Помилка була вже в тому, що сили були розпорошені: головні війська на чолі з Шереметьєвим і наказним гетьманом Цицюрою кватирували на Волині недалеко Чуднова. Юрій Хмельницький ледве-ледве рухався в напрямку Слободищ; частина козацьких полків була далеко від місця розгортання головних подій. Так, правобережні полковники — уманський М.Ханенко, брацлавський М.Зеленський, подільський О.Гоголь, кальницький І.Верталецький — були коло Бара і писали Шереметьєву, що стоять за 25 верст від Межибожа і чекають розпорядження від нього й Цицюри, щоб рушити на Межибіж проти поляків. Полковники дістали наказ зійтися з своїми полками 5—6 вересня біля Межибожа [197, с.63]. Цей факт ще раз підтверджує, як погано стояла справа в московсько-українському війську з розвідкою, бо в цей час польського війська в Межибожі вже не було. Воно зосереджувалось на Волині,

щоб перетяти шлях основним силам супротивника, а московське командування розпорошило свої сили, і це було немаловажною причиною поразки сильного московського війська під Чудновом.

Перша сутичка війська Шереметьєва і козаків Цицюри з поляками сталася під Любаром на Волині у середині вересня. Нею почався ряд невдалих жорстоких боїв, що тривали півтора місяця. Під Любаром, на широкому полі розгорнувся лютий бій. Незважаючи на перевагу польського й татарського війська, московські сили й козаки в надзвичайно тяжких обставинах, завдяки величезному героїзмові, змогли відстояти свої позиції, втративши вбитими й пораненими мвйже 700 московських вояків і приблизно стільки ж козаків.

Однак подальші часті сутички й бої виводили з ладу все більше й більше вояків Шереметьєва. Окрім того голод, відсутність фуражу для коней, поступове зменшення пороху та іншого спорядження ставили табір Шереметьєва в дедалі скрутніше становище. Юрій Хмельницький з козаками, що були в його розпорядженні, на допомогу не йшов. Він і далі зволікав з своїм походом. Князь Барятинський, який залишився в Києві замість Шереметьєва, з невеликим загonom вирушив йому на допомогу, але, пройшовши кілька десятків верст від Києва, повернув назад, бо по дорозі зустрів великий опір людності, яка боролася проти царських ратних людей, змушених відбирати в неї фураж і продукти.

Хмельницький не тільки не пробував допомагати головним військам, а й навмисно обдурював Шереметьєва, спонукаючи його йти на Межибіж, щоб затягти його військо на гірші позиції, але Шереметьєв не міг піти на це, бо всі дороги до кордонів Польщі були зайняті польським і татарським військом.

Укріпивши свої позиції під Любаром ровами й валами і поставивши щільними рядами понасипувані землею вози, Шереметьєв, ведучи жорстокі кровопролитні бої, стійко боровся до 15 (25) вересня[197, с.64].. Він придумував способи, як вийти з скрутного становища. Знаючи зрадливість і продажність татарських мурз, він почав переговори з Нурадін-ханом, але це не дало позитивних результатів. Шереметьєв почав організовано відступати в напрямку Чуднова. Весь шлях доводилось іти укріпленим табором із у декілька рядів замкненим чотирикутником і присипаних землею возів. Таким чином, військовий табір являв собою суцільну похідну фортецю, оточену з усіх боків ворогом, якого доводилось відбивати всіма засобами, до рукопашних боїв включно.

17 (27) вересня московське військо й козаки Цицюри дійшли до Чуднова. Але відступ не обійшовся Шереметьєву легко: було вбито кілька сотень чоловік, втрачено сім гармат і майже 500 возів з різними військовими і харчовими припасами, які мали величезне значення в умовах воєнного оточення. Щоб ворог не відрізав його війська, Шереметьєв з своїми частинами залишив місто, перейшов через Тетерів і розташувався на відкритому полі, відбиваючись тут цілими днями й ночами від поляків і татар, — він не втрачав надії на допомогу

від козаків на чолі з Юрієм Хмельницьким, що підійшли до Слободищ, за 25 верст від Чуднова[197, с.65].

Уже по дорозі на Слободища Юрій в оточенні старшин, прибічників Польщі — Лісницького, якого царський уряд позбавив права участі в військовій раді, Гуляницького, обозного Носача та інших, — був вороже настроєний до Москви і схилився до Польщі. Але ці свої настрої старшина змушена була приховувати, бо козацтво ненавиділо польську шляхту і готове було боротися проти неї до кінця [213, с.56].

Наближаючись до Слободищ, козацькі полки вимушені були зустрітися з польським військом і татарами. Шереметьєв виступив з військом з табору на з'єднання з Хмельницьким, але саме в той час до штабу Любомірського прибув полковник Дорошенко з пропозицією від Юрія вступити з поляками в мирні переговори. Козацькі старшини з табору Хмельницького вирішили піддатися Польщі.

Відсутність допомоги від Хмельницького примусила Шереметьєва під величезним натиском польсько-татарського війська згорнути початий наступ і повернутися знову до табору.

З 4 (14) по 7 (17) жовтня Любомірський, при посередництві Нурадін-хана, провадив переговори з старшиною Хмельницького, які закінчились підписанням так званого Слободищанського трактату.

Головні пункти цього трактату були такі:

1. На Україні набирав сили Гадяцький договір, крім пунктів про створення “князівства Руського”. Це питання віддавали на повне розв’язання “королівської милості”, тобто про будь яку, навіть фіктивну, автономність України в складі Речі Посполитої не було й мови. Отже, українські землі повністю потрапити під владу Польщі.

2. Гетьман Війська Запорозького мусив відступати, від московського уряду, тобто відірвати Україну від Москви, припинити будь-які зносини козацтва з московським військом як в Україні, так і в Литві; відмовитись не лише від допомоги Шереметьєву, а й повернути зброю всіх козаків проти нього.

3. Цицюрі, який, перебуваючи на чолі козаків лівобережних полків, воював проти Польщі, договір прощав його провину, але ставив вимогу — більше не провадити збройну боротьбу проти московського війська.

4. Забезпечувались також в договорі інтереси і Нурадін-хана: прикордонні з Кримом місця повинні були бути недоторкані для козаків, і татарські орди могли вільно грабувати український народ.

5. Усі полонені, як поляки, так і татари, де б вони не перебували повинні були бути повернені до своїх місць.

6. Договір забезпечував й особисті інтереси Виговського, який в цій кампанії немало зробив на користь Польщі.

На другий день після присяги козацької старшини польському королю, 8 (18) жовтня, було зроблено ряд додатків до підписаної обома сторонами угоди,

які доповнювали поневолення України Польщею.

Після того, як переходом старшини на бік Польщі була паралізована велика сила нового козацького війська, польські гетьмани поставили своїм завданням перетягти на свій бік полки лівобережного козацтва на чолі з наказним гетьманом Т.Цицюрою і таким чином ще більше знекровити табір В. Шереметьєва.

Цицюра, як відомо, був незадоволений ставленням до нього царського уряду. Він завжди, як і багато старшин, вичікував, на чиєму боці буде перемога. Це підтверджує історія 1658 р. в Гадячі, битва під Конотопом і тепер під Чудновим.

9 (19) жовтня Юрій Хмельницький сповістив листом Цицюру про укладення Слободищанського трактату і зажадав від нього підкоритися разом з козаками цій угоді і перейти на бік Польщі. Цицюра призначив відступ своїх козаків з Шереметьєвського табору на 11 (21) жовтня, саме на той день, на який поляки призначили розгорнутий наступ проти нього польсько-татарського війська.

Учасник кампанії Гордон розповідає про подальший розвиток подій [197, с.66]. 11 (21) жовтня опівдні піхота поляків, підкріплена кіннотою, почала наступ на московський табір і оточила укріплення. Це викликало серед московського війська замішання. Шереметьєв скликав військову раду, запросивши на неї Цицюру. Той обіцяв прийти, але, незважаючи на неодноразові запрошення, не з'явився. Зібравши своїх козаків, він показав їм листа гетьмана і заявив, що вирішив скоритися наказові Хмельницького і перейти на бік поляків.

Серед козаків почалось велике заворушення, але Цицюра наказав зруйнувати укріплення і вивів 8—10 тисяч козаків з табору в чисте поле. Та з лісу з'явилися татари, напали на козаків і почали нищити їх. Кількасот козаків було вбито, понад 1000 захоплені в полон і відведені в Крим, а решта, побачивши, що діється, повернулася в табір Шереметьєва, і тільки тисячі дві, тікаючи, добралися до польського табору і... були арештовані [197, с.67]..

До речі, зазначає цей же хроніст, незабаром польські пани, пізнавши в багатьох з них своїх хлопів, пороздягали їх і порозсилали по своїх маєтках робити панщину. Цицюра був посаджений під варту за те, що передчасно виступив з табору і не дав змоги ввійти туди полякам і татарам, не допоміг здійснити їх план розгрому московського війська.

Тим часом в московському таборі були вичерпані харчі, фураж, бойові припаси. Солдати харчувалися недовареною кониною. У війську почалися пошесті, багато солдатів хворіло і вмирало.

Шереметьєв змушений був просити миру. Поляки дуже зраділи, бо в їх таборі становище було ще гірше: люди, виснажені голодом і боями, кидали військо, зростала смертність. За одну холодну дощову ніч в польському таборі померло і захворіло 10 тисяч чоловік.

Для укладення миру 17 (27) жовтня зібралась комісія, до складу якої входили: з польського боку — белзький воєвода Д.Вишневецький, чернігівський воєвода, відомий польський дипломат С.Беньовський, галицький староста А.Потоцький і сандомірський стольник Шумовський; з московського — учасники і керівники Чуднівської комісії — князь Й.Щербатов, стольник І. Акінф'єв і два полковники — Ф.Суков і І.Монастир'єв[197, с.67]..

Мир був укладений 21 жовтня (1 листопада) на таких умовах [43, с.38-42]: московське військо, крім офіцерів, одразу складає зброю і амуніцію; царський уряд виводить всі свої гарнізони з України — Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, тобто звідти, де вони перебували, і взагалі звільняє Україну з під влади московської держави, залишаючи в містах свою зброю і військово спорядження; звільняє всіх полонених поляків і татар, де б вони не перебували. В.Шереметьєв разом з іншими керівниками московської армії залишаються заложниками у польських і татарських властей до того часу, доки не будуть виконані статті Чуднівської угоди і роззброєне військо не буде виведене в Путивль.

Як тільки угода була укладена, копію її послали до Києва заступникові Шереметьєва князю Ю.Барятинському для виконання. Польські гетьмани і Нурадін-хан, роззброївши московське військо, самочинно почали розпоряджатися долею солдатів і їх керівників. Тисячі московських вояків і українських козаків були захоплені в татарський полон і загнані в Крим у неволю. Шереметьєв теж був відданий в розпорядження хана і відправлений у Крим, звідки йому вже не вдалося повернутись. Москва втратила основні сили своєї армії і кращих її керівників.

2.4. Розпалювання Москвою і Польщею боротьби між козацькою старшиною за владу в Україні.

Відразу ж після Чуднова коронний гетьман С.Потоцький з частинами польських загонів повернувся до Польщі. Любомірський пішов в Україну. Татарські орди порозпадалися по всій території Правобережної України, забираючи в ясир найбільш повноцінну людську робочу силу, женучи в Крим невільників. По дорозі в Крим татари натрапили на збройний опір запорізьких козацьких загонів під проводом Суховія, які завдали ордам сильного удару, забравши в них багато полонених. Жорстоку і уперту боротьбу з татарами провадив весь час запорізький кошовий отаман Іван Сірко, що прославився своїм героїзмом і відданістю народові.

Значна частина України до Слободищанського трактату Ю. Хмельницького і поразки під Чудновим поставилась так само, як до Гадяцької угоди І.Виговського і його перемоги під Конотопом. У 1661—1662 рр. події обернулися проти козацької старшини Юрія так, як в 1658—1659 рр. проти прибічників І.Виговського. Ця боротьба була одночасно боротьбою проти Польщі. У такій складній політичній ситуації Ю.Хмельницький намагався

відмовитися від гетьманства.

У зв'язку з переходом певної частини генеральної старшини на бік Речі Посполитої і заявами Ю.Хмельницького про відмовлення від гетьманства було ухвалено скликати військову раду.

Рада відбулася в Корсуні 10 (20) листопада 1660 р. Страх перед “черню”, примусив полковників обирати гетьмана при зачинених брамах, на раді вузького кола старшин. Підготувавши ґрунт, Беньовський добивався обрання Юрія на гетьманство і вручив йому від королівського імені булаву. Після такого “обрання” козацтво дуже захвилювалось, почало погрожувати старшинам побити їх киями і вимагало скликання чорної ради. Беньовський був добре обізнаний з козацькими звичаями і боявся повторення розправ, які вже не раз бували з старшиною, бо тоді всі плани Польщі провалилися б. Він примусив старшину і гетьмана скликати на 11 (21) листопада в Корсуні чорну раду. На неї зібралося понад 20 тисяч люду. Беньовський обставив справу таким чином, що Юрій і тут був обраний гетьманом, і Беньовський особисто вручив йому від імені уряду Речі Посполитої гетьманську булаву. Писарем війська, замість Голоховського, був обраний найбільш послідовний прихильник Польщі, чоловік сестри Юрія, Павло Тетеря [197, с.69]. Після чорної ради відбулася знову таємна нарада старшин. Особливо довго тривала приватна розмова Беньовського з Тетерею, де обмірковувались заходи щодо дій Польщі в Лівобережній Україні.

Відбуваються відповідні зміни на Лівобережній Україні, де на чолі козацьких полків став родич Юрія Хмельницького — Яким Сомко. На початку, рахуючись з настроями козацтва, він провадив лінію на вірність Москви. Скликана в Переяславі рада старшини призначила його наказним гетьманом лівобережних полків.

У кінці 1660 і на початку 1661 р. польське військо перейшло в наступ на Лівобережжя. Польський наступ підтримував татарський хан, який у листі до маршалка Любомірського в березні застерігав польський уряд від мирних переговорів з Московською державою: “А якби Москва захотіла провадити з вами переговори про мир, ні в якому разі не приставайте на це, ми ворога дістанемо шаблею. Для нас приємно, що ви, не виходячи з України, залишаєтесь там із своїм військом. Неодмінно намагайтесь ще більше готувати війська, і хай твоя вельможність зовсім буде готовий, а за той час і ми прибудемо з нашими ордами [197, с.70]”.

Польські загони під проводом Чернецького, правобережні козаки на чолі з Гуляницьким і татарські орди, перейшовши Дніпро, вступили в межі Чернігівського полку, руйнуючи села й містечка. Зруйновані були села й містечка Ніжинського полку, де був полковником прихильник Москви Василь Золотаренко. Сомко і Золотаренко весь час просили в царя допомоги військом для оборони Лівобережжя, але вона не прибувала, бо воєвода боярин Ромодановський, що стояв з царським військом на кордоні Москви і України біля Сум, дізнавшись про напади татар на прикордоння Москви, вирушив на

Білгород.

У січні 1661 р. за царським указом Золотаренко одержав директиву звільнити м. Остер, Чернігівського полку, і оберігати Козелець та інші міста. В лютому того ж року сосницький сотник В.Омелянко з жителями сотні розбив під Сосницею польсько-татарські частини. На Правобережжі польські гарнізони теж зазнавали частих поразок. Сучасник розповідає, що в квітні 1662 р. військо київської залози ходило з Києва під Макарів, де стояли польські частини. Останні були знищені, втративши коней і вози з спорядженням [86, с.62].

Зазнали нападу шляхти й татар також міста і містечка Переяславського полку, але тут Сомко, зібравши козаків та інше населення, завдав нападникам поразки. Розбивши польсько-татарські зағони на Лівобережжі біля Переяслава, він відкинув їх за Дніпро, сам кинувся за ними і розгромив рештки ворожого війська під Трахтемировом і Стайками. Примушений був утекти на Правобережжя і Чернецький з своїми зағонами. Таким чином, ця перша після Слободищанської угоди навала була відбита. Український літопис так розповідає про це: “У великий пост войска коронные уступили с Задніпря, зоставивши тільки козаков піхоту; але й тих усіх повиганяли з городів задніпрских й знову усе Задніпр’я зостало в подданстві его царському величеству [65, с.84]”.

В квітні 1661 р. до Ніжина прибув з частиною царського війська боярин князь Ромодановський. Сомко вважав за заслугу перед царем свою боротьбу проти польсько-татарського нападу, заявляв претензії на гетьманство, але царський уряд утримувався від вирішення цього питання, і тільки на Ніжинській раді, весною 1661 р., було вирішено віддати цю справу на розв’язання “царській милості”.

Як конкурент його виступив ніжинський полковник В.Золотаренко, який вважав свої заслуги перед царем теж не меншими, а навіть більшими, бо давно вже, разом з ніжинським протопопом Максимом, зведений з волі московського уряду в чин єпископа оршанського і мстиславського “блюстителем” київської митрополії, що став іменуватися Мефодієм Филимовичем, допомагав зміцнювати позиції московського самодержавства на Лівобережжі.

Складне співвідношення сил на політичній арені вимагало гнучкої політики з боку угруповань, між якими точилася боротьба. У цих умовах група Сомка не відмовлялась і від таких політичних комбінацій, як повернення Ю. Хмельницького на Лівобережжя. Становище ще більше ускладнилося в зв’язку з появою третього претендента на гетьманство — Івана Брюховецького. Є відомості, що свою діяльність він розпочав на службі у Б.Хмельницького.

Ю.Хмельницький, який після І.Виговського до 1659 р. виступив як кандидат у гетьмани, намагаючись заручитися підтримкою Запоріжжя, послав туди свою довірену людину — І.Брюховецького, який успішно виконав покладені на нього завдання, але до гетьмана назад не повернувся, залишившись на Запоріжжі, де за допомогою різних шляхів здобув велику популярність.

Козацькі літописи з повною однаковістю дають негативну характеристику Івану Брюховецькому, називаючи його “служкой Хмельниченковим”, “завистливим Брюховецьким” [56, с.129], “недугом злоби и гнева обузданим”, “губителем [53, с.28]”, який багатьох людей підкупав “подарунками і обетницями [65, с.89]”. Аналіз діяльності І.Брюховецького показує, що йому не можна відмовити в розумі, дотепності, а особливо в умінні використовувати складну політичну ситуацію в особистих інтересах і в інтересах нової старшинської групи, яка зросла і оформилася в часи визвольної війни і після неї. Щодо народних мас Брюховецький, обіцяючи їм полегшити становище шляхом зменшення поборів. Обдурені обіцянками Брюховецького, народні маси у вирішальні хвилини підтримали його. Цим і пояснюються значні перемоги, які він одержав в боротьбі з своїми суперниками.

В Москві Брюховецький став відомим після поразки московських військ під Чудновим і зради старшинської групи Юрія Хмельницького. Вже тоді в російських урядових колах про Брюховецького склалося найліпше враження, бо царському уряду були приємні і співзвучні його докази про те, що Юрія Хмельницького і його прибічників народ не підтримає і всі їх спроби захопити Лівобережну Україну не матимуть успіху. Згодом на Запоріжжі Брюховецького обрали кошовим гетьманом. У листі від 6 жовтня 1661 р. Григорій Ромодановський повідомляв Москву: “По написанию сего листа пришла нам утешная вестъ, что ... Ивана Брюховецкого гетманом на Запорожье обрали”. І. Брюховецький з цього часу і до обрання його гетьманом підписував свої листи таким титулом: “Милостию божією гетман кошевой верного войска его п. ц. в. низового славного Запорожья со всем товариством будучим на коши[153, с.156]”. Ще з початку своєї діяльності він не зовсім доброзичливо ставився до Якіма Сомка, а через деякий час почав обвинувачувати його в зраді. 25 серпня 1661 р. Брюховецький писав воєводі Ромодановському: “видячи ми великую шкоду целости всего православия иж неизбежною думою своею, Сомко до конца хотел народ наш малороссийский вытратити, зносячись з безбожным изменником з Хмельницким [153, с.157]”.

Про ставлення запорозького козацтва до Якіма Сомка яскраво свідчить лист, надісланий йому від імені всього товариству кошовим Запорозької Січі Іваном Сірком. В цьому листі запорожці докоряли Сомкові за зв'язки з Юрієм Хмельницьким і Іваном Виговським. Вони звинувачували Сомка в тому, що він “без одномысленной думы войсковой” привласнив собі гетьманство, що, перебуваючи на Дону, він шинкував горілкою. Запорожці погрозували, що прийде день, коли все військо з'єднається, “станет дума черных людей войсковых” і за пролиття невинної крові, в якій старшина “по шию бродить”, буде страшна розплата. “...Измена и лукавство твои, — писали вони, — явни всему войску есть; знаем добре твою лесть лукавую, что еще хотели с своим сестренцом облудне любо и богу и его п. ц. в., добродееви нашему милостивому, зычливых и верных служб свыкли делать, одно бог правдив не терпит вашей

лютой неправды. Объявил на измену однодуховенно с тем псом войсковым Выговским, с которым вы соплеменились и их научением дышете, бегаючи с чертовским шляхетством лядцкими [118, с.273]”.

Кожний з претендентів виступав серйозним супротивником один одному, кожен шукав і знаходив прибічників серед рядового козацтва й міщанства і всі одночасно, випереджаючи один одного, робили наклепи на інших, плазували перед царем, щосили намагаючись показати свою вірність московському уряду. Видатну роль у цих суперечках як посередник між лівобережними полковниками і царським урядом відігравав єпископ Мефодій Филімонович, який в особистих інтересах прагнути здобути Київську митрополію. Спочатку позиція Мефодія відносно трьох претендентів не була виразна, бо він не уявляв собі ясно, хто саме з трьох кандидатів має за собою більшу силу. То єпископ, слово якого перед царем було досить авторитетним, підтримує Золотаренка, то схиляється перед Сомком.

Брюховецький, щоб досягнути гетьманства, вдається до витонченої політики. Він видає ряд універсалів до українського народу, які об’єктивно послужили мобілізуючим фактором для об’єднання народних мас у боротьбі проти шляхетського наступу в Україну. Вони сприяли також консолідації сил запорізького козацтва і поспільства в боротьбі проти старшинсько-шляхетської групи, яка, настановлюючи гетьманом Сомка, таємного спільника правобережної старшини, намагалася зміцнити своє пануюче становище на Лівобережжі.

Так, в одному листі Брюховецький викриває перед низовим козацтвом і поспільством позиції прихильних до Польщі старшин: “кгда ж уже вони, як кабаны, позатывили [розжиріли] и не знают, що з скарбами діяти, для которых то они чинят, же бы чернь ие упоминалась того в раде [тобто, щоб черні не допускати на ради], що через всі літа доходы арендовныя млыновыя и всякие пожитки брали вромко [говорячи, нібито] на войско... и иншой больш причины не мают, только тая привата [приватність] их уводит, же за гетманством уганяются, а не для жадной учинення землі своей цілости [118, с.274]”.

Запоріжжя захвилювалося. Козаки ладні були негайно виступити, покласти край усяким намаганням повернути Україну Польщі і розправитися з тими, хто за рахунок Руїни в Україні нажив собі багатства. Це величезне незадоволення запорожців і використовує в своїх інтересах кошовий отаман Брюховецький. Своєю політикою він попадає в такт вимогам запорожців. Брюховецький зноситься з царем, запевняє його в своїй вірності, просить прислати якомога більше військової сили і воевод. Разом з тим Брюховецький робить безліч доносів, правдивих і неправдивих, на різних осіб, а головне вістря спрямовує проти Сомка. Словом, перед царем були пущені в хід різноманітні і всі можливі засоби, аби лише добитися повного гетьманства в Україні.

Єпископ Мефодій Филімонович, найбільша в цей час опора московських бояр і царя в Україні, зважив на силу запорожців, на яких спирався

Брюховецький, і зразу став таємним, але рішучим прибічником останнього.

Він удає, що підтримує Сомка, і одночасно намагається всякими способами все більше посварити його з Золотаренком. Золотаренка ж нацьковує на Сомка, спонукує його донести в Москву про зраду Сомка, а Брюховецького умовляє писати доноси про зраду обох — і Сомка і Золотаренка. Сомко не розгадав поведінки Мефодія і був з ним одвертий. В лютому 1662 р. він просив Мефодія клопотатися перед царем про призначення виборів гетьмана. І Мефодій 27 березня послав чолобитну царю, просячи призначити час і місце виборів гетьмана для Лівобережжя, бо Сомко не був обраний, а вважався наказним. Але в чолобитній він ставив умовою, щоб на виборній раді був і кошовий отаман Брюховецький. Знав і Сомко, на яку силу запорожців спирається Брюховецький. Тому, боячись такого серйозного конкурента, він, не чекаючи вирішення московського уряду, скликав полковницьку раду в Козельці. Жодний з московських воєвод не був запрошений на неї. Навіть більше: з своєї полковницької резиденції, з Переяслава Сомко виїхав на раду таємно від воєводи князя В.Волконського. Але Волконський, дізнавшись про це, послав до Козельця голову стрільців Батюшкова, від якого й довідався про все, що робилося в Козельці. На раду з'їхались полковники Лівобережжя, був запрошений і Мефодій. Рада була скликана Сомком під тим приводом, що, мовляв, треба “поговорить о нужных великого государя делах і порадитись, як бы лучше против неприятелей стоять”, а насправді тут стояло питання про вибори гетьмана. На Козелецькій раді, на якій, всупереч козацьким звичаям, була лише полкова старшина був обраний гетьманом до царського указу Яким Сомко [197, с.75].

Проти такого “обрання” не за “козацьким звичаєм” — не в полі, на чорній раді, а в вузькому колі старшин, піднялось страшенне незадоволення городових козаків, і запорожців. Це заворушення, при підтримці Мефодія, все більше використовує Брюховецький. Ще в процесі підготовки до ради Брюховецький писав Мефодієві, що треба Сомкові протиставити Золотаренка, а Золотаренкові — Сомка, бо, мовляв, Сомко дбає про себе, а не про батьківщину — “явная есть пагуба, как вижу, нашей бедной оплаканой что осталось маленькой отчизне”, що йде до Руїни, а Сомко “пуще цыгана всех людей морочит, а он есть лучший зрайца [зрадник] [43, с.101]”. Проти Сомка за присвоєну ним собі владу піднялося велике обурення, особливо ж за його все тісніші зносини з Тетерею та іншими старшинами, які були опорою польської шляхти в Україні.

Слідом за Брюховецьким проти Сомка виступає лицар запорізького козацтва Іван Сірко, який писав Сомкові: “Кинь мудрувати. Лукавство і зрада твоя уже явні всьому війську запорізькому”. Сірко переконливо доводив, що зрада й лукавство Сомка давно вже відомі всьому козацтву; всі знають, що він у тісних зносинах із своїм небожем Юрієм і хоче, як і останній, зрадити український народ і його царську величність; війську відомо, що і Сомко, і Юрій однодумні з Виговським, “с которым вы породнились и его наученням

дышете, ганяючись за чортовским шляхетством ляхським [197, с.75]”.

Московський уряд теж не довіряв Сомкові, бо було чимало доказів його прихильності до Польщі. Тим часом у Москві одержували відомості про підготовку нового нападу Юрія Хмельницького з татарами на Лівобережжя, і цар наказував грамотою Ромодановському вирушити для оборони від наступу ворога з Білгорода в українські міста і скликати “полковников и ясаулов, и старших, и чернь, и мещан на раду [197, с.76]”, тобто скликати чорну раду для обрання гетьмана.

Сомко попав у велику скруту: опинився в оточенні повного недовір'я до нього і козацтва на чолі з запорізькою старшиною, і московського уряду. Далекий від інтересів козацьких низів, він мусив шукати опору на правому березі Дніпра серед шляхетських прибічників. Але явно стати на цей шлях означало одразу втратити й те, що він мав, а надія на краще в нього була. Тому, коли в червні—липні 1662 р. Юрій разом з татарськими ордами знову вирушив на Лівобережжя і обліг Переяслав, а козаки з допомогою московського війська, на чолі якого стояв Ромодановський, виступили на боротьбу проти цього чергового нападу, Сомко теж змушений був взяти участь у боротьбі проти татар і загонів свого небожа.

Лівобережне козацтво й міщани Переяслава, а також московське військо завдали поразки нападникам, відкинули їх за Дніпро і продовжували переслідувати на правому березі. Лівобережні війська облягли Канів і вигнали звідти правобережних козаків Юрія. За татарськими ж загонами військо Ромодановського погналося вгору вздовж Дніпра аж до Ржищева, і тут над Дніпром сталася величезна січа. Літопис розповідає: “Піхота во Дніпр ускочили й так Дніпр наповнили, же за людом мало й води знати було, а піхота німецька, якої було тисяча, в углу табору заперлася й не здалися, аж усіх выбито. Итак там згибло войска з руки [з боку] Хмельницького, так козаков, як и ляхов, тысячей болше двадцати, же аж от смороду трупу его ку Дніпру трудно было приступити, а інній труп аж на Запорожже позаносило [65, с.86]”,

Одним із цікавих моментів в історії України даного етапу є Ніжинська чорна рада 1663 р. Вона була найяскравішим проявом боротьби на Лівобережжі серед козацтва і поспільства, а також яскравим показником характеру боротьби старшинсько-козацьких груп за владу. Тут важливо розкрити ті джерела і імпульси, які давали силу для широкого розвитку народного руху і напередодні скликання ради, і під час гетьманських виборів в Ніжині 17-18 червня 1663 р. Величезний рух спостерігається головним чином серед низового запорізького козацтва і поспільства, переважно дейнеків на волості гетьманських лівобережних полків, проти привілейованої частини козацтва.

Отже це була не тільки особиста боротьба, не тільки боротьба між претендентами на гетьманську булаву. Боротьба за гетьманський уряд була лише зовнішньою формою народного руху. В даний момент форми внутрішньої боротьби тісно перепліталися з боротьбою за закріплення здобутків визвольної

війни українського народу проти польського і московського наступу. Боротьба точилася між прибічниками і противниками Польщі і Моски, за незалежність українського народу.

Брюховецький зрозумів ці настрої і використав їх для себе. Звертаючись до запорожців і до всього українського народу, він вдається до соціальної політики, кидає силу-силенну звинувачень на адресу Сомка і козацької старшини. Одночасно він викриває перед, українським козацтвом і поспільством, а також перед московським урядом польську політику Сомка, користуючись допомогою єпископа Мефодія. Так, в квітні 1663 р. він пише князю Ромодановському, “что нарочно сговорясь Сомко с Тетерею войну чинят против великого государя нашего ево царского пресветлого величества тем обычаем: Тетеря татар призывает, а Сомко бедных государевых людей грабит и правож вымышляет. И ныне его ж дело, сказывают, с три тысячи человек татар пошли к Путивлю против государевых ратных людей, что те не допустят Раде быть и для того, чтоб от царского величества отложится и самовластье себе иметь [43, с.134]”. Майже всі попередні доноси, подані Брюховецьким, мають такий же зміст.

У той час як на Україні різні старшинські групи сперечались про час і місце скликання повної ради, за наказом царя від 6 лютого 1663 р із Москви в Україну мав їхати князь Данило Степанович Великий-Гагин, якому було наказано, зв'язавшись (“обославившись”) з Мефодієм, Якимом Сомком, Іваном Брюховецьким та всім Військом Запорозьким скликати в Ніжині чорну раду для обрання гетьмана і для вирішення інших справ. У березні була надіслана царська грамота “до всіх полковників з повідомленням про те, що рада має зібратися в Ніжині. Ніжин було обрано не випадково: протягом останніх двох років для проведення ради призначалося багато міст (Зіньків, Лубни, Прилуки та ін.), полковники відмовлялися їхати туди, мотивуючи далекою відстанню. У Ніжині ж незадовго перед цим скликала рада, тому аргументи козацької старшини проти скликання ради саме в цьому місці відпадали.

До ради готувалися різні групи українського населення. Група Брюховецького сподіваючись на підтримку населення розіслав по всій Україні запорожців з закликом збиратися на чорну раду, де можна буде порадитися із “значними” за всі утиски і знущання, які вони чинили простим людям [56, с.129]. У зв'язку з цим один із сотників радив Великому-Гагину не скликати чорної ради, бо, як тільки “чернь” збереться, почнуться заворушення і збройні виступи проти пануючих верств. Але ніякі попередження не могли похитнути рішення царського уряду про скликання чорної ради. Великий-Гагин відповів сотнику, що “червневая” рада збирається за указом царя, а щоб не допустити заворушень, козаків і всю “чернь” під час ради поставлять за містом, “в обозах, а не в городе” [56, с.129].

Прихильники Брюховецького пригадували “значним”, як послані їх керівником Сомком загопи війська під начальством Романа Буйвола та Якіма

Бути стояли в Полтавському полку і не пропускали хлібних припасів на Запорозжя, а тих, хто провозив хліб, за наказом гетьмана карали на горло.

Щоб мати тверду опору під час проведення ради, Брюховецький послав своїх довірених людей Гвинтівку і Волевача “у волость” вербувати два полки з різного вільного люду. Серед міського населення Ніжина за Брюховецького агітував єпископ Мефодій, але ніжинські козаки і міщани висунули своїх кандидатів у гетьмани — козака Полтавського полку Костянтина Суличича і козака Ніжинського полку Григорія Кобилецького.

На протипагу цьому Сомко, щоб одержати перемогу на виборах, підняв свій полк і наказав іншим полковникам бути напоготові і, мати на озброєні гармати. “Надобно, — писав Сомко Золотаренкові, 5 травня 1663 р., — по себе не спать, для чого повели твоя милость тотчас полку своєму быть готову, как для неприятелей, так и для всякого дела, се есть для встречи Великого-Гагина. Снаряд приканси твоя милость готов иметь с тем же войском. А я своему полку велел готову быть и всем полком иным также[56, с.130]”.

У цей час Брюховецький розгорнув активну діяльність, щоб очорнити Сомка перед царським урядом. Він писав листи за листами до Москви, в яких обвинувачував Сомка і його прихильників у зв'язках з правобережним гетьманом Тетерею і татарами. Ще 28 лютого 1663 р. І.Брюховецький писав воєводі Бутурліну, що за закликом Я.Сомка велика кількість татар збирається перейти на лівий берег Дніпра і звертав увагу на те, що на Лівобережжі у великій кількості поширюються зазивні листи Тетері, адресовані до полковників і сотників, в яких він закликав визнати владу короля польського і погрожував приходом татар, а також писав листи із зверненням до жителів задніпровських “лівобережних” з тією ж пропозицією [252, с.232].

І.Брюховецький вказував на родинні зв'язки між Я.Сомком і П.Тетерею, які “меж себя лукавством пересылаючи людей обманывают и губят, а тебе в.г. неправду приносят, татар призывают для того как прежнего Хмельницкого племянника своего на все злое так бы и Тетерею привести до всего злого дела хочеш [252, с.233]”.

Тоді ж І.Брюховецький надіслав до Москви три зазивні листи П.Тетері до Я.Сомка, з яких можна було зробити висновок, що останній вже присягнув польському королю в тому, щоб Україну “от ц. в. к ляхам отвратить”. Проте немає твердого переконання в їх аутентичності, вони могли бути і фальшивкою, сфабрикованою І.Брюховецьким, як вважає дослідниця К.Стецюк, щоб завдати відчутнішого удару всоєму супернику — Я.Сомку.

У травні 1663 р. І.Брюховецький з київським полковником В.Дворецьким та обозним Цесарським прислали до Великого-Гагина в Путивль лазутчика П. Протика, якого вони нібито спіймали в Гадячі. Протик свідчив, що він був посередником між Тетерею та Сомком і регулярно передавав листи від одного до другого. Тут же фігурували два листи з кримською печаткою, написані польською мовою, нібито від кримського хана Махмет-Гірея полковникам

полтавському і лубецькому із закликом розірвати з Москвою. Київський полковник Дворецький намагався довести, що Сомко обіцяв приєднатися до Тетері, який разом з ляхами і татарами мав наступати на Лівобережну Україну. Листи, матеріали допиту, а також і сам лазутчик були надіслані до Москви в Малоросійський приказ до боярина П.М.Салтикова і дяка М.Михайлова.

Ця обстановка, несприятлива особливо для Сомка, дуже його дратувала. Він навіть погрожував, якщо його не оберуть на раді гетьманом, перебити царських ратних людей.

Ці доноси примушували царський уряд ставитись до Сомка з підозрою і все більше цінувати Брюховецького як людину, що твердо стояла на позиції прихильності до Москви і обіцяла “всима силами... и крепко е. ц. в. держаться”. Кандидатура Брюховецького в гетьмани тим більше влаштовувала московський уряд, що його підтримувала більшість. Виходячи з цього цар Олексій Михайлович в листі до Григорія Ромодановського писав, що треба “беречь накрепко, чтоб Брюховецкого не потеряют, а он подлинно верен, потому что очи наши видел и обещался, а Сомка бы отнюдь с товарищи при нем не хвалить и тем ему не досажать[56, с.131]”. Великий-Гагин, їдучи в Україну, уже був настроений за Брюховецького проти Сомка.

На прохання ряду полковників, козаків і особливо на наполегливі вимоги Брюховецького і єпископа мстиславського й оршанського Мефодія, московський уряд в березні 1663 р. призначив на червень, як уже говорилося вище, скликання чорної ради в Ніжині. Одночасно представником для участі в Раді і для впливу на вибори гетьмана від царського уряду був призначений князь Великий-Гагин. Цей уповноважений князь і “наместник галицький”, від’їжджав в Україну з великими грошовими сумами для обдарування і підкупу впливових серед козацтва осіб. З цих сум за послуги й вірну службу призначалося “300 рублей серебряных епископу Мефодію, на подарки гетману, которого изберут, и козацкой старшине [119, с.188]”. Царського уповноваженого в Ніжині зустріли з почестями, і він зразу ж заходився скликати раду. Брюховецький і Мефодій послали назустріч йому один лист за другим, плямуючи Сомка, звинувачуючи його в змові з Тетерею і польською шляхтою проти московського уряду. Брюховецький поставив собі завдання — повернути на свій бік і зібрати на раду в Ніжині якнайбільше незадоволеної Сомком людності. З допомогою впливового єпископа він через полковників Гвинтівку й Тишка вербує до своїх полків усіх, хто тільки подав би голос за нього на раді. Український літописець так зафіксував цей момент: “Брюховецький зараз, вишовши з Гадячого, простуєть к Батурину, переймаючи тих посланих от его царського величества, а своїх розсилаєт по всіх полках с письмами, жеби усе посполство стягалось под Ніжин у Раду и Ніжин рабовати; на котории письма що живо рушили з домов не тільки козацтво, але усе посполство купами, а не полками [65, с.89]”. Вже підійшовши до Ніжина, за кілька днів до початку ради, 8 червня, Брюховецький стояв в Нових Млинах,

звідки послав царю ще один донос на своїх противників, претендентів на гетьманство — Сомка і Золотаренка: він доносив, що вони ніби готуються до боротьби з московським військом, яке прийшло разом з Велико-Гагиним, і однодумно замишляють зраду з тим, щоб “отложиться от вашего царского пресветлого величества [197, с.85]”.

У Брюховецького було готове все, щоб здійснити свої наміри — вразити ворогів і дуже легко добитися булави, використавши в своїх особистих інтересах народне заворушення проти Сомка. Брюховецький, завдяки прибічникові московського самодержавства, єпископу Мефодію, вміло здобув довір'я царського уряду, зумів завоювати підтримку й серед козаків. Сомко ж спирався лише на незначну частину старшини, городового реєстрового козацтва Лівобережжя і на вище київське духівництво — противників Москви, в особі ігумена печерського Інокентія Гізеля і ігумена київського Братського монастиря Іоанікія Галятовського, які були переконані в успіху Сомка на Ніжинській раді. Сам же Сомко хоч і мав у своєму розпорядженні військову силу з сімох козацьких полків, проте не був певний в успіху. Не бажаючи втратити гетьманську булаву, він зайняв проти московського уряду позицію, не вигідну йому самому: щоб залякати царський уряд, він інтенсивно починає відносини з Тетерею і погрожує, якщо його не оберуть на Ніжинській раді гетьманом, привести татар і перебити московське військо. Отже московський уряд мав підстави вірити правдивості звинувачень Сомка Брюховецьким. Тому Велико-Гагин вирішив справу про Сомка ще напередодні ради: привезені від царя чотири тисячі карбованців сріблом на “покриття боргів уряду Сомка”, а по суті на підкуп, Сомкові не дісталися. Хоч останній доносив у Москву на Брюховецького, що той “недоляшок” колись служив у ляхів і був католиком, — це не допомагало: московський уряд був цілком на боці Брюховецького. Велико-Гагин ще при від'їзді дістав завдання “проведувать умы” на Україні і дивитися “зорко”, кого хочуть обрати на гетьмана і кого треба обрати. Такі розвідки й почав Велико-Гагин, прибувши до Ніжина. Один з військових представників, Мостіков, що був у Ніжині з цим спеціальним завданням, давав Велико-Гагину таку інформацію: полковники бажають обрати гетьманом Сомка, а “чернь” у розмовах каже, що для неї гідний бути гетьманом Брюховецький, що він людина добра і негорда, а Сомко і полковники на неї (чернь) накладають податки, а самі забагатіли [197].

Рада почалася 17 червня. В противагу наказові — бути всім без зброї, щоб не зчинилося сварок і вбивства, як це часто бувало на чорних радах, все військо і старшини з'явилися озброєними. Рада проходила дуже бурхливо, з жорстокими сутичками між прихильниками двох претендентів — Брюховецького і Сомка (Золотаренко відмовився від гетьманства на користь Сомка). Дійшло до того, що обидві сторони вступили між собою в бійку, під час якої багато козаків було поранено, а “иных й до смерти побили [119, с.135]”. Перемога була за Брюховецьким, за якого, подала голос значна більшість

учасників ради. Він був обраний гетьманом. Проти Сомка і Золотаренка юрба була настроєна так вороже, що вони мушили втекти до шатра Велико-Гагина, який одразу заарештував наказного гетьмана і ніжинського полковника з їх прибічниками і посадив їх у ніжинську в'язницю.

18 червня єпископ Мефодій привів Брюховецького до присяги на вірність царю. Того ж дня новий гетьман змінив майже в усіх лівобережних містах старшин, які підтримували Сомка, поставивши на їх місце своїх прибічників з Запоріжжя. Потім зажадав від окольничого Велико-Гагина видачі в'язнів на його гетьманський військовий суд. Окольничий порадив звернутися з цією справою до Москви. Таким чином, доля ув'язнених, яких було з Сомком і Золотаренком за розписом окольничого Велико-Гагина шістнадцять, а за Гордоном 150, мала вирішитися в Москві. Брюховецький через своє посольство, а Мефодій з свого боку просили царя віддати в'язнів в розпорядження гетьманського військового суду і, що найважливіше, не випускати Сомка і Золотаренка. В Москві й без того не думали звільняти “злочинців”, а навпаки, 6 липня воєводі була послана до Ніжина царська грамота: “Якими Сомка и начальних людей которые у тебя в городе, держать за крепким караулом с великим бережением и крепостью до нашего великого государя указа”. Була думка конфіскувати майно Сомка як у Ніжині, так і в Переяславі. Через 10 днів, 16 липня, прийшов другий указ: на чолобитну гетьмана Брюховецького віддати Якими Сомка з товаришами гетьманові на суд Війська Запорозького, “а судити их указали мы, великий государь, Якими с товарищи в их винах, по их войсковим правам, а вины их гетману и всему войску запорожскому ведомы”. Подібний указ дістав у таємній царській грамоті Кирило Хлопов з Москви 8 вересня 1663 р. В цій грамоті говорилося, що до указу царя звелено Якими Сомка з товаришами и радниками віддати гетьману Брюховецькому на військовий суд. “И как к тебе ся наша великого государя грамота придет, и тебе б Якими Сомка с товарищи отдати гетману Брюховецкому и всему войску запорожскому на войсковый суд без всякого отчания [197, с.86]”. Одночасно Хлопов дістав директиву зв'язатися таємно з Мефодієм і через нього натякнути, що в'язні мають бути скарані на смерть.

18 вересня 1663 р. в Борзні разом з Сомком і Золотаренком були скарані на смерть Іоанікій Силич, полковник чернігівський, Степан Шамрицький, полковник лубенський, Афанасій Щуровський полковник переяславський, Павло Кильдей, осавул ніжинський, Кирил Ширай, секретар Сомка. Менші злочинці, “людей с десять”, були відправлені в Москву для вирішення справи про їх покарання. Майно звинувачених було конфісковане. Нова старшинська група, очолена обраним гетьманом Брюховецьким, тріумфувала. На Лівобережжі московське самодержавство на деякий час стало на твердий ґрунт, зміцнюючи свої політичні позиції.

Боротьба за незалежну Українську державу відбувалася в надзвичайно складних умовах обстоювання козацькою старшиною своїх прав у суспільстві.

Це серйозно загострювало внутрішньополітичну обстановку і послаблювало національні сили для успішної оборони України від її зовнішніх ворогів. На цьому ґрунті виросла і потім довго тривала хвиля так званої Руїни та державного безладдя, що панували в Україні після смерті Б.Хмельницького.

“Руїна — писав М.Грушевський — починалася вже за Хмельницького. Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Небезпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне мементо перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької гвардії. Його гурток розпачливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливої Орди в усякого роду стратегічних плянів — і зміцнила б становище уряду супроти своїх мас [141, с.1496]”.

“Хмельниччина фактично не відмежована скільки-небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. З моменту, коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася Руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою від усяких зобов’язань супроти гетьманського уряду за його нелояльну лігу з шведами і Ракоцієм. На Запорозжжі бунти. У війську повстання. Треба було знову зтинати, давити або ласкатися і підкорятися; класти угоду з послом польського короля, робити уступки Москві. Це було вже чисто Виговщина — але вона почалася за Хмельницького [141, с.1496]”.

Михайло Грушевський, аналізуючи дану епоху, звернув увагу на те, що “в останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтрига в тих напрямках, які потім розгортаються під час Виговщини. Гетьман вмирає від апоплексії, викликаної відомістю про бунт війська проти його сина — гетьмана, проти старшини, проти усього гетьманського режиму, з благословення московського уряду. Ця смерть не була фатальним нещастям, що перервало будівничу творчу працю великого гетьмана і його оточення [141, с. 1506]”.

Політика гетьманського осередку часів Хмельницького — відзначав М. Грушевський — не була полагоджена ні з селянством, ні з козацькими масами, ні навіть з духовенством. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпори стороннім вмішуванням, які підтинають в корені і державні і національні інтереси гетьманщини [141; 245, с.6-8]”.

Крім “страшного вузла” внутрішніх суперечностей, що їх залишила провідникам новоствореної козацької держави попередня доба української історії, також зовнішні обставини для України часів Б.Хмельницького мало змінилися в порівнянні з тим, як було за доби упадку старої Київської держави. Саме в той час, як Московщина вже в 1480 р. назавжди звільняється від татарської небезпеки, в Україні (1482 р.) з’являється нова азійська орда — кримські татари, що знову, як і колись за Київської держави, протягом не повних трьох століть руйнують господарське і інше життя і не дають українському населенню ніякої змоги для мирної праці. Тому фронт польський і

татарсько-турецький ввесь час тримає молоду козацьку державу в стані війни. Усе це дало для планів Москви супроти України дуже вигідні умови. Москва зручно використовує внутрішню ситуацію в Україні для того, щоб поступово протягом трьох гетьманств — Виговського, Ю.Хмельницького і Брюховецького — майже цілком перетворити козацьку державу в свою провінцію.

Спочатку Україна розпадається на два гетьманати з окремими гетьманами на Правобережжі і Лівобережжі. Вони тривалий час воюють між собою, втягуючи в цю боротьбу Польщу, Туреччину, Москву. Москва і Польща на підставі Андрусівського договору (1667 р.) ділять між собою українські землі. Правобережжя залишається за Польщею, Лівобережжя — за Московією. Та через постійні війни і усобиці Правобережна Україна незабаром доходить до повної Руїни. Гетьманство залишається тільки на Лівобережжі (теперішня Чернігівщина та Полтавщина і місто Київ з невеликою округою на правому березі).

І ось тепер тільки, від кінця XVII ст., під захистом московської влади, за гетьманування Самойловича і Мазепи, розпочинає реально здійснюватися те, чого так прагнули козацькі верхи і проти чого, навпаки, постійно боролосся рядове козацтво і ціле Запоріжжя: козацька старшина майже цілком перетворюється в упривілейовану вищу верству, перебираючи до своїх рук не тільки всі земельні багатства в країні, але й усі права козацькі, разом з цим поступово заводиться “послушенство” для селян.

“Звичайно, — писав М.Грушевський, — серед народньої маси, що зберегла живу згадку про великий рух, “скасувавший” шляхетський режим, цей процес нового закріпачення викликав найсильніше незадоволення. Але на який-небудь сміливий, рішучий рух проти тих “нових ляхів” у народніх мас не було вже енергії: вони втомилися від попередніх тяжких і безплідних зусиль, зневірилися в успіху, в усіх цих демагогах, що кликали до боротьби з панамі в московській політиці, в якій вони сподівалися знайти опертя і яка в дійсності підтримувала панську програму старшин. З другого боку, товариші Хмельницького вже в самому розгарі руху виявляли стремління перетворитися в упривілейованих землевласників в душі польської шляхти, це були стремління загальні, що тільки чекали сприятливих умов для того, щоб виявитися з повною виразністю. І ці умови дали зв’язок і залежність України від Московської держави і вплив Московського суспільного ладу, з його кріпацьким правом і упривілейованим землеволодінням [141, с.1506]”.

Свого часу селянські протипанські рухи в різних державах Західної Європи припинилися наслідком зміцнення військової сили держав через введення постійного війська. Тепер в Україні поволі йде до заспокоєння селянських мас і козацької “черні” лише під владою московської держави.

Це “заспокоєння” в Україні набирає таких розмірів, що коли в 1708—1709 рр. гетьман Мазепа спробував звільнити Україну від московського панування за допомогою союзної Швеції, то це закінчилося катастрофою під Полтавою.

Звичайно, народні маси, як і козацька старшина, були проти Москви. Але зручним підбурюванням селянських і нижчих козацьких мас проти козацьких верхів і суворим покаранням тих, що ставились вороже до Москви, царський уряд досягнув потрібного йому “втихомиренья” в Україні. Використовуючи все це, Москва після перемоги під Полтавою швидким темпом ліквідує автономні права України й перетворює її в свої звичайні губернії: скасовує гетьманство і решту козацького ладу в Слобідській Україні (1764—1765 рр.), вводить загально-імперську адміністрацію, руйнує Запорозьку Січ (1775 р.), і нарешті, ставить собі на службу українську старшину, давши їй права московського дворянства і закріпивши за ними селянство (1781—1785 рр.). Майже одночасно, внаслідок занепаду Польщі, Москва приєднує до себе (1793 р.), як свою провінцію, також Правобережну Україну (без Галичини та інших західних земель).

Потрясіння періоду Хмельницького так ґрунтовно перевернули суспільні відносини в Україні, що соціальний устрій в Гетьманщині довгий час знаходився в стані переформування і визначався великою нестабільністю. Фактично після закінчення національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в Україні на якийсь час майже зовсім зникають класові та станові відмінності, і ніяких різких меж між козацтвом і “поспільством” (в якому об’єднувалися селяни і міщани) не існує. Перехід із одної групи в іншу був звичайним явищем, і тільки в середині XVIII ст. чітко встановлюється правило, що посполиті не можуть переписуватися з поспільства в козацтво, а козаки не можуть переходити в поспільство. Нарешті, указ Катерини від 3 травня 1783 р. завершує справу закріпачення селянства.

“Мусіло минути, — писав Грушевський, — кілька десятків літ, майже ціле століття, поки козацька верства не стільки виробила собі місце в суспільній ієрархії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елементи (покозачену українську шляхту) і ототожнився з нею в ретроспективній перспективі”. Іншими словами, козацька Україна, внаслідок цілковитого підпорядкування Москві, “за сто літ успіла перетворитися в таку ж дворянську країну, якою була Московська держава 17 віку”.

Само собою, цей соціальний переворот відбувся лише на східно-українських землях. Власне в гетьманській Україні, що разом з Правобережжям була основною ареною боротьби проти польських порядків. Західно-українські землі не знали безпосереднього впливу степу і не мали близько від себе такого недосяжного для влади незалежного українського центру, яким була протягом майже трьох століть Запорозька Січ в Наддніпрянській Україні. Крім цього, народні маси в західних українських землях, перебуваючи століттями під феодальним режимом, примирилися й звикли до свого кріпацького становища, хоч терпіли від польської шляхти і від релігійних утисків не менше, а навіть більше, ніж на східних землях. Становий лад тут став звиклою традицією. Зовсім інші відносини склалися в Наддніпрянщині. Тут революціонізуючий

вплив степу був тим головним фактором, що не дозволяв українському народові “дійти до тваринної покірності волі сильного” і довгий час, по закінченні протипольського виступу, перешкоджав козацькій старшині “зайняти порожнє місце шляхетської верстви”. С.Рудницький зазначав, що, можливо, “якби київська держава не впала, то український народ навчився би поволі ходити в ярмі монархії, становості, освіченого абсолютизму, як ходили й ходять інші європейські народи. Та за окраїнним становищем країни всякий “нормальний” розвиток був неможливий [234, с.109; 176, с.94; 248]”.

Проблема української державності в період Хмельницького і Руїни є однією з найважливіших для з’ясування та усвідомлення минулої історії нашого народу. В подіях того часу особливо яскраво виступають причини нашого бездержавного існування. Так, М.Драгоманов у своїх “Чудернацьких думках про українську справу” писав, що наша “теперішня наука про Україну ніяк не може дати собі ради з козацтвом, хоч найбільше з ним вовтузиться”. Дійсно, майже всі українські історики, починаючи від Костомарова та Антоновича і закінчуючи тим самим Драгомановим і Грушевським, під впливом т. зв. народницького духу того часу, ідеалізували козащину і тому бачили в політиці козацької старшини, спрямованій на утворення української привілейованої верстви, головну причину невдач Хмельницького і тої Руїни, що почалася після його смерті. Якщо б, мовляв, старшина пішла назустріч селянству та простому козацтву і замість станового устрою встановила демократичні порядки загальної волі та рівності, то було б усе гаразд — Україна мала б свою державу. А так, на думку згаданих істориків, коли замість народоправства почали відновлятися старі кріпосницькі порядки, народні маси повстали проти такої політики, і цим вся справа була знищена.

Такий погляд знаходимо в згаданій книзі С.Рудницького, де він писав: “Збудувавши державу, козацтво почало вести не національну, а матеріалістичну клясову політику, воно не дало всьому народові України землі і волі, бо не хотіло пускати “посполитого” в козаки. І козацька старшинська каста, не маючи за собою українського простолюдина, мусіла замирити українську державність”.

Ще чіткіший погляд на козащину сформулював М.Драгоманов в своєму “Передньому Слові” до женевської “Громади” з 1878 року: вже за часів Виговського наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть “серед незгоди частих і непостійних начальників” кожного стану... Сталося це (занепад козацької держави) через те, що ті, хто закладав українську державність XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з коренем: вони залишили... попівство, вояцтво (шляхту і козаків), міщанство, поспільство; вони хоч і казали потім, що “козацька шабля скасувала колишні панські кріпості на землю”, та тільки не вміли подумати над тим, як би не заводити кріпостів, а всі кинулись на займанщину поля, луків, млинів, — а то так і заставили старі кріпості на ґрунті православних церков і шляхти й козаків з тими підданими, котрі обвикнуто повинність одправляли”.

Таким чином, на думку Рудницького та Драгоманова, вся біда за часів Хмельницького і Руїни була в тому, що козацькі провідники, будуючи державу, взяли за зразок для її внутрішнього устрою не те, як жили “товариші війська запорозького”, а засади, що тоді ще панували майже всюди в Західній Європі. Але осуджуючи козацьких провідників, Драгоманов і його однодумці прикладали до козацької старшини мірку своєї епохи.

Розділ 3. Печать Руїни на соціально-економічному становищі та побуті народних мас. Особливості руйнівних процесів в Україні

3.1. Проблеми соціально-економічного розвитку.

Фактично вже Зборівським договором закінчується перший етап Хмельниччини — період успіхів і перемог. У наступному етапі аж до своєї смерті гетьман із своїми однодумцями змушений продовжувати боротьбу, долаючи на шляху оборони своєї козацької держави великі труднощі. Зборівський договір засвідчив, що воєнна сила Речі Посполитої не була зламана. Але найгірше було те, що Зборівський договір посіяв недовір'я між провідною козацькою верствою і рядовим козацтвом та селянством.

Цю проблему необхідно пов'язати і з економічним фактором козацтва. Ще російський історик М.Покровський зазначав, що земельна власність козацької верстви в Україні перед національно-визвольною війною і після неї мала буржуазний характер. “Буржуазність” козацької власності полягала у способі користування землею, у способі вироблення продукції. Козацтво й само працювало і користувалося найманою працею. Про поширення найманої праці в Україні тих часів у літописі Самовидця згадується, що в час так званої Збараської війни “трудно было о наймыта”. Грошове господарство перед Хмельниччиною вже було поширене в Україні. Видимою ознакою цього був вплив в Україну єврейства. Магнати для інтенсифікації господарства і для ліпшого оподаткування маєтків і підданих зверталися до єврейських факторів. Не тільки лихварський капітал пустив коріння в Україні, але й капітал промисловий: використання лісових багатств України, переробка продуктів сільського господарства (горілка, пиво), а також хліборобство і скотарство на експорт [70, с.72; 289, с.18]. Літопис Самовидця налічує низку професій тодішнього робітництва в Україні. Цей пролетаріат (за виразом Самовидця “гультьяйства”) складався з броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів [65, с.25].

Не варто применшувати і значення тодішніх городів, особливо у Західній Україні. Українське міщанство брало активну участь у повстанні Б. Хмельницького [15, арк.36]. Цим національно-визвольна війна відрізняється від селянської війни періоду Реформації, де патриціат був проти селянського руху і підтримував князів. Українське міщанство було розвинуте культурно і політично та досить національне свідоме. Це воно організувало братства і школи при них. Висока піднесеність релігійних почуттів, прагнення до соціальної справедливості характеризує українське міщанство. Найважчою проблемою у політиці козацького уряду було селянське питання. Посполиті

своєю масовою участю в національно-визвольній війні надали їй характеру справжньої революції, і це визнавав сам Б.Хмельницький. “Чернь — права рука наша”, — говорив козацький гетьман. Однак селянство часто вело Б.Хмельницького не туди, куди б він хотів. І не безпідставно Адам Кисіль у своєму листі до канцлера Оссолінського писав: “czerf jego (Б.Хмельницького), od ktorey on dependet [50, с.439; 84, с.533]”.

Відносини з селянством — це кардинальне питання для розуміння всього періоду Хмельниччини та Руїни. Наведемо такі факти. Селянський рух у повстанні був масовий, особливо у Подніпров’ї, де “послушенство” посполитих ледве пустило коріння. Літопис Самовидця дещо гіперболічно, але в основному правдиво описує масовість і єдність цього руху: “Й так народ посполитій на Україні, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе которіе козаками бивали, але хто й нігди козацтва не знал [65, с. 51]”.

З неймовірними жорстокостями зруйнувавши шляхетську власність, селянство нехтувало всякими обов’язками й повинностями стосовно кого б то не було. Майже кожен записувався в козаки. Незважаючи ні на монастирські святині, ні на патріотичні заслуги православної шляхти, яка пішла з Військом Запорізьким, селяни ділили шляхетські та монастирські землі, орали, засівали їх і збирали врожай. Ось як Павло Алепський змальовує життя і працю людей козацької країни на звільненій землі: “Козаки, запанувавши в цій країні, поділили землю між собою і тепер цей ліс (який культивувався польськими магнатами) рубають, випалюють коріння і засівають землю зерном. Ліс рубали, випалювали коріння, зорювали землю й робили на його місці ниви. Так робили мешканці у всій цій країні... Козаки, заволодівши лісами, розділили землю, поробили огорожі й межі, та рубають ліс удень і вночі [292, с.5-6; 81, с.15]”.

Позбувшись тягарів, встановлених шляхетськими порядками, за словами П.Алепського, усі “піддані козацької країни не знають ні податків, ні гарача, ні десятини... [292; 81]”.

Продуктивні сили України почали розвиватися швидкими темпами П.Алепський описує техніку водяних млинів в Україні, ступи, фалюші, винокурні, броварні тощо. Він з захопленням описує працьовитість населення козацької держави. Політичний устрій, створений в Україні, і прогреси були помітні для чужого ока. П.Алепський, який був в Україні через п’ять років після національно-визвольної війни, зазначає, що в Україні було збудовано багато гарних церков по містах і селах “з часу правління гетьмана Зіновія Хмеля [292; 81]”.

Більшість українського селянства не хотіла й слухати про повернення до передвоєнних відносин “звиклого послушенства”.

Як ставився Б.Хмельницький до настроїв і бажань селянських мас? Чи розумів він усю вагу соціального питання для майбутнього української держави? Факти й документи свідчать, що справа відносин із селянством не раз

виникала перед гетьманом як одна з основних проблем української держави XVII століття. Треба зазначити, що попри все Хмельницький відчував себе “шляхетно урочоним” козаком, якому не до смаку було прагнення поспільства цілком знести основи попереднього суспільного устрою.

Справді, на початку війни Б.Хмельницький намагається відмежуватися від селянства. Він навіть ворогів попереджає, що має силу, військо і “не можна сказати, щоб між добрими не були й злі [58, с.189-190; 70, с.15; 293, с.343]”. Успіхи, які здобув Хмельницький у війні з Річчю Посполитою, стали можливими завдяки селянству.

Хмельницький добре розумів значення союзу козацтва з селянством і заявляв, що від нього не відступить [54, с.117, 118]. Своєю масовою участю у війні селянство примусило гетьмана рахуватися з своїми потребами і вимогами. Траплялися випадки, що невдоволені хиткістю Хмельницького, селянські маси заявляли, що виберуть собі “іншого гетьмана, а він, Богдан — як собі хоче [43, с.404; 142, с.13-31]”. Сподіваючись на угоду з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький, траплялося, відступав від черні і навіть допомагав польським панам “карати на горло” селян, які “послушними быти паномъ своимъ не хотили”, — читаємо в універсалі від 20.09.1650 р. [58, с.189-190]. Коли ж надії на порозуміння з поляками не справдилися, то той же Хмельницький закликав чернь у похід проти Речі Посполитої: “Наказуємо своїм молодцям, щоб заразом рушали й до мене, де я буду, перебували, проти неприятелів ворогів наших, щоб нас на ліжках в домах наших не придибали. Наберіть із собою мішків: много будемо мати статку, як повернемо [43, с.528]”.

Богдан Хмельницький та його однодумці, організовуючи внутрішній устрій в Україні, керувалися політикою поділу суспільства на стани. Тому, дбаючи про захист прав та інтересів козацтва, Хмельницький забував про свою “праву руку” — селян, які творили основну масу повстанського війська. Уже в липні 1648 р., коли козацькі делегати у зв’язку з обранням нового короля подали до польського сейму у Варшаві свої пояснення про причини повстання, то в них йшлося лише про утиски, які зазнавали від польського режиму козацтво, духовенство і православна віра, але ні словом не згадувалося селянство. Те ж сталося під Зборовом, коли через зраду татарського хана довелося укласти мирний договір з Річчю Посполитою: в основу постанов цього договору була покладена умова, “щоб козак був козаком, а холоп холопом” [58, с.81,82].

Загальновідомо, що на підставі Зборівського договору в межах польської держави утворилася автономна область, куди входили теперішня Київщина, Чернігівщина, Полтавщина і частина Поділля та Волині. Ця область перебувала під управою козацького гетьмана і мала своє військо. Водночас тут зберігався весь давній суспільний устрій: крім 40 тис. реєстрових козаків, усе інше українське селянство повинно було знову повертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків.

Зборівський договір не порушував того суспільного устрою, на боротьбу з яким виступили селянські маси. Тому Богдану Хмельницькому, який закликав селян до повстання, для виконання договору доводилося тепер вживати суворих заходів — аж до “кари на горло [58, с.145]”, як це зазначалося в його універсалах, щоб примусити селян підкорятися.

Проте жодні кари не могли приборкати селян, які не хотіли погодитися з тим, що “сам Бог від зачатку світа призначив їх бути підданими, а не панами”. “Із численних трактатів польського уряду з козаками, що мали за мету ціною уступок в політичному і культурному житті повернути Східну Україну польському землеволодінню, — писав М.Грушевський, — ні один не міг здійснитися насамперед внаслідок непереможної опозиції народних мас [140, с. 281; 84, 549, 550]”.

За таких умов постанова Зборівського договору про повернення основної маси селянства в попереднє становище в багатьох випадках залишалася на папері. Цілком ймовірно, що вона різко роз’єднала українські сили, які перед тим виступали разом проти спільного ворога. Цей розрив Б.Хмельницького з нижчими верствами мав важкі наслідки для дальшого ходу козацької боротьби за українську державу. Боротьба Б.Хмельницького проти Речі Посполитої різко розпадається на два періоди: селянсько-міщансько-козацьку революцію 1648-1649 рр. і суто козацькі кампанії наступних років.

Становий устрій суспільства в той час був загальним явищем не тільки в Україні, в Литві та Речі Посполитій, але й в усій Західній Європі. Наприклад, для Франції часів Вольтера нація у суспільному і культурному розумінні означала виключно аристократію. “На початках формування народності, — відзначав український соціолог О.Бочковський, — першими активізуються національна аристократія, військо, духовенство, далі шляхта та міщанство. У цей період “національне усвідомлення має характер суспільного партикуляризму: пануюча суспільна група ототожнює себе з нацією [110]”.

І, звичайно, не дивно, що шляхта в Речі Посполитій тільки себе називала “народом” — “народ шляхетський” або шляхетська Річ Посполита. Також нічого незвичайного не було в тому, що в Україні, як стверджував М. Грушевський, “починаючи від Хмельницького і закінчуючи останнім українським демагогом Петриком, українська інтелігенція взагалі і козацька старшина зокрема не уявляли собі суспільного устрою без станових привілеїв, без підлеглих і панів, і їх почуття ображалось тільки тим, що панами були поляки, люди чужої народності і віри, або тим, що претендували на панство люди худородні, незаслужені [140, с.269]”.

Саме у тому криється основна причина, що Богдан Хмельницький після Зборівського договору використовує дворічний перепочинок для організації внутрішнього устрою в козацькій державі за становим поділом суспільства. З цією метою він застосовує військовий поділ державної території на полки і сотні на чолі з полковниками і сотниками і цим останнім передає в межах їх

територій поруч з військовими завданнями також обов'язки цивільної влади. На чолі усієї державної організації стоять гетьман і вищі, так звані генеральні старшини, які виконують обов'язки міністрів [15, арк.20; 286].

Отже, вся політично-адміністративна влада в Україні перейшла до рук військового козацького стану. До цього стану приєднуються невеликі рештки ще не спольщеної української шляхти, що невдовзі зливаються з козацькою верствою. Зокрема, козацька старшина в українській державі посіла становище, подібне до того, яке в Речі Посполитій мала польська шляхта. “Це була, — писав П.Куліш, — новонароджена, хоч і незаконно-народжена шляхта, якій бракувало тільки державної нобілітації [185, с.91].

Позбувшись польського панування, селянство і рядове козацтво вважали, що всі стани і привілеї в Україні “шаблею козацькою скасовані”. Насправді ж у козацькій державі, як уже зазначалось, залишався попередній поділ суспільства на підлеглих і панів. “І як поняття шляхетської Речі Посполитої, — писав В'ячеслав Липинський, — стало синонімом Польської держави, так поняття Козацького війська Запорозького стало за Хмельницького синонімом новоповставшої української держави. “Що це є Річ Посполита? І ми теж Річ Посполита!” — заявляли польським комісарам козацькі представники ще на початку національно-визвольної війни [193, с.60]”. Звичайно, такий суспільний устрій, що аж до дрібниць нагадував польський шляхетський лад, був привабливий лише для козацьких верхів. Проте рядове козацтво разом з Запорізькою Січчю і селянством одразу ж починає виступати проти відновлення шляхетських порядків в Україні. Тому після Зборівського договору Запорізька Січ стоїть окремо від загальної полкової організації “городової України”. Не поділяючи внутрішньої політики Б.Хмельницького, Січ живе далі своїм окремим демократичним устроєм, перетворившись у прикордонну твердиню на татарській межі і оберігаючи свою внутрішню автономію.

Антипольська боротьба під проводом Б.Хмельницького в своїй основі була боротьбою за перебрання влади козацькою верствою від польських великих землевласників і польської шляхти взагалі. Однак цей процес переходу пануючого впливу в суспільстві від однієї верстви до іншої, як показав приклад сусідньої Московської держави, не міг закінчитися швидко. В Москві боротьба дворянської верстви з боярством тривала майже півстоліття, а деякі російські історики вважають закінчення процесу формування дворянства аж у період Петра І. Отже, для остаточного завершення боротьби козацької верстви за своє панівне становище в державі було замало дев'ятилітнього гетьманування Б.Хмельницького. “Потрібний був час, — писав М. Грушевський, — щоб зломати силу народного опору” проти творення нової пануючої верстви із козацької старшини. Необхідний був деякий період більш спокійного і вільного існування. Проте цього якраз і не було. Новоствореній козацькій державі довелося жити в умовах постійних війн з сусідніми державами, які з усіх боків пильно за нею стежили і кожную складну ситуацію в козацькій державі намагалися використати

в своїх інтересах. Крім того, роз'єднання та антагонізм між правлячою козацькою верствою і нижчими верствами суспільства ще за життя Б. Хмельницького виступають досить виразно і селянські та козацькі бунти майже не вщухають. І тільки завдяки великому авторитету та організаційному хисту Б. Хмельницькому вдається стримувати внутрішні розбіжності всередині українського суспільства і не давати їм виходу за межі, небезпечні для існування самої держави [246, с.19,20]”.

Чим далі, тим більше загострювалась боротьба України з Річчю Посполитою. У пошуках порятунку від польського володарювання Україна змушена була піти на союз з Москвою, але і це не врятувало Українську державу.

Відійшовши від Речі Посполитої, Україна опинилася в економічній блокаді. Колись жвава торгівля із Західною Європою через Балтійське море і Шльонськ припинилася. За таких умов не можна було реалізувати тих великих урожаїв, які бачив в Україні Павло Алепський: “Видно було різного роду посіви заввишки з людину, подібні до величезного моря вздовжки і вширшки [97; 81, с. 17; 298, с.65]”. Зібраним хлібом згодовували худобу, свиней, птицю, його переробляли на пиво й горілку. Через неможливість реалізувати на закордонних ринках продукти сільських господарів Україна вдається до натуральних форм господарства. Щоб придбати кошти на утримання війська та на інші потреби, козацький уряд змушений віддати в оренду купцям мито. Торговельні відносини з Москвою не могли послабити української економічної кризи, тому що тип народного господарства Московської держави за своєю структурою, був нижчий ніж господарство України. Крім того, Москва як постачальник сировини в Західну Європу могла бути лише конкуренткою.

З такого становища можна було вийти тільки за рахунок торговельних відносин з Західною Європою. Проте через Чорне море шлях був закритий; з берегів Чорного моря Україна одержувала тільки сіль [15, арк.12-14], а в Крим і Туреччину постачала “живий товар”.

Через Волощину шлях був далекий і небезпечний. Тому козацький уряд вимушений був шукати шляхи через Річ Посполиту. Але ж шлях згоди неможливий, отже, стан війни тривав і далі. Фатальність такого вирішення “польського питання” для інтересів України неодноразово знаходимо в словах Б. Хмельницького і його оточення. Хмельничани вважали, що “хоч, мовляв, царське величество з польським королем помириться, але ти, гетьмане, ніколи з ним у згоді не будеш: або їх зруйнуєте, або самі пропадете [15, арк.14]”.

З поверненням України до натуральних форм господарства довелось український державно-військовий апарат організувати на основі давнього “хлібокормлення”. Ось один з прикладів, що ілюструє натуралізацію господарства України в ті часи. У 1659 р. шляхтич Лукаш Носацевич продав землю на Чернігівщині Карпові Мокрієвичу і за неї одержав “800 золотих лъчбы польской а зъособна, борошна муки житной осмачокъ пятьдесятъ, пшеничнои

двадцять, пшона осмачокъ десять, которой цена была на тотъ часъ по чтири копи, также й пшеничная по той же ценъ й пшоно, которое борошно пороховавши на том же урядъ, такую же цену учинило [15, арк.14]”. Через брак грошей люди були змушені впроваджувати мінову торгівлю, платити натурою. Цей факт оплати свідчить про кризу грошового обігу, яка була перманентною в козацькій державі. Тому, наприклад, Б.Хмельницький продавав державні маєтки, які стали землями шляхти в Україні: “На потребу войсковую взяли есьмо осмь тысячей золотих полских у пана Павла Яновича Хмелницкого за которую суму пустили есьмо ему в спокойное уживание маетности пана Грузевича, то есть чотыре на лежачими й зъ подданными на кгрунтахъ таможныхъ, судячими изъ двором в Кіевъ стоячими, як небожчик панъ Грузевич держал и уживал и всь пожитки належные одберал”, — говориться в універсалі від 15.07.1655 р. [43, с. 95]. Такі універсали козацького гетьмана, звичайно, викликали невдоволення “підданих”, які внаслідок національно-визвольної війни стали вільними.

Чи була панщина і “послушенство” посполитих шляхті потребою, викликаною економічним станом України? Чи була феодальна шляхта справді необхідною і незамінною частиною суспільного виробництва до Хмельниччини, чи відіграла вона корисну організаційну роль у народному господарстві? Історичні джерела дають на це заперечну відповідь.

Панщина й “послушенські” відносини виникли в основному внаслідок економічної залежності дрібного селянина від власника, який давав йому інвентар, позичав збіжжя, наділяв його землею тощо. Особливо в процесі переходу від форм натурального господарства до грошового без кредиту селянське господарство не могло зробити й кроку. Пан у цих обставинах був організатором господарства й захисником хліборобської праці, бо володіння землею було пов’язане з військовою повинністю.

Можна погодитися з міркуваннями В.Смоля та В.Степанкова, що важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі й торгівлі, зміни у соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, “буржуазних” відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньо-політичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль [243, с.21]. Як уже було зазначено, повернення народного господарства в Україні до натуральних форм господарювання і обміну (внаслідок відірваності від західноєвропейських ринків) катастрофічне вплинуло на всю соціально-політичну структуру козацької держави.

Революційний процес в Україні був перерваний. Богдан Хмельницький і його наступники були змушені зверху насаджувати “звикле послушенство” посполитих новим власникам земель. Козацька держава, щоб не розпасти, будувала військово-адміністративний апарат на основі сталого, ненависного “послушенства”. У цьому була велика небезпека і загроза для козацької держави

, тому що ненависть посполитих до панщини, яка була скасована “козацькою шаблею”, а тепер відновлена, переносилась на ту державу, яка панщину допускала і силою насаджувала “послушенство”.

Спроби Хмельницького будувати державний апарат на підставі “звиклого послушенства” колишніх шляхетських підданих, що мали відбувати повинності козацькій старшині, були крайніми засобами, до яких він вдавався заради зміцнення влади. Проте вони не зміцнили, а зруйнували козацьку державу. Нова панщина викликала ще більшу ненависть, ніж старе передвоєнне “послушенство”, що психологічно цілком зрозуміло. Гострі суперечності зростали в молодій козацькій державі, і тільки авторитет Б.Хмельницького стримував громадянську війну. Після смерті гетьмана підняла голос чернь, яка й раніше була невдоволена політикою Хмельницького. Тепер, ставши в опозицію проти нового гетьмана Івана Виговського, який енергійно втручався в політику, вимагала: “Тылко, гды станеть зуполная рада, а вся чернь Днѣпровая единомысльна будеть съ чернью городовою, тогда же... вольно будеть войску Запорожскому, всей черни того жъ его милость пана Ивана Выговского улюбивши на гетьманство принять” (лист М.Пушкаря до Д.Барабаша від 8.11.1658 р.) [242, с.132].

Цей розбрат у Війську Запорізькому відчував ще гетьман Богдан Хмельницький і тому в останні роки життя всі свої сили спрямовував на те, щоб прорвати економічну блокаду, оживити торгівлю і встановити зв'язки із Західною Європою. Лише за таких обставин можна було б здобути кошти на утримання державного апарату управління. Треба зазначити, що в безпосередньому зв'язку з фінансовими труднощами, яких зазнала козацька держава через відірваність від країн Західної Європи, будувались ті плани поділу Польщі, що їх невпинно висував козацький уряд в останні роки життя Б. Хмельницького.

Збільшилася за рахунок привласнення звільнених угідь, освоєння пустищ на правах вільної займанщини. Існувало також общинне й сярбинне На території Української держави земля стала власністю Війська Запорозького. Одночасно завоювали право власності на землю селяни, козаки та міщани. З'явилася розщеплена земельна власність держави і безпосередніх виробників. Кількість землі у козацтва, селянства й міщанства значно землеволодіння. Як стверджує дослідник В.Борисенко, община мала право перерозподіляти різні угіддя, продавати й використовувати їх. Під впливом різних обставин общинне землеволодіння зазнавало значних змін. У власності общин залишилися переважно різні угіддя, а орні землі перейшли у приватне володіння. На общинні землі претендували всі, хто міг їх зайняти, внаслідок чого общинне землеволодіння зменшувалося. Поряд з общинним існувало сярбинне землеволодіння. Але на відміну від першого члени сярбинних союзів вважалися власниками не земель, а земельних паїв. На їхній основі вони діставали наділи й володіли ними. Чимало сярбів розорилося й мусило продавати свої паї заможним людям або монастирям. Внаслідок продажу і дроблення наділів під час сімейних поділів сярбинне землеволодіння поволі зникало, поступаючись місцем подвірному. Чітких форм набрала земельна власність козацької старшини. Вона існувала у вигляді рангових і приватних володінь. Перші формувалися з гетьманських і царських пожалувань старшині на час зайняття посад “на ранг”, “на уряд”, другі – з пожалувань на “вспартя дому”, “на підпору дому” тощо. Із зміцненням позицій старшини, а це особливо простежується в період Руїни, з'явилася тенденція до перетворення тимчасових (рангових) пожалувань у довічні. Власниками латифундій стали лівобережні гетьмани й полковники. Івану Мазепі належало 120 тис. українських і російських селян, Дмитрашці Райчі – 40 тис. десятин землі з містечком Березань і 11 селами. Не набагато відставали від нього своїм багатством Михайло Міклашевський, Ілля Новицький, Леонтій Свічка та інші полковники. Забезпеченість різних груп населення землею створила сприятливу економічну базу для швидкого економічного розвитку Української козацької держави. У складних умовах перебувало господарство Правобережжя в період Руїни.

Так, відновлення в 1667 панування Польщі на Правобережній Україні надовго загальмувало розвиток цього краю й негативно позначилося взагалі на його економічному становищі. Значної шкоди сільському господарству завдавали майже безперервні воєнні дії, а також свавілля іноземних магнатів і шляхти. Скорочення чисельності селянства негативно позначалося на рівні розвитку продуктивних сил.

Тяжкі злигодні, яких зазнало Правобережжя, вже у сучасників породили думку, ніби ця територія стала у другій половині ХУП ст. справжньою пустелею. Літописець С.Величко, відвідавши Правобережжя, мабуть на початку ХУІІІ ст., так переказував свої враження: “Поглянувши навколо, бачив просторі... поля й розглеглі долини, ліси й великі сади, і красні діброви, ріки, стави зупустілі... непотрібною лядиною зарослі”. Всюди мандрівник бачив багато людських кісток, “тільки небо собі за покрив маючих”. На спустілих просторах, за свідченням С.Величка, можна було подекуди натрапити на покинуті замки, високі вали яких стали тепер притулком для звірів, а напівзруйновані стіни, зарослі мохом і бур’янами, -- сховищем для гадюк.

Дійсно, Правобережжя зазнало тяжкого удару. Економіка краю підупала. Але господарська діяльність тут ніколи не припинялася. Населення цього краю з величезним напруженням сил відбудовувала господарство. Помалу розвивалося землеробство, ремесло і торгівля.

Довголітні війни знищили все довкола, населення переселялось на лівий берег Дніпра. На нових “диких полях” бусували турецькі, татарські і польські загони. “Упала гарна тогочасна козацька Україна, як той давній Вавілон, город великий,-- через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе завоювали”,-- писав Самійло Величко.

Сусідні держави, Московія і Польща поділили між собою Україну і в тому числі Правобережжя. За бахчисарайським миром 1681 р. Москва забезпечила собі Київ з найближчою околицею, Туреччина— чорноморське побережжя і Поділля, а землі між Дніпром та Бугом мали залишитися незаселені. Таким чином, землі, де були найлюдніші козацькі полки, де стояла гетьманська столиця Чигирин, де був творчий центр Української Держави, стали пустелею [177, с.203-204].

Поляки в своєму поході на Схід визнавали значення козацької сили і намагалися утримати зв’язки з старшиною, за твердженням І.Крип’якевича, але не хотіли толерувати ніякої політичної самостійності, а ждали безоглядної покірності. На такі умови йшли тільки люди з малим політичним досвідом, як, наприклад, Ханенко, але більш вишколені старшини, із школи Хмельницького, не відмовлялися так легко від державних стремлень. Йдучи за прикладом Богдана, вони шукали підтримки в Криму і Туреччині. Але за часів Хмельницького Україна була добре організована, з густим населенням, з добрими фінансами і численним військом і тому мала авторитет у союзників, а під час Руїни особливо Правобережжя так підупало, що турки і татари не зважали на українську політику і використовували її для своїх цілей. Доказом цього були невдачі Дорошенка і велике знищення цілої країни. Туркофільська політика не врятувала ідеї Української Держави і закінчилася повним банкрутством. Правобережжя не знайшло власного шляху і вимушене піддатися під провід краще організованої Лівобережної України.

Після того, як скомпрометували себе демагоги (на зразок І.Брюховецького) на Лівобережжі до впливу прийшли заможні козаки-землевласники, і власне цей клас проводив організацію життя відповідно до своїх поглядів і потреб. На першому плані їхньої політики стояли два завдання: забезпечити свої соціальні здобутки і нав’язати можливі відносини з Московією. Щодо соціальних планів, то вони намагалися зміцнити своє землеволодіння і підпорядкувати під свою владу дрібне козацтво і селянство, але, навчені досвідом недавніх часів, проводили свої задуми повільно і обережно, щоб не підняти проти себе народних мас. Щодо Москви – вони не бачили іншого виходу, як визнати московську владу, яка й так опанувала Лівобережжям: але при тому вони не думали зрікатися своїх прав, а, навпаки, були готові всіма засобами обороняти автономію України. Економічною основою розвитку України традиційно залишалося сільське господарство, яке й розвивалося прискореними темпами, а його провідною галуззю – зернове землеробство. Причому в старшинських і монастирських маєностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як це було до війни. Високопродуктивна праця наймитів, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Переважала трипільна система землеробства.

Розширювалися посіви під технічні культури. Коноплі вирощувалися в усіх полках, але найбільше -- у Чернігівському, Стародубському й Сумському. Започатковувалася спеціалізація у вирощуванні цієї культури, яка дала поштовх розвитку капіталістичних мануфактур в текстильному виробництві. Значні зміни спостерігались у садівництві та городництві. Вони поступово набирали рис товарного характеру.

Ремесло в Україні розвивалося в межах цехової системи з її суворою регламентацією виробничих процесів. Але часи Руїни послабили, а то й скасували різні, в тому числі й цехові, заборони та обмеження. Нехтуючи ними, окремі ткачі, чоботарі та інші майстри дедалі частіше послуговувалися в своїх майстернях працею вільних наймитів. Вони застосовували нові прийоми та інструменти в своїй роботі. Ремесло перетворювалося на дрібнотоварне виробництво. Таким було чоботарювання (шество) в Києві, Полтаві, Острії, виробництво посуду в Чернігові, Печенігах, Чугуєві, виготовлення продуктів харчування в Києві, Ніжині, Стародубі тощо. Але на шляху цього об’єктивного процесу стояли корпоративні інтереси цехових об’єднань, на захист яких виступали й правлячі кола. Полковники Полтавського полку в 1667 р. спеціальними універсалами закріплювали виняткове право цеху шевців М.Кобеляк на пошиття чобіт і обмежували збут виробів позацеховими майстрами. Але незважаючи на такі перешкоди, ремесло поступово переростало у свою вищу форму – дрібнотоварне виробництво.

Руїна спричинила значні зміни в соціальній структурі населення України, хоча вони виявлялися по-різному. На визволеній території народні маси ліквідували соціальні перепони між окремими групами населення. Це відкрило широкі можливості для переходів людей з однієї верстви до іншої, що підривало основу

середньовічного суспільства.

Створювалася нова українська громада. Місце вигнаного чи знищеного польського панства намагались зайняти козацька старшина, дрібна українська шляхта, а також вище православне духовенство. Соціальною опорою Української держави стала козацька старшина, яка поступово перетворювалася на окремий стан. Причому вона формувалася на ширшій і демократичнішій основі, ніж довоєнна шляхта, і повніше враховувала інтереси різних верств суспільства. Звідси її прогресивніший характер порівняно з попередніми панівними колами.

Старшина формувалася з різних кіл населення. Але головним її соціальним джерелом залишалось козацтво. З нього походила більшість полковників, сотників та іншої старшини. Основна її маса була українцями. Частина старшини була інонаціонального походження: полковник Райча – волох, Іван Сербин – серб, Томара – грек і т. ін. Загальна кількість старшини становила в Гетьманщині 540 осіб. Це була невелика, але мобільна політична сила, котра прагнула юридично видокремитися з маси населення.

Соціальна політика старшини, як відзначає В. Степанков, суперечила традиціям, що склалися протягом багатьох десятиліть в середовищі козацтва. Згідно з цими традиціями, господарства козаків, як правило, ґрунтувалися на власній і частково найманій праці, а повинності обмежувалися відносно невеликим чиншем. Формування старшинської верхівки та нагромадження у її руках земельних багатств не пройшли непоміченими рядовим козацтвом. Спочатку ці явища воно сприймало як щось незвичайне, що не відповідало соціальним завданням визвольної війни. Статейний список стольника Ф. Ладиженського, який побував на Лівобережній Україні в грудні 1662 – січні 1663 р., відзначає, що рядові козаки говорили: "А в войске Запорожском у них того от веку не бывало, что гетманом и полковникам и сотникам и всяким начальным людем мещаны и крестьяны в городах и в селах владеть без королевских привилей; толко де бывало за которые за великие службы король кому на которое место приволье даст, то де по привильем королевским и владели". Порівнюючи становище старшини під владою шляхетської Польщі з її економічними позиціями після визвольної війни, вони говорили, що "нынча де гетман и полковники и все начальные люди все городове места и мельницы пустовые розняли сами по себе да... владеют сами своим самовольством, и черных людей ... стяготели, так что ни Цар – городе под бусурманом крестьяном такой тягости не наложено". У цьому зв'язку козаки висловили свій погляд на справедливе вирішення земельного питання: "А гетманской де и полковников и всяких начальных людей и редовых черкас и мещан городовых толко и вольности было, кто и где займет порожнее место земли и лугу и лесу, до огородит или окопают, до поселитца своей семьею, да тем и владеет в городбе своей; а крестьян де на тех землях ... кто собою занял, никому не вольно держать..." [248, с. 181].

Перетворення козацької старшини на панівний стан суспільства відбувалося шляхом середньовічної імунізації. Цей процес відзначався суперечливістю, уповільненістю, але водночас і незмінним прогресуванням. Від надання привілеїв окремим особам в економіці, судочинстві, фінансах і адміністративних правах уряд переходив до імунізації всього стану. Якщо в Березневих статтях 1654 р. право володіння маєтностями надавалось лише гетьману, то в наступних – всій старшині. Володіючи селами, вона наполегливо домагалася звільнення своїх маєтностей від державного оподаткування. До 80-х років такі пільги одержували окремі полковники й генеральні старшини. Селянство Гетьманщини поділялося на декілька розрядів з різним рівнем особистої залежності. Найчисленнішу групу населення становили селяни "вільних" військових сіл. У 1666 р. в них налічувалось 24 604 двори. Особисто вільні селяни перебували у віданні Військового скарбу й становили основний фонд для пожалувань козацькій старшині, шляхті й монастирям. Характерною особливістю соціальних відносин в Україні стало переростання особистої залежності селянина на залежність кріпосницького характеру. Почалося так зване повторне закріпачення селянства. Воно виявлялось у прагненні адміністрації дедалі міцніше прив'язати підданих до наділів. Місцева влада забороняла їм продавати наділи стороннім особам без дозволу власника села, у порушників забиралися ниви, врожаї або їх взагалі виряджали з села. Існували також заборони продавати залишені землі. Обмеження особистої свободи сільськогосподарського виробника і запровадження наприкінці ХУП ст. одно- або дводенної панщини започаткували тенденцію до еволюції соціальної залежності в залежність кріпацьку. На цьому шляху Гетьманщина наздоганяла Росію, де кріпосне право було юридично оформлене 1649 році Проте законодавчому утвердженню кріпацтва перешкодила складність політичної обстановки, незавершеність процесу формування великої земельної власності й ліквідації соціально-економічних здобутків національно-визвольної війни, сила і антикріпосницькі настрої селянства. Наступним за чисельністю станом суспільства вважалось козацтво. Його привілеї були узаконені ще в перші роки національно-визвольної війни. Козацтво звільнялось від загальнонародних повинностей і поборів, мало право власності на землю і ряд пільг в торговельно-промисловій діяльності. Судити їх могли тільки козацькі суди різних рівнів. Права козаків передавались у спадок, причому спочатку вони зберігались як за дітьми, так і за козацькими вдовами, але вже за Московськими статтями 1665 р. козацька вдова після виходу заміж за посполитого їх втрачала. Був час, коли царські воеводи намагались заборонити козакам одружуватись із селянками і міщанками, що викликало спалах обурення всього місцевого населення. Заможні верстви суспільства вели наступ на права козацтва. Одержавши у володіння село, мало хто дотримувався гетьманських чи полковницьких вказівок не чіпати козаків, що в ньому жили. Дівичький сотник Михайло Шендюх у 1679—1685 рр. почав примушувати до виконання різних робіт і козацьке населення сіл Буди, Дроздівки, Жуківки й Куликівки Ніжинського полку. В 1654 р. у с. Попівці того ж полку мешкало 150 козаків і 153 вільних селян. Через деякий час абсолютну більшість жителів села становили вже піддані старшини [248, с. 182].

Змінилось становище й українських міщан. Їхній соціальний статус визначався царськими грамотами й нормами маґдебурзького права. Міщани маґістратських міст мали податковий і судовий імунітети, ремісничі та

торговельні пільги. Міщанство Гетьманщини еволюціонувало в тому ж напрямі, що й селянство, піддаючись соціальному розмежуванню. Посилювалося соціальне розмежування. У залежності від економічного становища воно поділялось на три соціальні групи: міська верхівка, середні кола, міські низи. Між ними не існувало штучно створених бар'єрів - кожен міг опинитися у тій чи іншій групі.

У другій половині ХУП ст. боротьба міщан за свої права набуває антастаршинської спрямованості. Міста рішуче виступили проти спроб гетьмана І.Брюховецького підкорити міщан старшинській адміністрації, заборонити їм звертатись із скаргами безпосередньо до царя, провести новий перепис міського населення з метою додаткового оподаткування. Незважаючи на сильну протидію козацької старшини, міщани зберегли за собою самоуправління, політичні права й економічні привілеї. Як і раніше, існували окремі соціальні групи неіснуючих людей – підсусідки, бобили та городники.

У соціальній структурі українського суспільства в період Руїни відбулися докорінні зміни. Частина представників різних верств населення перетворювалася на господарів буржуазного типу. Їхні господарства базувалися переважно на використанні вільнонайманої робочої сили. Лівобережні купці почали активно вкладати капітали не тільки в торгівлю, а й у виробництво. Київські купці Скоропи ще в роки війни мали великі прибутки від своїх паромів, шинків та сінокосів. Новгородсіверський купець Кость Пригара активно займався винокурінням і виробництвом поташу. Те ж саме практикував стародубський купець Дмитро Скоропа та ін. Поступово на буржуазних підприємств перетворювалися заможні майстри й підприємливі ремісники. Вони засновували майстерні, організували виробництво селітри, поташу, скла, руди та інших товарів на базі виключно вільнонайманої робочої сили. За браком коштів підприємці об'єднували свої капітали для спільного ведення виробництва. Заможні козаки й селяни масово скуповували землі і тяглову силу. Окремі з них мали до 60 волів, іншої великої, а також дрібної худоби. Такі господарства обслуговували не тільки члени родин, а й наймити. Паростки нового зустрічали протидію з боку козацької старшини. Вона витісняла дрібних підприємців з винокуріння, селітроваріння, металургії та інших прибуткових виробництв і намагалася замінити наймитів своїми підданими. Новоявлені буржуа в промисловості, сільському господарстві й торгівлі зрощувалися з козацькою старшиною і тим самим феодалізувались, так і не вийшовши із зародкового стану. Соціальна структура населення Гетьманщини еволюціонувала в напрямі тих соціальних відносин, що існували в кріпосницькій Росії. Одночасно намітилася втрата основних засобів виробництва селянством, козацтвом і міщанством. Їхні соціальні здобутки, які дала національно-визвольна війна, швидко танули. Дедалі більша кількість людей перетворювалася у наймитів, змушених жити за рахунок продажу власної робочих рук.

3.2. Похід польського війська в Україну 1663 р.

Про особливості військових подій та руйнівних процесів на Правобережжі і на Лівобережжі детально оповідає уже неодноразово згаданий дослідник О. Переяславський в праці “До історії війн Руїни” що знаходиться в ЦДІА України у м. Львові. Він підкреслював, що про такі процеси можна говорити лише після розподілу України та обрання гетьманами П. Тетері і І.Брюховецького.

Поява П.Тетері в ролі гетьмана України була несподіваною для польського двору. Польща вважала його відданим, розумним й водночас хитрим. Тетеря ж поволі, але послідовно викладав свої плани і вимоги, від здійснення яких залежало підкорення цілої право- і лівобережної України Річ Посполитій, а також своє власне пропольське гетьманування.

З кількох листів П.Тетері до польського короля, а також його практичної діяльності, можна реконструювати таку модель гетьманської України, яку намагався ліквідувати Тетеря. На першому плані — соборність об'єднання Право- і Лівобережжя під єдиною владою. Для цього він намагався перетягнути на свій бік наказного гетьмана Я.Сомка, а коли це не вдалося — почав великими відділами переправляти своїх козаків на Лівобережжя, здобувати там плацдарми, засипав лівобережні міста закликами переходити до короля. Надіятися на власні козацькі сили було не реально. Правда, Тетеря зумів зібрати довкола себе чималий гурт об'єднаної спільними інтересами козацької старшини, полковників Г.Лісницького, М.Ханенка, С.Богдановича — Зарудного, Г.

Гуляницького, О.Гоголя та інших. Опираючись на ці групи, поставив перед королем ряд вимог:

1) шанувати привілеї та гідність козацтва і гетьмана; Тетеря, за підтримкою козацтва повернув королеві гетьманські клейноди, обурений тим, що з ними у березні 1663 р. приїхав просто королівський посланець І.Мазепа, а не королівський посол. Ситуація була пікантною особливо тому, що позичив великі гроші коронному стражникові С. Лещинському (під заставу Лещинський дав чималий маєток у Польщі); в цьому ж плані треба розглядати вимоги щодо збереження козацьких свобод, звільнити з польського ув'язнення полковника Івана Богуна та велику групу козацької старшини;

2) вирішити церковне питання — відмінити залежність православної єрархії від римо-католицької, повернути православним церкви, захоплені уніатами; впорядкувати конфлікти в перемиській і львівській єпархіях, залишаючи там православну єрархію;

3) дозволити самостійні дипломатичні зв'язки з Молдавією і Волощиною;

4) розпочати переговори Речі Посполитої з Москвою, вимагаючи, зокрема, звільнити ув'язнених козацьких старшин;

5) готувати похід на Лівобережжя — Тетеря вважав, що підготовка походу не суперечить мирним переговорам з Москвою, при цьому для зміцнення своєї влади на Правобережжі та поширення її на Лівобережжя гетьман просив польської військової допомоги;

б) гарантувати допомогу татар — кримських та буджацьких — для підтримки влади Тетері [166, с.8; 85, с.238; 117, с. 125]. Здійснення майже всіх вимог свідчило про його впливи у Варшаві, а також про його політичні здібності. Не зсунулися, однак, з мертвої точки польські антитолерантні суперкатолицькі принципи. Це, а також магнатський характер влади Тетері, який виступав як представник “клану Хмельницького”, що сконцентрував у своїх руках справді великі багатства, відсахнуло від Тетері частину рядового козацтва та чернь. Історична пам'ять підказувала народові, що союз з Польщею не принесе добра.

У квітні спалахнули перші заворушення. Найбільший і найжорстокіший бунт вибухнув на території Паволоцького полку під керівництвом наказного полковника І.Поповича-Ходорковського — незабаром після обрання гетьманом на Лівобережжі І.Брюховецького, який зразу ж усунув двох інших претендентів на булаву, — Сомка і Золотаренка.

Про героїчного керівника цього повстання маємо дуже скупі відомості. З українських джерел свідчення про нього дає літопис Самовидця, який під 1663 р. містить коротеньке повідомлення такого змісту: “Того ж літа, під час той ради, у Паволочі перше бил полковником Іван Попович, а на потом стал священником [65, с.92]. Далі коротко розповідається про те, як Попович знову від попівства повернувся до полковництва, зчинив заколот і був скараний Тетерею.

Докладніші відомості про цього полковника і про саме повстання дають польські джерела, особливо відомий польський хроніст Іоакім Єрліч. З його

хроніки можемо встановити, що це народне повстання розгорнулося в кінці квітня й на початку травня 1663 р., бо хроніст описує його в запису від 4 травня. Через те, що хроніка ця дуже часто під одним днем наводить відомості про цілий ряд подій, а в даному разі опис поданий дуже докладно, можна зробити висновок — запис зроблений саме в розпалі самого заворушення. Тут розповідається, про Поповича-Ходорківського (тобто родом з Ходоркова на Київщині), якого гетьман Тетеря хотів стратити за те, що він, будучи паволоцьким полковником, мав зносини з київським, московським воєводою і з загонами козаків бив шляхту. Але, щоб запобігти страті, полковник кинув свою посаду і зробився попом, а через півроку повернувся знову до полковництва, поновив зносини з московськими воєводами і почав знову бити шляхту [86, с.75]. Те, що говориться в польському літописі про керівника повстання, розкриває характер заворушень на території, де тимчасово був реставрований польсько-шляхетський лад. Ці народні виступи проти польської шляхти характерні своєю локальністю і обмеженістю через незрілу свідомість мас і недостатню силу розгортання самого руху. Тому повстання ці неминуче придушувались татарськими ордами і польськими військами, яких весь час кликав Тетеря собі на допомогу. Природно, що незадоволена людність, передусім та, що повставала із зброєю в руках, прагнула об'єднатися з силами Лівобережної України і з московськими військами як сильною опорою проти Польщі. Тому керівники руху звертаються по допомогу до представників Москви, яка в даний момент не лише підтримувала боротьбу проти Польщі, але й активно провадила її.

В травні І.Попович підняв народне повстання там, де була найбільша злоба й незадоволення проти польської шляхти. Нова хвиля боротьби проти шляхетських завойовників піднялася в тилу, в центрі польської шляхти і її агентури на Правобережжі. Український народ помстився над своїми ворогами: “побито шляхту, що повернулась до своїх домівок, забито старосту і воєводу сандомірського Лисаківського та інших знатних і шляхетних людей [86, с.75]”. Про це Тетеря повідомляв короля, пишучи, що, мовляв, його несподівано вразила переміна домашніх овець у хижих вовків, що дало привід зрадникові піднести прапор бунту і запагубити так багато людських душ. Ще більшої шкоди було завдано тим, що плани Тетері про відновлення в Україні польської королівської влади були викриті. Про повстання польський літопис оповідає так: до повстання Поповича почала приставати голота — “hultajstwo”. Потім загоны з Павлолочі ходили по Правобережній Україні, розбиваючи й грабуючи шляхту та різних купців. Прихильні до короля полковники й сотники, зібравши свої загоны, підійшли до Павлолочі, щоб розбити повстанців, яких набралось декілька тисяч. Розпочалася величезна битва. Міщани Павлолочі і всі, хто брав участь у повстанні, оборонялися киями, обухами хто чим міг. Повстання було жорстоко придушене.

Такі ж відомості залишили нам “распросные речи” білоцерківського сотника Андрія Солошича, який був очевидцем цих подій і давав свідчення московським воєводам у Переяславі.

Остаточо придушене повстання було в липні 1663 р.; тоді ж був скараний і його керівник Попович. Свідчення про це знаходимо в польського хроніста і в інших джерелах. Страту Поповича польський сучасник відносить до 15 липня н. ст., зазначаючи, що того дня і місяця скарано “зрадників” козаків — “того попа бунтівника ходорківського”. Відтак автор докладно розповідає про те, як жорстоко катував Тетеря повстанців, як знущалися з них. Керівника повстання допитував і катував гетьман особисто. Він велів катові прикладати розпечене каміння до тіла, а сам брав папір і каламар та робив допити. Багатьом повстанцям відрубували руки або ноги, деякого четвертували; багато трупів лежало на майдані, а потім вони були спалені. Аналогічні свідчення залишив і названий уже білоцерківський сотник Андрій Солошич у своїх “распросных речах”, показуючи, що Тетеря, “как взял с Паволочья Поповича и скарал за то, что он хотел служить великому государю, в Паволочье ляхов поколов”.

Повстання зазнало поразки, бо розгорнулось на відносно незначній території Правобережної України. Надії його керівників на допомогу з Лівобережної України, де правив Сомко, з яким Попович намагався встановити зв'язки і в якого просив допомоги, лишилися марні. Літописець каже про це так: “толко одному [Поповичу] не дано помочи с Києва и Сомко на которого міл надію. И так пришло войско от Тетери гетьмана й оный, не хотячи міста згубити, здался, которого страчено” [86, с.76].

Подібні заворушення на Правобережжі, в тилу поляків і їх прибічників, були найстрашніші для Речі Посполитої, і це добре розуміли правителі в таборі Тетері. Правобережний гетьман писав до короля 15 липня, що бунт, який підняв паволоцький “розстрига”, — це було найстрашніше явище, бо до нього приставало звідусіль усе вороже. Це, — пише далі Тетеря, — є справою величезної ваги: бо ж це був не так сторонній, як домашній, найстрашніший і найнебезпечніший ворог. Таке становище на Правобережжі, в самому центрі панування найактивніших польських прибічників, зрозуміло, не могло не викликати занепокоєння в таборі керівних кіл Тетері, який не переставав наполягати, щоб король скоріше прислав в Україну якнайбільше польського війська. Але король через заворушення в Польщі, не міг цього зробити.

Тим часом московські війська готувалися до вирішального удару на Польщу і її козацьких прибічників на Правобережній Україні. Тетеря систематично інформував короля про те, що йому щораз більше загрожує небезпека. Москва ж посилено озброюється і готується до війни. Дуже непокоїло Тетерю Запоріжжя, що з'єдналося з калмиками, намагаючись використати останніх як збройну силу в боротьбі проти Польщі. Так, у травні 1663 р. калмики дійшли до Чигирини, збираючись зруйнувати резиденцію правобережного гетьмана. Тетеря був стурбований тим, що запорожці почали

брататися з калмиками і вказали їм шлях на Правобережну Україну.

Правобережна старшина, не діставши допомоги від короля, вдається знову до татарського хана з просьбою прибути в Україну з ордами, обіцяючи йому велику здобич. Тетеря звертається до хана з таким листом: “Знову благаю, разом з усією старшиною, в присутності його милості Кутлу-Гірей мурзи, які просять того самого, щоб ваша ханська милість зволив відправитись до нас і щасливо погостювати в нас і з божою допомогою повернутися з радістю до Криму”, що доки на Україні не буде кримської орди, доти він не може розраховувати на успіх, бо по цей бік Дніпра (на Правобережжі) серед війська майже стільки незадоволених старшинською польсько-шляхетською політикою дейнеків (найбіднішого люду), скільки й по той бік (на Лівобережжі) [197, с.80-81]. Отже, Тетеря опинився в скрутному становищі і повинен був визнати, що не може довіряти навіть вірним людям і найближчим радникам. В Чигирині день-у-день чекали нападу запорожців і калмиків. Орда на допомогу не приходила, бо московський уряд, щоб паралізувати сили хана, вдало використав калмиків: він сприяв їх активним нападам на Крим, і вони спустошували кримські аули. Але успішно провадити боротьбу проти польського панування на Правобережній Україні не можливо було, не розгромивши прихильників Речі Посполитої.

Поразка прихильників Сомка у виборах на Чорній раді в червні 1663 р. в Ніжині справила серед керівних кіл Речі Посполитої і в таборі Тетері гнітюче враження. Через кілька днів після закінчення ради з листів Павла Тетері король довідався про все, що діялось на Лівобережжі. Після Задніпрянської ради, що недавно відбулася, — писав Тетеря королю 26 червня, — “я дуже тривожуся, бо на гетьмана обраний Брюховецький, найбільший зрадник вашої королівської милості”. Далі повідомлялося, що московські війська концентруються на Лівобережжі і мають намір вирушити до Києва, а також що Брюховецький разом з цими військами хоче перетворити Київщину на арену війни.

Тетеря був стурбований такими звістками з лівого берега ще й тому, що він уже не міг противитися величезній схильності “до бунту” значної частини своїх правобережних козаків. Далі йшло чергове прохання прислати на допомогу будь-який польський військовий загін, хоча б на перший раз тисячі зо дві кінноти, принаймні для того, щоб паралізувати хиткий і нестійкий елемент серед людності і тримати його в покорі й страху чутками про прихід королівського війська.

Разом з тим вся надія покладалася на зовнішню силу татар. Великі загони татарських орд орудували в Україні, але їх увагу постійно відволікали наскоки калмиків на кримські улуси. Тетеря був дуже засмучений. Про це довідуємося з його листа до короля, де він писав: “Недавно вчинений наскок калмиків на Крим відвертає від нас бея з ордою, і він неодмінно настоює на тому, щоб повернутися до Криму. Якщо я його не вблагаю і не утримаю і якщо від вашої королівської милості не будуть надіслані на підкріплення коронні війська,

подібно до того, як вони надіслані задніпрянцям, то я разом з усією Україною наперед прощаюся з вашою королівською милістю, паном моїм милостивим, а сам з покірним благоговінням падаю до ваших ніг [197, с.88]”.

Так писав королю Тетеря 26 червня 1663 р., а через кілька тижнів після цього уже дякував королю за виконання його просьби. Водночас Тетеря сповіщав, що на Лівобережжі зосереджуються 15 тисяч московського війська на чолі з Ромодановським і прибули на допомогу лівобережним козакам калмики, що ця величезна сила загрожує перейти на правий бік Дніпра і завдати великої шкоди польському пануванню. Тетеря розгортає перед Яном Казимиром плани найширших воєнних дій в Україні, просить його прибути в Україну і очолити військові сили з тим, щоб припинити хитання в таборі правобережних козаків і рушити походом на лівий берег.

Загрозливі звістки не могли не стурбувати Яна Казимира і керівні кола Речі Посполитої. Король змушений був сам прибути в Україну. Це викликало серед польських прибічників Тетері велику радість і підбадьорило їх. Тетеря відзначив це своїм черговим листом до короля, в якому висловлював радість з того, що королю вдалося втихомирити незадоволення в шляхетських військах. А “найбільше радію я з того, — пише Тетеря, — що дізнаюся про завітання вашої королівської милості пана мого милостивого в Україну [197, с.89]”.

Нетерпляче чекання Тетерею короля з військом, особливо після Ніжинської ради, пояснювалось не тільки воєнною загрозою з боку Лівобережжя і московських військ, а й тим, що під впливом народного руху на Лівобережжі хвиля антипольської боротьби підіймалася і серед лівобережного козацтва. Розгортанню цієї боротьби на Правобережжі сприяли заклики гетьмана Брюховецького. Брюховецький уміло використав ситуацію для того, щоб стати на чолі гетьманського уряду, але не менш спритно використовував він і загальнонародні настрої в Україні у своїх особистих інтересах. Добре знаючи, що головним ворогом українського народу є шляхетська Польща, Брюховецький видав ряд універсалів, в яких відбивав прагнення народу до боротьби проти свого кочівного гнобителя.

Так, в одному з універсалів, виданому з табору під Переяславом, він звертається до всього українського народу, особливо до жителів міст і сіл Правобережжя, з закликом об’єднатися з лівобережним козацтвом і славним лицарством запорізьким проти іноземних нападників. Найцікавіші місця в цьому заклику сповнені силою народного патріотизму, пройняті ненавистю народу проти польської шляхти. До правобережних козаків Брюховецький звертається з таким закликом: “Розсудіть самі, милостиві панове, браття наші, за що вам обстоювати ляхів вбивати один одного? Чи за те шляхетство і маєтки, які ляхи надавали старшинам, цим спокусникам? Та й з татарами нема чого бажати вам співдружби! Бо вони наповнили свою землю невільникми — вашими жінками й дітьми, і нібито служили вам, а насправді позбавляли вас хліба, добра й худоби [70, с.374]”.

Особливо сильно відображена в універсалі ненависть народу до тої частини козацької старшини, яка йшла не з народом, а проти нього. Брюховецький урахував і чітко відбив у своєму універсалі і це. Він викриває шляхетську політику старшин — прибічників Тетері, доводячи, що виною нещастя, якого зазнає народ від татар і польської шляхти, є антинародна політика шляхетсько-польських прибічників з табору Тетері: “А всьому цьому виною, — говорить в універсалі, — є деякі безбожні старшини: щоб не втратити свого панства, вони наймають орду, а пригнічений народ доводять до загибелі й зубожіння. Заради панства цього, якого вони не бажають позбутися, ці ж провокатори будуть тепер обдурювати вас і обдурюють, лякаючи рабством московським і нашим хижацтвом...” Далі закликається не вірити всім провокаціям, а з’єднатися всьому українському народові, об’єднати всю Україну в одно ціле і повернути війну проти зовнішніх нападників [70].

Перед польськими урядовими колами стояв вибір: або, не зважаючи на внутрішню слабкість Речі Посполитої, втягнутися в нову війну з наступаючими силами лівобережного козацтва, підтриманого московським військом, або потерпіти крах і на Правобережній Україні, може навіть більший, ніж на Лівобережжі.

Варшавський сейм в 1663 р. звертається з відозвою до всіх верств Польщі, в якій, констатує, що Річ Посполита опинилася в надзвичайно тяжкому становищі і переживає зовнішню і внутрішню скруту й “inne niebezpieczeństwo ojczyzny”, що цілості Польщі загрожує повна небезпека, — закликає всі верстви Речі Посполитої допомогти „ojczyźnie matce swojej milej na ratunek jej”.

Одночасно сейм ухвалив розподілити податки на всі верстви і групи суспільства для поповнення виснажених тяжким десятиліттям війни державних скарбів і організації військових засобів, без яких подальше ведення війни було неможливе.

Разом з оподаткуванням магнатів і шляхти, в залежності від кількості їх підданих, іде перелік податків, накладених на військо запорізьке.

У питанні щодо оподаткування козацтва України рішенням сейму визначало, що військо запорізьке, як і в багатьох випадках, так і тепер, повинне бути сповнене любові до “вітчизни” — Речі Посполитої, мусить бути доброзичливим до неї і засвідчити це, взявши участь у загальному податку. Козацтво мусить сплачувати такі податки: вельможний гетьман війська запорізького 100 злотих, осавули гетьманські — по 50 злотих, полковники — кожний по 30 злотих, гарматні — по 30, писарі — по 30, осавули полкові — по 20. Таким чином, оподатковувались усі особи козацького стану, до реєстрових козаків включно, які мусили платити кожний по 3 злотих, а інші нижчі стани посільства сплачувати по одному золотому [197, с.80].

Зібравши деякі матеріальні засоби, Ян Казимир готувався виступити з військами в Україну.

З боку Москви була зроблена спроба шляхом переговорів розв'язати спірні питання. У Львові московські послы (А.Ордин-Нащокін та ін.) з польськими комісарами (К.Пац та ін.) Ордин-Нащокін висунув тоді ідею “союзу непорушного” Москви з Польщею. Він доводив, що створення такого союзу зміцнить внутрішнє і зовнішнє становище обох країн і дасть можливість їм розв'язати ряд важливих національних завдань; що коли буде створений “союз вічного миру” Москви і Польщі, народи “прославлять тих великих монархів за їх християнське злучення до всякої допомоги один одному”.

Польські пани відхилили цей план, наполягали на відновленні кордонів за Поляновським договором і вимагали компенсації у кілька мільйонів карбованців за завдані війною “збитки”. Переговори були зірвані. Московські послы покинули Львів. У Варшаві поспішно готувались до походу. Як Казимир заявив, що вирве з рук Москви “зіницю ока (Україну) корони польської” і звернувся до шляхти із закликом взяти участь у поході.

15 липня 1663 р. з під Львова польський король з 20 тисяч польського війська і 40-тисячною армією татар вирішив іти походом — кількома колонами — в Україну. Війська просувалися повільно, але без інцидентів. Короля приймали добре — це була заслуга Тетері, який в нагороду отримав від короля Вільховецький ключ, а від одного з польських полководців, руського воєводи С. Чернецького — право на брацлавське староство [144, с.91].

У вересні польська армія розташувалась на території Брацлавщини. Україна зустріла поляків вороже, з великою осторогою. Населення ховало свої скарби, розбігалось по лісах і навіть утікало на Волощину [153, с.257; 94, с.10]. У м. Шаргороді польського короля привітали послы від гетьмана П.Тетері та від кримського хана. На нараді 26 вересня було вирішено негайно продовжувати похід на Лівобережжя. На цьому рішенні наполягали козацькі послы і особливо кримські татари. Варто зазначити, що вже на шаргородській нараді поведінка кримського посольства викликала підозру. З одного боку, здавалося, що хан нібито охоче підтримував цей похід і вже стоїть з ордою під Перекопом, незважаючи навіть на те, що, як він говорив, турецький султан закликає його в інший похід. Проте, з іншого боку, втручаючись зовсім не в свої справи, він рішуче вимагав від польського короля усунути П.Тетерю з гетьманства, мотивуючи це тим, що він не є “козацьким гетьманом”. Крим же нікого іншого, окрім кошового отамана Сірка, не хотів визнавати гетьманом, з чим польський уряд не міг погодитися і це питання залишалось невирішеним [153; 94; 85; 111, с.56].

Тим часом литовській армії було наказано прямувати в район Бихова. 8 жовтня польська армія вступила в Білу Церкву, де короля привітали білоцерківський полковник та арх. Гедеон, який очолив делегацію від духовенства. Королю було також повідомлено, що в м. Корсуні обрано нового українського митрополита Й.Тукальського. Польський король сприйняв це повідомлення з великим незадоволенням, оскільки Й.Тукальський вважався

особою промосковської орієнтації. Є цікаве повідомлення про те, що після церемонії привітання король “обідав у дворі пана Мазепи [94; 225, с.14, 15]”.

Польська армія розмістилася під Вільшаницею — “в одній милі від Білої Церкви. Другого дня туди прибув гетьман П.Тетеря з 3000 козаків [94; 225; 85, с.235]”. Він трохи затримався у зв’язку з новими операціями, спрямованими проти гетьмана Лівобережної України І.Брюховецького під Кременчуком. Тетерю привітали коронні канцлер та гетьман, також Стефан Чернецький і представили його королю. Тетеря привітав короля українською мовою, “зглядно козаків, які були при ньому та дуже уважали на нього”, і, подавши королю подарунок — срібну тарілку, на якій лежало 1000 дукатів монетами, запрягався у вірності. Цього ж вечора на честь Тетері влаштували бенкет канцлер та державні радники. Наряду король переніс на наступний день.

На нараді, яка відбувалася 23 і 24 жовтня, несподівано виявилось, що кримський хан не зможе вирушити в похід, як попередньо домовлялися. Він надіслав лише невеликий загін чисельністю 3 тис. чол., пояснюючи це тим, що турецький султан вимагає від нього вирушити на Волощину. Військо польського короля опинилося у скрутному становищі. Проте відмовлятися від походу було запізно, тому що значна частина західноєвропейських держав підштовхували до нього Річ Посполиту і прогнозували блискучу перемогу. Окрім цього, активно підтримував цю акцію Чернецький. На нараді вирішили обійтися без хана і негайно вирушати в похід проти Москви. Київ та Переяслав, де розмістилися сильні московські загоны, планували обминути, щоб не затримувати похід. Також було вирішено перейти Дніпро під Ржищевом, “бо там він на половину такий широкий, як Вісла біля Варшави і має не більше 300 кроків [94; 117, с.115]”.

Литовській армії наказано перейти Дніпро і прямувати в район Сіверщини, на з’єднання з польським військом. Спочатку король мав намір залишити П. Тетерю з трьома козацькими полками на Правобережжі для збереження порядку. Крім цих полків, король надіслав йому ще два польські полки, “які вже довгий час перебували на Україні”. З трох козацьких полків полковник Ханенко з Білоцерківським полковником мав виступати проти Києва; полковник П. Дорошенко з Чигиринським полком — проти Кременчука та Запорізької Січі; полковник Гоголь з Брацлавським полком повинен був розташуватись у Лисянці, де П.Тетеря мав свою артилерію. Крім цього, на нараді вирішили залишити у м.Ставищах центральний тилловий обоз для коронної армії. Комендантом його був призначений польський полковник С.Маховський, тут залишався й один польський полк. У цьому поході налічувалось 24 тис. вояків польської армії, 15 тис. козаків та лише 3 тис. татарських вояків. На чолі польської армії стояв коронний гетьман Потоцький, козацької — наказний гетьман І.Богун, татарський загін очолював Сефер-Казі [94; 117; 65, с.79]. Дані наведені деякими істориками щодо чисельності королівської армії не відповідають дійсності. Зокрема, Коховський пише, що король мав разом 42 тис.

вояків. Отже, І.Брюховецький мав рацію, коли доповідав цареві, що “при королю малые силы [15, арк.30; 43, с.140]”. Литовська армія налічувала 14 тис. чоловік [247, с.132]”.

Москва своєю чергою також готувалася до цієї війни. Ще 8 вересня І. Брюховецький одержав таємний указ з Москви, в якому зазначалося, що на випадок польського наступу треба зміцнити лівобережні міста необхідною кількістю військових загонів, а решту сил відвести до “крипких міст” — на московському кордоні, де вони з’єднаються з військом князя Ромодановського [247, с.128; 85]. Лише у жовтні Москва розпочинала мобілізацію: князь Ромодановський у Білгородському воеводстві, князь Куракін — у Путивльському, князь Черкаський — у Калузькому (проти Литви). Згідно з московським планом, Запоріжжя також повинно було взяти участь у війні, спрямовуючи свої сили проти Криму — союзника Речі Посполитої.

При цьому необхідно вказати на надзвичайно важливий факт: Запорізька Січ не брала участі у цій війні. З невідомих росіянам причин запорожці несподівано “розбіглися по городах”, і вже на початку війни (тобто в жовтні) Січі майже не існувало. Проте отаман Сірко, як представник офіційної влади, з невеликим відділом січовиків (90 чоловік) певний час виконував накази Москви. Перше вторгнення в Крим Сірко та комісар Січі Косошов здійснили з 8 по 16 жовтня, маючи 180 чоловік [43, с.140; 152, с.346]. У Перекопі вони захопили “языков”, яких, зрештою, Сірко нібито “порубав войском” і тому не зміг відправити до Москви. М.Костомаров та С.Соловійов вважають, що Сірко з 90 січовиками нібито стримав кримського хана від походу. Це твердження видалося не зовсім правдоподібним проф. Д.Дорошенку, і він робить застереження “від активнішої помочі королеві [15, арк.37]”. Факти свідчать, що Сірко через Виговського мав таємну угоду з Кримом.

На початку жовтня І.Брюховецький з військом вирушив з Переяслава на Кременчук. Водночас його генеральний осавул Нужний розпочав нову операцію проти П.Дорошенка. До 20 жовтня І.Брюховецький штурмом захопив Кременчук і вигнав Дорошенка з лівого берега [43].

Довідавшись, що польський король знаходиться в Білій Церкві, І. Брюховецький спішно відходить до своєї столиці Гадяча й приступає до виконання таємного московського наказу від 8 вересня. Після відступу І. Брюховецького Кременчук знову був зданий П. Тетері. 22 жовтня П.Тетеря видав універсал, в якому закликав населення Лівобережжя “піддатися польському королю [189, с.429]. У відповідь на це 31 жовтня Брюховецький оголошує свій універсал, в якому закликає народ до боротьби з поляками та зрадниками [70].

У кінці жовтня король вирушив з Білої Церкви до Ржищева. Глибокої осені польські полки, очолювані полковниками де-Бої та Мачинським, чисельністю 15 тис. мушкетерів, перші перейшли Дніпро і, закріпившись, прикривали переправу армії. Факти, які наводить Коховський: свідчать,

влаштував та готував засоби до переправи полковник Ханенко.

Сильна буря на Дніпрі загальмувала переправу, яку було закінчено лише 13 листопада. Літопис С.Величка повідомляє, що І.Брюховецький спорядив до переправи якогось Чугая з 500 запорожцями, які нібито завдали королю “великої шкоди [53, с.44]”. Але підтвердження цього факту не знайдено ні в *Theatrum Europaeum*, ні в Н.Р.Ж.К., в яких детально описана переправа.

Король безперешкодно перейшов Дніпро. Татарський загін форсував Дніпро під Трипіллям. 17 листопада до короля прибув московський посол, пропонуючи мирні умови, на що король відповів: “*Arma ferum Pacem* [15, с.16; 94, с.993; 85, с.242]”. Прибув також П. Тетеря з повідомленням про повне “підданя” Кременчука та відступ І.Брюховецького. За повідомленням полковника Сербина, король, очевидно, вирішив для прискорення операції залучити до походу П.Тетерю, а на Правобережжі залишити комендантом лише полковника Маховського [43, с.204]. П.Тетеря з Я.Собеським повинні були розпочати наступ через Кременчук на Полтавщину, яка таким чином охоплювалася військовими діями.

Обминаючи Переяслав та Київ 18 листопада король вирушив від Дніпра у напрямі на Остер. Топлячись в болоті, армії прямували через Вороньків і Борисполь (роз’їзди захопили також Баришівку) на Остер. Міста не чинили серйозного опору й після перших пострілів здавалися.

Під кінець листопада королівська армія підійшла до Остера, — “місто, як качка, пливало по воді”, але почалися морози і 6 грудня польська піхота вкритими кригою дорогами пішла на штурм Остера, де здобула перемогу [111, с.57]. Захоплення Остера відрізало московському війську водне сполучення з Києвом. З початком суворої зими польська армія вирушила на Козелець, який капітулював, проте зважаючи на сильні морози король вирішив дати армії відпочинок і водночас відсвяткувати Різдво. Таке рішення пояснювалося ще й тим, що литовські загони вступили у короткі битви з московськими військами по всій фронтній лінії від Смоленська до Гомеля.

Король з гвардією і двома полками (генерала Вольфа та полковника де Бої) повернувся до Остера, причому за браком помешкань у місті полк де Бої був змушений розташуватися в землянках за містом у найближчих селищах у районі Козельця [235, с.306; 94; 169, с.29-33].

Чернецький підняв кілька полків і вирушив з півночі на Полтавщину, оскільки армія почала відчувати нестачу провіанту та фуражу. До Чернецького приєднався наказний гетьман І.Богун із своїми полками. Зачувши про наступ Богун, міста охоче йому здавалися, а козацькі залоги приєднувались до цього війська. За допомогою Густинського монастиря І.Богуну було здано місто Прилуки, розташоване на перехресті великих торговельних шляхів. Полковник Прилуцького полку Пісочинський визнавав владу польського короля. Тоді І. Богун залишив у Прилуках військову залого, і місто стало етапом подальшого наступу на Ржищів та Черкаси [65, с.93]. Сильний опір Чернецькому чинило

населення м. Монастирища, яке він здобув штурмом, а значну частину населення віддав татарам у неволю. Цей рейд надзвичайно знесилив полки Чернецького, що викликало велике незадоволення в армії.

Тим часом П.Тетеря та Я.Собеський завоювали південну Полтавщину, захопивши 52 міста, з яких 12 спалили, у тому числі велике місто Лохвицю. 18 грудня вони знаходилися під Гадячем [15, с.18; 94, с.995; 70, с.394, а I. Брюховецький давно виїхав із своєї столиці і стояв зі своїм військом під Батурином [15; 43, с.205; 85, с.267]. Штурмувати укріплений Гадяч Тетеря не наважився, і, крім цього, король викликав його на 24 грудня до Остеру на нараду. В цей час відзначився також полковник Ханенко з Білоцерківським полком: з Києва на Мотовилівку за провіантом вийшов тритисячний московський загін і Ханенко розбив його, а полонених офіцерів “надіслав королю в подарунок на святий вечір [15, арк.19; 94, с.995].

Протягом усього цього часу московські загони не виявляли активності. Не кваплячись, вони закінчували мобілізацію, що дало привід Брюховецькому зробити князю Ромодановському закид у зраді. Сам Брюховецький, розкидавши свої полки по залогах численних міст, засів у міцно укріпленому Батурині, маючи при собі 1000 козаків та невеликий московський загін. Сіверські та прикордонні московські міста енергійно готувалися до бойового стану. Отаман Сірко та комісар Січі Косошов у першій половині грудня знову напали на Перекоп, але ці походи Сірка не мали скільки-небудь серйозних наслідків, і, крім цього, це був його останній похід [43, с.140; 70].

24 грудня в Остері в присутності всіх воєначальників, у тому числі і козацьких, відбулася нарада. Не прибув лише представник від литовських військових, які перебували ще під Смоленськом. На нараді ухвалили: 29 грудня вирушати через Новгород-Сіверський на Сіверськ, там об’єднатися з литовською армією і розпочати бойові дії на московській території [15; 94. С. 995]. Проте саме в цей час, цілком несподівано, татарський загін покинув польського короля, пояснюючи свій відступ словами: “Ми вже досить допомогли вам [85; 310, с.293]”.

Напередодні походу та в передбаченні серйозних військових операцій такий вчинок з боку татар був для короля підступним ударом, і він надсилає листи та спеціальних посланців до хана, благаючи якомога швидше йому допомогти [43, с.148].

29 грудня король вирушив з Остера в Сіверськ вздовж Десни, обминаючи міцно укріплений Ніжин, на м. Солтикову-Дівицю, захоплення якої здійняло бучу по всій Україні. Добре укріплене місто, комендантом якого був сотник Трикач, вирішило оборонятися. Розпочалися жорстокі бої. Поляки вторглися в місто 5 січня 1664 р. Самовидець та Th. Eur. наводять однакові відомості щодо трагедії, яка сталася тоді, коли значна частина жінок і дітей перебувала в замку, і розпочалися переговори з поляками про здачу міста. Польські жовніри вдерлися у натовп і почали різанину: “Кілько тисяч душ, без огляду на стан та

вік, чоловіків та жінок, мусили були вмерти від жадаючих помсти шабель”. За даними Коховського чисельність загиблих у місті становила понад 10 тис. чоловік [85; 22, арк.601]. З-під Дівиці “по скінченні цієї трагедії, — як описує Th. Eur., — переможна армія рушила далі [85; 22; 65, с.93]”.

Із Дівиці король надіслав загін на Борзну, де стояв, як зазначає Самовидець, “полковник Сосницький з козаками від Брюховецького [15, арк.21; 94, с.995]”. З табору під Дівицею 7 січня 1664 р. король надіслав Маховському листа, з якого дізнаємося, що до нього почали надходити “з різних місць кождоденні перестороги”, ніби на Правобережній Україні готується якесь повстання. Зважаючи на це, король наказував Маховському організувати комісію для розслідування змови та заарештувати всіх тих осіб, на яких укаже П.Тетеря, як зрадників.

10 січня 1664 р., захопивши м. Міни, польська армія вирушила у напрямі м. Баби, де було зроблено невеликий перепочинок. Під м. Баби на підтримку королю усе ж прибув татарський загін Карач-Бея [15; 94; 188, с.1251; 22, арк.23]. Отож на розпачливі благання короля про допомогу хан відгукнувся згодою з тим, щоб не викликати завчасно підозрінь відносно своїх справжніх намірів.

З-під Баби армія вирушила на Сосницю — “нове місто, оточене багатьма млинами”, як зазначає Th. Eur. Сосницю здали 14 січня 1664 р. Під Сосницею поляки схопили посланця з листом “od pewnego Igumena z Ukrainy do Moskwy”, в якому сповіщалося, що Виговський “nie kontent z krola, szuka i czeka pozu aby swe zyczliwosc carowi moskiewskiemu okazac [85, с.252]”. Далі армія прямувала на Короп, а коронний канцлер поїхав через Нові Млини. Кореспондент Th. Eur. підтверджує звістку про те, що у Нових Млинах конотопський сотник Нужний несподіваним нападом вночі захопив речі та канцелярію канцлера [94, с.1259].

По дорозі до Коропу король спорядив загони з Тетерею і Собеським на Батурин, з метою виманити Брюховецького з міста в поле, однак застеріг не втрачати без потреби людей. Проте Брюховецький “почував себе безпечніше за валами і з міста не вийшов”. Про всі ці події сповіщає Самовидець. За Th. Eur., сили І.Брюховецького становили лише 1000 чол. та близько 100 гармат. Це, очевидно, відповідає дійсності, тому що свої полки гетьман розсилав по різних містах як залоги. Отже, свідчення Коховського про те, що Брюховецький мав у Батурині 16 тис. чол. не може бути правдивим, проте дану цифру можна прийняти як загальну військову силу гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького [94, с.1251; 85, с.260].

15 січня король підійшов до Коропа, залога якого спочатку намагалася оборонятися, але потім здалася, ще й віддала велику кількість різної худоби. Дальший напрям просування війська свідчить, що під Коропом сталася зміна у маршруті Остерського плану. Вирішено було йти на Сіверськ не через Новгород-Сіверський, а через Глухів.

З Коропа король вирушив до Кролівця, де й таборував деякий час. Про ці події в Th. Eur. не знаходимо ніяких дат, а після відомостей про захоплення

Коропа описана Глухівська операція. Між цими двома подіями джерело повідомляє про бої литовських загонів з московськими загонами під Брянськом. Ці події описано і в літописі Самовидця. Дані повідомлення підтверджує князь Голіцин і навіть засвідчує, що під Кролівцем король стояв цілий тиждень [65, с. 95]. Причиною зміни маршруту були сповільнені дії литовців, які викликали у короля незадоволення. Він рішуче наказав їм прискорити похід. Водночас 25 січня під Брянськом литовці наштотхнулися на загоони князя Барятинського — авангард полків князя Черкаського, однак битва для обох сторін була безрезультатною.

У кінці січня польське військо підійшло під м. Глухів, комендантом якого був сотник (згодом полковник) Дворецький. Залога була невелика і складалася з глухівської сотні та московського загону під командуванням Лопухіна, окрім того позбігалось багато люду з околиць. Загальна кількість обложених під командуванням Дворецького становила 12 тис.чол. За літописом Грабянки, у Глухові перебував генеральний суддя Животівський, який нібито також керував облогою [53, с.41; 43, с.195].

Чарнецький одразу ж пішов на штурм, але змушений був відступити. Король вирішив обложити місто та підготуватися до штурму. Обложени обливали на морозі вали водою, щоб їх не брали бомби, не могли також підпалити міста, тому що всі будови були обсипані землею [43]. Було вирішено підірвати ворота та вал мінами й після цього йти на штурм. Нарешті підготовча праця була завершена і штурм розпочали. Підірвали чотири міни, проте “одна з них найбільше потрапила в самих поляків”. Тим часом під Глуховом до короля підійшли ще два татарські загоони. Штурм було відбито: “...поляки загубили... 1000 чоловік та 60 оберофіцерів і все це тому, що козаки та татари не хотіли допомагати полякам [43, с.205]. Отже, козаки і татари від штурму утрималися. Варто звернути увагу на цей “альянс” Богуна з Карач-беєм, який мав значення для розвитку дальших подій. Королю радили залишити Глухів, але він став на бік Чернецького і вирішив розпочати новий штурм, бо якраз з Литви надійшло відділення чисельністю у 1,5 тис. мушкетерів[43, с.206].

Як відзначали очевидці того штурму фортеці, у другій половині дня становище захисників на якийсь час стало критичним, бо відбірним військам східного напрямку вдалося захопити частину захисного валу, що знаходився в межах сучасних вулиць Спаської і Радянської. При цьому мав місце випадок, коли ворог виліз на дерев’яні стіни, а деяким з них вдалося перелізти через огорожу і спуститись з валу до фортеці, де їх зуміли знищити стрільці і козаки другої лінії захисту.

Від частих пострілів гармат, які були встановлені в наріжних баштах і вздовж земляного валу по колу, тисяч рушниць, вибухів ядер і гранат над містом стояли хмари чорного ядучого диму. Горіла скривавлена земля, будинки, споруди; стогнали від болю поранені, кричали командири підрозділів захисту і нападаючих... У задимленому повітрі над фортецею цілий день погрозливо

крехтіли ядра і гранати, які в перехресному вогні летіли сюди з заходу і півночі ... Як сказав поет: “Звенел булат, картечь визжала...”. І дійсно, під кінець дня біля стін фортеці з тієї й іншої сторін лежали гори кривавих тіл: у цей день загинуло близько 1500 захисників і майже втричі більше атакуючих! У перший день штурму ворог кинув на фортецю майже третину своїх вояків і понад 40 тисяч вибухових зарядів, що складало більше двох на одного захисника[258, с. 39].

Як не дивно, але в перший день штурму захисникам фортеці тільки вдалося відбити всі тактичні й “психічні” атаки ворога, але під кінець дня оборонці самі перейшли в рішучий контрнаступ по трьох напрямках — східному, північному і північно-західному. Під час такої двічі несподіваної для ворога вилазки, декілька тисяч козаків і ратних росіян миттєво збігли з верху земляного валу назустріч нападникам і також несподівано відкрили по них вогонь із самопалів, а потім ще й вдало використали холодну зброю. Під час цієї сміливої акції було знищено до тисячі жовнірів і мисливців, які спробували залізти на стіни... [258, с.41].

Як свідчать тогочасні документи, командування польського війська було приголомшене не стільки великими втратами (в перший день атаки чи штурму вони складали більше чотирьох тисяч вбитими!), як рішучими діями захисників, котрі не тільки сміливо відбивали атаки ворога, але й самі провели декілька вдалих контратак.

Оборонці ні в чому не поступались і не пасували перед сильним ворогом. У їх діях все було заздалегідь розраховано, все було передбачено. Надійну оборону фортеці поляки пов’язували з собою полковника В.Дворецького, який керував бойовими діями у середині фортеці і за її межами (у той час загальне керівництво діями оборонців було покладене на генерального суддю Животовського). В.Дворецький особисто ставив бойове завдання цілому з’єднанню і кожному підрозділу. Цей талановитий воєначальник, ім’я якого мало згадують у своїх публікаціях краєзнавці, ще до штурму урахував всі можливості оборонців і відгадав всі плани та наміри нападаючих.

У своєму стратегічному плані, бо місто стояло на кордоні і було ворітьми до Москви. Після безрезультатного штурму першого дня, на військовій раді з цього приводу він заявив: “Не оволодівши цим містечком, ми не зможемо відновити кордони Речі Посполитої 20-х років”. Король мав рацію. На цій нараді поляки вирішили загоїти свої фізичні і моральні рани, отримані під час облоги фортеці й взявши місто-фортецю у міцні лещата чи “глухе” кільце. Для зниження пильності захисників хтось пустив чутки, що облога буде тривати доти, доки оборонці не відкриють ворота своєї фортеці чи всі не загинуть з голоду. Насправді ж ворог всіляко відвертав увагу оборонців від своїх тактичних планів, у які входили такі дії, як миттєвий підрив захисних споруд і штурм фортеці великими силами.

Під час облоги поляки “на повному серйозі” вели методичний обстріл укріплень з гармат, а піхота — з рушниць. Захисники відповідали вогнем на вогонь противника. Вони не здогадувались про наміри ворога, який таємно, вдень і вночі робив підкоп у двох напрямках: під Водяну браму і Михайлівські ворота (вони стояли приблизно на стику вулиць Вальної і Спартака). Протягом двох тижнів польські сапери проклали дві підземні нахилені галереї, заввишки 1,6 і завширшки близько одного метра і дві таких же розмірів камери, в яких були встановлені потужні заряди вибухівки.

По першій галереї сапери вкотили до камери 20 бочок чорного пороху (кожна бочка вмщала не менше як 4-5 відр), які були встановлені по лінії довжиною 18 м, розташували їх приблизно по вісі валу, однак ближче до внутрішнього схилу, щоб під час вибуху більше ґрунту впало назовні, і частково під правою опорою Водяної брами, якщо дивитись від центру фортеці. Потім бочки засипали сухою землею, залишивши зверху невеличкий отвір — лоток з порохом, здійснювали подачу до заряду відкритого вогню.

Перший заряд був розрахований на викид у повітря якнайменше 1000 тонн земляної маси! Другий заряд з 18-ти бочок було встановлено під Михайлівськими ворітьми за аналогічною інженерною схемою[258, с.42].

Як свідчать документи, другий заряд було встановлено невдало чи він був кимось пошкоджений, й полякам не вдалося використати силу другої міни. А перший заряд спрацював. Його потужним вибухом були зруйновані і розкидані на всі боки земляний вал і дерев’яні стіни (надовби) по лінії довжиною близько 25 м! Вибухом була зруйнована Водяна брама, але на її лівій опорі ще трималась одна стулка. І коли у повітрі ще висіли страшні зловісні чорні хмари пилу і їдкового диму, у цей пролом кинулись до півтори тисячі жовнірів без коней, гвардійців його величності. Вони миттєво захопили зруйновану Водяну браму, залізли на гребінь захисного валу (північний напрям), де чужинці встановили свої прапори, хоругви і штандарти. Сотні піхотинців з шаблями, піками й сокирами в руках бігли до центру фортеці, бо декілька сотень захисників, які охороняли браму і 30 метрів валу, були миттєво вбиті чи контужені під час вибуху. Становище оборонців стало критичним. Але їм допомогло те, що ще до штурму вони відгородили Водяну браму і 60 метрів валу від центру фортеці парканом з дощок заввишки 1,6—1,8 метра. А поки ворог рубав сокирами і шаблями цю простішу перепону, до паркана підбігло близько тисячі стрільців з резерву командування, які з рушниць і самопалів за півгодини знищили багато нападників і багатьох поранили. Коли ж до стрільців надійшло нове підкріплення, захисники зуміли за одну годину скинути ворога з верху захисного валу, закрити дошками, деревами і землею пролом і зруйновані вибухом Веригинські ворота. Після цього становище всередині фортеці стабілізувалось. Однак у цьому страшному півторагодинному поєдинку було знищено приблизно по дві тисячі вояків, з кожної сторони. Вибух великої сили налякав оборонців, але не зломив їх волі, а під кінець дня посилив опір ворогові,

який весь день штурмував фортецю по трьох напрямках, і на цей раз біля стін фортеці лежали гори кривавих тіл. Але поляки не відмовились від такої, двічі дорожчої і тривалішої тактики. Вони почали готувати новий підкоп під південні і східні ворота, але ж встановити міни не встигли.

До великого походу короля Польщі було залучено 40 тис. поляків, три полки козаків Богуна, 6 тис. кримських татар і чотири полки козаків гетьмана Тетері. Однак це не повна “цифра” чисельності каральної армії. Як видно з документів, в кінці січня до Глухова мали підійти 6 полків гетьмана Великого князівства Литовського Сапегі і його заступника (польний гетьман Пац). І дійсно, у другій половині січня литовська армія вже наближалась до Глухова. Але під час переправи цих полків через Десну нижче Брянська їх атакували московські загоони. Вони вчинили їм шалений опір! Бої на переправі із змінним успіхом точились майже три тижні, після чого литовці повернули в зворотному напрямку [258, с.43].

Залишивши в Батурині гарнізон з двох козацьких сотень (під час бойових дій у сотні могло бути триста і більше козаків), з’єднання Брюховецького вирушило на підмогу оборонцям Глухова. Щоб не йти через Кролевець, де на них чекали декілька полків драгунів і козаків Богуна, збірне військо пішло вздовж берегів Сейму до Путивля. Біля гирла річки Клевені вони зустрілись із загонами князя Куракина, а трохи вище по Клевені — з загонами князя Черкаського. Тут вони поповнили своє з’єднання провіантом і ратними людьми. Біля села Воргол ці війська розгромили декілька ескадронів драгунів і козаків польської орієнтації (в одному ескадроні було десь 200 козаків). У середині лютого вони підійшли до Глухова. Козацькі полки і загоони росіян з боями витіснили польські і козацькі ескадрони з села Некрасове. Наступного дня вони звільнили Сліпород, Нову Греблю, Червону Гірку і підійшли до околиці Веригино з боку кінноплемзаводу. Польські пани заметушились, почали перевіряти свої-чужі сани чи обози, готуватись до походу уже в зворотному напрямку. На санях закріпили великі королівські гармати, наклали ядер, гранат, бочок з порохом, не забули й про похідний арсенал зброї, шанцевий інструмент, провізію.

Протидія каральному війську зростала. Через декілька днів козацькі полки і загоони росіян витіснили полки польської армії з лівого берега нашого міста і розгорнули рішучий наступ на правий берег по двох напрямках: з боку кінноплемзаводу — в бік Синявки і вздовж поля, де в наші часи ріс сад, а також від Водяної брами, де чекали наказу великі скупчення піхоти.

Приблизно 19 лютого у двох напрямках в атаку водночас пішло більше 14 тис. піхотинців і декілька десятків ескадронів козаків і росіян. Вони йшли вперед по замерзлому болоту, засніжених луках і полях. Обидві сторони кидали в бій все нові й свіжі підрозділи — ескадрони, сотні, полки. У морозяному повітрі цілий день лунали постріли з сотень рушниць і десятків гармат (палили по скупченнях людей стріляли картеччю). На луках, болоті, вулицях і в полі

лежали тисячі порубаних чи потоптаних кіньми трупів, багато з яких були без голів. Стогнали і плакали поранені.

В останніх бойових діях під стінами Глухівської фортеці ніхто не одержав явної переваги чи поразки. Але в моральному плані вона була на боці захисників фортеці, які своїм прикладом довели, що можуть і надійно оборонятись, і рішуче наступати. Після цього великого бою поляки вночі покинули місто. Їх полки почали відходити двома напрямками: одна частина обозу пішла до переправи через село Чорториги (Шевченкове) і містечко Вороніж, а друга, з полками драгунів і мисливців, — через Слоут, Гамаліївку і Шостку, де вже тоді діяло селітрово-порохове підприємство.

Однак несподівано почали надходити тривожні звістки. Зокрема король отримав повідомлення від Маховського про те, що на Правобережжі спалахнуло велике повстання, опанувати яке він неспроможний. Король, не гаючись, відрядив П.Тетерю з 2 тис. козаків, надавши їм проводиреві та особливі уповноваження на Правобережжя [85, с.275; 22, арк.12].

Тетеря повинен був вирушити з-під Глухова через Прилуки на Черкаси. Звістка, яку король отримав про повстання, підтвердила, що його підняв київський воєвода Виговський. Друга звістка про те, що нібито Брюховецький об'єднався з Ромодановським та з великою військовою силою вирушають у напрямі Глухова — була також невтішною для польського короля [226, с.262-264; 94, с.1251].

Насправді ж І.Брюховецький спокійно розташувався в Батурині, а Ромодановський наближався до Конотопа.

7 лютого на нараді у короля було вирішено зняти облогу та якнайшвидше прямувати до Сіверська і там об'єднатися з литовськими загонами. Однак знову несподівано і знову напередодні серйозних бойових дій кримський загін Карачбея покинув польського короля. Залишився один татарський загін, очевидно, Тетерині буджаки.

У цей час у Глухові була викрита змова, очолена Кирилом Гуляницьким. Змовники хотіли заарештувати Дворецького і здати місто королю.

На початку лютого польський король вирушив з-під Глухова на Сіверськ, де об'єднався з литовськими загонами [43, с.195; 94, с.1252]. Під Сіверськом у цих подіях відбувся перелом. Не здобувши Глухова, керівники походу не наважилися штурмувати Сіверська. Знову почали поширюватися різні чутки. Зокрема, надходили звістки, що нібито до Сіверська з півночі наближається князь Черкаський, а це було і справді так; що з півдня йдуть князь Куракін (який залишався в Путивлі) та Брюховецький з князем Ромодановським. Насправді ж, з'єднавшись на початку лютого під Батурином з Ромодановським, Брюховецький вирушив з ним на Короп — “на тые городы, которые прелестивими nepřительскими хитростями обманены били”. Під Сіверськом до короля знову прибув московський посол, пропонуючи мирні переговори. Було зрозуміло, що похід не вдався.

Тривожачись за Правобережжя, король знову скликає нараду, на якій ухвалює рішення розпочати відступ, але щоб не оприлюднювати провалу походу, офіційно було оголошено про відхід до Десни. Водночас був намір розпочати переговори з Москвою [228; 85, с.272]. Король вирушає на Новгород-Сіверський, мешканці якого обіцяли його визнати. Щоб прикрити цей похід з півночі, князь Черкаський відрядив польсько-литовсько-татарський загін під команду Полубінського, який був змушений зробити рейд московською територією. Цей невеликий рейд Коховський представляє як героїчний марш майже під саму Москву і описує його з великим піднесенням. Проте, на наш погляд, немає підстав для такої оцінки рейду — це була лише невелика польська битва під Глуховом [94, с.1252; 153, с.260]. Th. Eur. дає достовірні повідомлення про цей рейд і детально описує грабунки цього загону під Стародубом. У цей час польську армію покинув Будзінський з кінною дивізією.

До р. Десни королівське військо йшло сім днів. Почалася раптова відлига, і, йдучи болотом, армія робила лише по 2 милі на день. 26 лютого король отримав повідомлення, що Брюховецький та Ромодановський зі своїми наближаються до м. Воронежа (між Новгород-Сіверським та Глуховом), проте вони не відважилися зробити напад на колони короля і укріпилися в лісі [225; 156, с.174-175]. Король скерував проти них Чернецького з кіннотою, але той заблукав і повернувся назад. Під час переправи короля через Десну Брюховецький та московські війська мали розпочати наступ, а Богун повинен був завдати удар із засади [170, с.20,21]. Однак 28 лютого наказного гетьмана Богуна заарештували, викривши його змову з Брюховецьким. 29 лютого, як стверджує Th. Eur., король, завдяки нічним морозам, щасливо перейшов Десну біля с. Пирогівки. Того ж дня король спорядив загін з 4 тис. чол. у Сосницю, яку обложили загонами Брюховецького.

Складність ситуації, в яку потрапили польські війська на чолі з Яном Казимиром на кінець лютого 1664 р., примусила їх спішно відступити до польських кордонів через Білорусію. Відступ цей був втечею. Лише тяжке становище у війську заважало польській шляхті швидко втікати з України. На кожному кроці шлях польським військам перетинали повсталі селяни та міщани. Навколо Новгород-Сіверського точилась уперта боротьба. Сотники й отамани міста і тисячі люду виходили озброєні, хто чим міг, щоб відрізати ворогам шлях до відступу. Король, який стояв у монастирі біля Новгород-Сіверського, недолічившись під час огляду війська під Сіверським більше шести тисяч, покинутий ордами, мусив готуватися до відступу в напрямку Стародуба через Десну, на якій починався скрес. Люди й коні лишилися без харчів. Коні годувалися корою, або гризли й дерево, люди їли кінські трупи. Польські війська були цілком відрізані від своєї землі. Ян Казимир в листах до своєї дружини Марії Людвіки докладно розповідає про те становище, в якому він опинився з військами на Чернігівщині. Король не мав навіть змоги відправити кур'єрів з листами, бо всі жителі сіл і міст, через які треба було проїжджати

кур'єрам, повстали. “Не можна ні пером описати, — пише в одному з листів король, — ні словами переказати тих мук, яких зазнавало військо. Величезні сніги, а на ріках лід, що вже скрес, але не цілком зламався, унеможлиблювали рух взагалі”. В лісах і на дорогах військо втратило обози з харчами й фуражем, тікаючи від повстань місцевого населення.

Польське військо, намагаючись переправитись через Десну, кинулось укладати міст, бо на ріці вже почав ламатися лід. Швидко наступав з козаками і московським військом Брюховецький, який завдав полякам великої поразки. Докладно про бій розповідають учасники його Почобут і Обухович. Але ці оповідання більше стосуються подій в загонах, в яких перебували автори записок.

Збереглися й інші свідчення. Польські джерела не досить виразно свідчать про перемогу Брюховецького. Докладніше розповідає про це відписка Хлопова царю, одержана в Москві 3 (13) березня. Хлопов 21 лютого (2 березня) (час боїв збігається з датами польських свідчень) повідомляв, що Брюховецьким разом з своїми військами, Хлопов з своїм полком і “ратні люди” окольничого воєводи князя Роможановського з присланим до нього підкріпленням і з козаками гетьманського війська розгромили королівські частини, а людей польських і литовських, а також німців побили. Війська Брюховецького і Ромодановського на протязі п'ятнадцяти верст, до самої Десни, сікли й били їх; прогнавши поляків за Десну, вони продовжували бити їх і далі, на ніч розійшлися, і королю вдалося перейти на другий берег. Війська Брюховецького і Ромодановського розташувалися по цей бік ріки. Від 21 лютого (2 березня), продовжує далі реляція Хлопова, постійно точилися бої, в результаті яких Ян Казимир з усіма коронними і литовськими військами, з німецькими полками і з кримськими татарами 24 лютого (5 березня) відступив і пішов до Дніпра. Подібна ж відписка була одержана в Моркві від Ромодановського. Король мусив, відступити до Могилева [86, арк.27]. Дійшовши до Дніпра, він рушив у Литву, до Вільно, а Чернецький понад Дніпром повернув знову на Україну. Польські недобитки, босі, голодні, втратили всі свої “скарби”, як каже літописець, потопивши гармати в Дніпрі. Сам канцлер і воєвода ледве врятувався і повернувся до Нових Млинів. Тут повстале селянство — *chlopi* — відібрало весь провіант і все майно, що везли з собою шляхтичі: “*skarbane wozy z pieniedzami ze srebrem stolowem, kilko sugów poszóstych koni poszarпали chlopi, przy którym skarbie pszepadlo i rozabijano do dwustu czlowieka* [86, арк.27]”.

Навіть перейшовши Десну, король не почував себе впевнено, оскільки йому були невідомі наміри об'єднаного ворога. Три дні на морозі, у повній бойовій готовності, на горбах проти річки стояла королівська армія і чекала нападу. Ворог зволікав. Тоді король наказав спорудити через Десну міст і переправив через нього Потоцького (отже, не гетьмана) з невеликими загонами, щоб заманити ворога по цей бік річки. 2 березня Брюховецький з трьома тисячами козаків та сімома легкими гарматами напав на Потоцького, розбив

його і погнався вслід за ним через міст. По другий бік Десни, в долині під Пирогівкою, відбулася невелика битва, під час якої Брюховецький ледве не потрапив у полон, але “мав дивне щастя, поляки його не впізнали, подумали, що він з їхніх козаків та й випустили”. Отож Брюховецький відступив, залишивши одну гармату [156, с.15]. Московські полки відійшли від Десни і знову закріпилися в лісі.

Польський король також зняв з позицій свою заляклу армію і відправив її до обозу. 5 березня на нараді було вирішено відступити до Дніпра. Тим часом коронна армія мала розміститися в районі Остера, литовська — в районі Стародуба, а козацька на чолі якої стояв тепер полковник Гуляницький, повинна була вирушати “там, де знайде потрібним [94, с.1254]”. Отже, козацька армія цілком втратила довіру короля.

6 березня польська армія вирушила на Поноринці, а 7 березня до коронного канцлера звернулася козацька старшина з проханням звільнити наказного гетьмана І.Богуна. За відомостями Th. Eur., канцлер на це відповів, що “цей офіцір є дуже хорий” і що прохання, зрештою, зайве, бо “генерал Богун помер у в'язниці від розриву серця [94; 281]”. Отже, очевидно в Поноринцях, де король був майже цілий тиждень, тоді ж засудили і стратили наказного гетьмана Богуна.

І.Брюховецький та Г.Ромодановський не переслідували польську армію, а розмістилися в лісі біля Пирогівки, вони згодом вирушили на Ніжин. Далі Поноринець королівська армія не пішла. З Правобережжя надходили тривожні повідомлення про те, що цілий край охоплений повстанням. Повстала також і Сіверщина. Король вирішив залишити армію, яку Чернецький повинен був повести на допомогу П.Тетері. Спочатку він мав намір поїхати до литовської армії, але, змінивши свій маршрут, вирушив до Могильова. “У Польщі, Литві та в Україні зчинився галас, ніби ціла армія розбита московитами”, повідомляє Th. Eur., але “за королем не гнався ворог [94,1254; 22, арк.80]”.

У цей день, тобто 12 березня, коронна армія вирушила на Сосницю, литовська зробила поворот до кордону, а козацька — зникла.

31 березня король прибув до Могильова, де перебував декілька тижнів. Там розпочали переговори з московськими військами. Отже, похід не вдався. Найголовніша причина поразки — відмова кримського хана від воєнних дій та повстання на Правобережжі. Зрозуміло, якби хан підняв свої орди, то справа виглядала б зовсім інакше. Хан цього не зробив. Були, звичайно, ще й інші причини поразки походу: королівська армія була знесилена невчасним зимовим походом, сили армії були неадекватні намірам керівників походу. Похід не мав ясно окресленої мети. Не були чітко продумані стратегічні і тактичні завдання.

У грудні 1663 р. фронт наступу сягав від Смоленська до Гадяча. Литовцям потрібен був цілий місяць, щоб зібрати 14 тис. чол. Дійшовши до Сіверська й об'єднавшись з литовцями, король переконується, що загалом похід був безрезультатним. Характерно, що крім незначної битви під Брянськом, за весь

час, поки тривав похід, не було жодної битви між коронною та московською арміями.

Натомість московські полки почали кампанію раціонально, залишаючи українським містам свої окремі загони, щоб вони відбивали ворожу навалу. Літопис Величка пояснює це “местничеством” — два старші князі Черкаський та Куракін не захотіли допомогти меншому, стольнику князю Ромодановському. Отож для московських військ такий спосіб ведення війни, зрештою, не є дивний, але для короля, що мав таких талановитих польських полководців, як Чарнецького і Собеського, а також чимало визначних іноземних офіцерів, це виглядало незвично. Брюховецький постійно нервував, звинувачував Ромодановського у зраді, проте сам мало на що був здатний. Не встигло королівське військо покинути Глухів, як Брюховецький розпочав криваву розправу над тими, хто в силу обставин тимчасово піддався владі короля. Він не щадив нікого, нищив народ цілими родинами, палив їхні скарби.

За літописом Грабянки, король своїм походом не досягнув для себе нічого доброго, проте багато шкоди завдав Україні.

Фінал походу був сумний. Ще не встигло Лівобережжя загоїти рани ніжинської різанини та анархії, як розпочалися бої.

Гинув народ з обох сторін. На початку 1664 р. Лівобережжя було вкрай зруйноване, тут панувало моральне і матеріальне безладдя [79, с.131-133; 94, с. 1254].

Через нервовий стан короля Чернецький зі своєю кіннотою був змушений якийсь час його супроводжувати. Обминаючи Ніжин, Я.Собеський польську армію повів до Дніпра. Ще й досі не з'ясовано, де подівся полковник Гуляницький з козацькою армією. Правдоподібно, що козаки розбіглися, або, за словами Величка, “гонцем до домов своїх отпущені”.

Собеський планував розпочати похід з Сосниці відразу після від'їзду короля, тобто десь після 13 березня. Вирушаючи у цей похід, він видав універсал, в якому закликав населення Лівобережжя до спокою та запевняв, що розпочаті переговори в найближчому часі сприятимуть припиненню війни. Як і треба було сподіватись, універсал викликав цілком протилежні наслідки. Лівобережжя повстало. Ще в Сосниці на Собеського напав Скидан з повстанцями, проте зазнав поразки і був убитий в битві. Міста, що раніше здалися, тепер замкнули перед Собеським свої брами. Армія не мала жодної матеріальної допомоги і панічно відступала. Собеський не встиг навіть зібрати польські залоги з міст [170; 301, с.166]. Оточені ватагами — так званими “дейнеками” — поляки крок за кроком пробивали собі шлях, втрачаючи коней та обози.

Брюховецький через Ніжин йшов за польською армією, але не переслідував її. Ромодановський відразу ж взяв курс на Лохвицю для відпочинку [43, с.206; 156, с.16; 85]. Біля Дніпра армію Собеського наздогнав Чернецький з кіннотою, а навпроти вже чатували повстанці. До того ж на Дніпрі

скресав лід, проте Чернецькому пощастило ввести в оману повстанців, і хоча з великими втратами, але все ж вдалося переправити армію через Дніпро під Ржищевом. Ці події відбувалися в середині березня, а 2 квітня Брюховецький видав універсал уже з Переяслава [15, арк.34]. Чернецький направив піхоту в фортецю Білої Церкви, а сам з кіннотою вирушив на Корсунь. Кількість його армії налічувала близько 10 тис. чоловік [70, с.422; 43, с.206; 22, арк.8,9].

Таким чином, похід Яна Казимира 1663—1664 рр., який польські історики порівнювали з походом Наполеона на Росію, похід, задуманий польсько-шляхетською правлячою групою в 60-х роках XVII століття, закінчився крахом.

Розгром польсько-шляхетського наступу і вся боротьба проти Речі Посполитої після приєднання України до Москви засвідчила економічну і політичну слабкість польської шляхетської держави. Zenit її могутності і політичного розквіту закінчився в середині XVII ст.

Річ Посполита трималася на нелюдському гнобленні селянства на величезній території українських земель. Повалення польського панування на цих землях в 1648—1657 рр., зруйнування магнатського і величезний підриг шляхетського землеволодіння на Україні завдали разючого удару всій системі польсько-шляхетського економічного і державного панування, Величезні поразки у війнах Польщі з козацтвом, а з 1654 р. з Москвою і Швецією знесли і до того недосить її міцну військову могутність. Політична розбещеність шляхти в державному управлінні, відсутність централізованого державного і військового апарату, відсутність регулярної армії заважали зміцненню феодальної польської держави загалом.

Отже Польща, не зважаючи на її зовнішній блиск, у XVII ст. перебувала на низькому економічному, політичному і військовому рівні розвитку, порівнюючи з її сусідами.

Україна, провадячи боротьбу за свою незалежність, була сильна піднесенням всенародного руху проти довголітнього польсько-шляхетського гноблення. Могутність загальнонародного руху завдала польській шляхті разючих ударів як під час приєднання України до Москви, так і в перше десятиліття політичного підкорення України московському самодержавству.

Ненависть українського народу до польської шляхти й до всієї системи її іноземного панування була основним поштовхом до піднесення мас на боротьбу проти неї. Перед цією військовою силою, безперечно, не могла встояти Польща, до того ж розшарпана й знесилена, що нездатна була на серйозні операції.

Розгром походу Яна Казимира визначив дальший шлях капітуляції феодально розпорошеної Польщі перед централізованою Московською державою. Перемога в 1663—1664 рр. ще раз засвідчила, що Польща не може піднятися до колишньої своєї могутності і мусить відійти в другорядну шеренгу держав на Сході Європи.

3.3. Народні повстання в Правобережній Україні проти польського і московського наступу.

Похід Яна Казимира закінчився повною поразкою польського війська, що привело до ослаблення панування шляхти на Правобережжі і разом з тим сприяло піднесенню боротьби народних мас проти Варшави і Москви. Боротьба народних мас Правобережної України знаходила підтримку серед козацтва Запоріжжя. Гетьман П.Тетеря часто звертався до короля з проханням послати йому на допомогу польське військо, мотивуючи тим, що на військо запоріжське надія слаба, бо в ньому більше тих, що бажають “не спокою, и безпрестанних заворушень [70, с.287]”.

Зрозуміло, польський і московський наступ не проходив легко. Зокрема, на Правобережжі зростала нова хвиля невдоволення народу. Відновлення в старих формах і розмірах соціального і національного гніту викликало хвилю народних постань. Найбільшим з них було повстання, яке розпочалося на Подністров'ї. Незабаром воно охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664—1665 рр. Центром його були містечка Лисянка і Ставища. Число повстанців на чолі з Сулимкою і Вареницею досягло 30 тис. [70, с.409, 411]. Поширенню повстання значною мірою сприяла підтримка з боку запорожців на чолі з Іваном Сірком. Цим скористався київський воєвода І. Виговський.

У вітчизняній історіографії існує думка, що І.Виговський не був пов'язаний з призвідниками повстання 1664 р., що він став жертвою заздрощів та особистої неприязні до нього з боку П.Тетері і був розстріляний безвинно та незаконно. Єдиним джерелом, що висвітлює це важливе питання української історії, є рукопис праці О.Переяславського “До історії війн Руїни”, який знаходиться в Центральному історичному архіві м. Львова, автор спирається на відомості Коховського [15, 85. С.274-277; 24, арк.6]. Він один з перших висунув думку про непричетність І.Виговського до повстання. Пояснити таке тлумачення Коховського цієї проблеми можна двоюко: сучасник подій, сам Коховський, ймовірно, не знав справжнього стану справ, оскільки з політичних і тактичних причин тогочасний польський уряд не вважав за можливе оголошувати їх. Не в інтересах уряду було оприлюднювати те, що проти Речі Посполитої повстав цвіт тогочасного українського суспільства на чолі з визначним його представником київським воєводою І.Виговським. Тим паче, що до цієї справи був також причетний Крим. Вигідніше було представити повстання 1664 р. як бунт черні проти П.Тетері, який ніби то з особистої неприязні запідозрив І.Виговського як провідника повстання і розстріляв його. Можна й вважати, що Коховський був обізнаний зі станом справ, але, висвітлюючи їх офіційно, хотів виправдати польського короля перед історією. Загалом, ознайомившись глибше з працею Коховського, можна дійти висновку, що, даючи точний опис головних подій, він при цьому тлумачить їх надто

тенденційно. Досить згадати хоча б його описи захоплення м. Солтанової-Дівиці або справи І.Виговського, розповідь про облогу м. Ставища та ін.

Ще Костомаров сумнівався щодо відомостей Коховського. Завершуючи аналіз відомого йому матеріалу, М.Костомаров зазначав, що, зрештою, важко з упевненістю визначити дії І.Виговського. Можливо, що І.Виговський підняв повстання, прагнучи об'єднати Україну хоча б і під владою Москви. Натомість С.Соловйов категорично стверджує, що І.Виговський, митрополит Тукальський та Ю.Хмельницький стояли на чолі повстання, метою якого було віддати під владу царя і Правобережжя.

Важливим джерелом української історіографії з приводу даної проблеми є праці В.Герасимчука і О.Переяславського, які вважали працю Коховського авторитетним джерелом, зазначаючи, що він є добре поінформований про українські справи [130, с.205, 212], та надає цьому питанню зовсім іншого спрямування. Так, у страті Виговського він вбачає “політичний морд”, в основі якого лежала “політична провокація” нікого іншого, як... бідного жолдака Маховського”. До доказу свого припущення В.Герасимчук приступив, за його ж словами, з дуже бідним джерельним матеріалом, “реконструюючи випадки з доволі випадкових і уривкових згадок [130, с.207]”. Крім цього, В.Герасимчук обмежив свої дослідження надто малим періодом, туманно описуючи, що було до цього і зовсім не бере до уваги те, як події розвивалися потім. З одного боку, під вагою документальних фактів він погоджується, що І.Виговський “з найповажнішими авторитетами, які тоді були на Україні”, стояв на чолі змови, проте, з іншого боку, намагається довести, що ця змова мала “невинний характер” і була спрямована не проти Польщі, а лише проти П.Тетері, який загарбав скарби І.Виговського. Висуваючи таке твердження, В.Герасимчук надто вільно оперує джерелами. Одні з них використовує невмотивовано (універсал І.Виговського), інші без усяких підстав називає “легендою” (зізнання Сулимкових старшин), ще в інших плутається (зокрема в стилях) [130, с.208].

Зібраний нами матеріал переконує, що повстання насправді підняв І.Виговський, але воно мало зовсім іншу мету і було спрямоване однаковою мірою як проти Польщі, так і проти Москви. У змові з І.Виговським були правобережна старшина на чолі з полковником І.Богуном, Запорожжя — з отаманом І.Сірком та духовенство — з митрополитом Й.Тукальським. Головним інспіратором та найбільш енергійним членом змови був Й.Тукальський, як і потім за П.Дорошенка. Разом з Й.Тукальським у Корсуні перебував архієпископ Гедеон. Зв'язковим між ними та І.Виговським, як зазначає Th. Eur., був “бувчий секретар Тетері”. Мета змови — створення незалежної Козацької Держави на чолі з І.Виговським у кордонах “які розмежував покійний пан Хмельницький”. Цього можна було досягнути лише війною проти Польщі та Москви, тобто шляхом усунення Тетері та Брюховецького. В основі змови лежав союз з Кримом — “так же как з Богданом Хмельницким”. І.Виговський із своїм військом, а кримський хан з усіма ордами, за словами Дедиш-аги, головного

представника Криму у змові, мали осідлати коней і “розправитися шаблею з кожним ворогом за обиди, які причинили вони Війську Запорозькому[15, арк.64]”.

Беручи до уваги те складне політичне становище, в якому перебувала тоді Україна, як і залежний від Туреччини Крим, а також особливе становище головних конспіраторів, змова була надзвичайно засекреченою. Найкращим доказом цього є те, що історики й досі нічого про неї не знали.

Матеріал, який є у нашому розпорядженні, дає змогу трохи підняти завісу таємничості. Але перед описом цих подій треба в'яснити два таких важливих питання:

1. *Коли саме почалися таємні зносини І.Виговського з Кримом?*
2. *Які були причини зміни кримської політики?*

Початок таємних переговорів І.Виговського з Кримом слід віднести ще до часу його гетьманування. Літопис Самовидця описує цікавий епізод, як ще в 1658 р. під Чигирином І.Виговський та Карач-бей “на особном мьсцу, на конях сидячи, мали розмову из годин двь дзенгарових й то з собою, потаеми от усих полковников”. Нам невідомо, про що тоді йшла мова — адже не знав того навіть і всезнавець самовидець, який усе це бачив. Відомо лише, що після цієї розмови І.Виговський та Карач-бей влаштували бучні бенкети [15, арк.40; 65, с.78]. Та відомо й те, що ця розмова не привела до позитивних змін, оскільки І.Виговський невдовзі після цього змушений був залишити гетьманство. Можна вважати, що навіть і після гетьманства І.Виговський не поривав своїх добрих відносин з татарами. По-перше, це дозволяв йому високий сан київського воєводи, по-друге, тому, що татари були союзниками Польщі. Татарська угода з Польщею швидко змусила Крим розчаруватися у своїй помилковій політиці і частіше згадувати добрі часи за Богдана Хмельницького. Про причини цього довідуємося від татарина Карача-Алиш-Батиря, родича та особливо довіреної особи хана Мегмеда-Гірея. Відоме надзвичайно цінне його зізнання з липня 1664 р., коли він незадовго до цього був направлений ханом в Україну із спеціальним дорученням, але потрапив до московського полону [43, с.202]. У Москві він зізнався: “А как де они поъхали из Криму й хан де был в Криму, а хотъл послъ их вскортъ итить в Черкаскіе города и запасы у него были всъ готовы, а для того де хотъл иттить в Черкаскіе городы, чтоб с Черкасы смиритца, также как с Богданом Хмельницким. А как ще он с Богданом Хмельницким был в миру й воевал Ляхов, и у них де было богатство великое, а на люди упадок был малий. А как де он почал помогать королю Полскому, и на них де на люди учили быть упадки великіе, а добычи никакой нът, и король Полской заплати им и по се время ни на один год не давал [130, с.211; 286. с.504-510]”. Причини, як бачимо, були досить поважні. Практично це виявилось в тому, що в 1663 р. візирем став Сефер-Казі, давній знайомий І.Виговського, знаний своєю антипольською орієнтацією. До речі, у цьому ж році Карач-бей стояв на чолі перекопської орди, тобто татарської голоти, яка, власне, і задавала

тон кримській політиці. Спільне незадоволення Польщею змушувало обидві сторони замислюватися над своїм становищем, сподіватися на те, “чтоб с Черкаєм смиритца, также как с Богданом Хмельницким”. Наскільки можна судити з перебігу дальших подій, ця думка з обох сторін мала зародитися ще задовго до походу короля. Чекали лише слушного часу.

Події першої половини 1663 р. примусили тогочасних українських патріотів серйозно задуматись над тяжким станом України. “Переходимо до погляду, — писав В. Герасимчук, — що ідея повстання вийшла з ідеологій вузького кружка, зложеного з найповажніших авторитетів, які тоді були на Україні[130, с.212; 286. с.504-510]”. До цієї думки ще раніше прийшов Соловйов і з ним, зрештою, погодився М.Костомаров. Треба думати, що ця “ідея” остаточно сформувалася в той момент, коли до України дійшли чутки про намір короля розпочати війну з Москвою та про мобілізацію польської армії. В середині серпня 1663 р. король вирушив в Україну. У цей же час почали активізуватися і головні конспіратори: Виговський, Тукальський та представник Криму Дедиш-ага. Даний матеріал дає підставу думати, що коли король прибув до Шаргорода, то план змови Виговського з Кримом був розроблений вже навіть у деталях. Він мав виглядати так:

1. Союз Виговського з Кримом має базуватися на відмові хана від походу з метою допомоги королю. Передбачалося заманити короля на Лівобережжя з тим, щоб провалити цей похід, сподіваючись на те, що війна між Польщею та Москвою знесилить обох ворогів.

2. Запоріжжя повинно було стати на бік Виговського і також відмовити в допомозі Москви.

3. Як тільки король вступить на Лівобережжя і розпочнуться битви з Брюховецьким та московським військом, в Правобережжі мало вибухнути повстання, яке відріже королю відступ через Україну.

4. Згідно з умовами конспірації, повстання повинно виходити з народних глибин і для більшого замаскування мало бути прикритим “силою та владою царя”. Організація цього повстання покладалося на Запоріжжя.

5. Найпершим завданням змовників було знищення сильнішого ворога. З цих причин, за погодженням з Кримом, конспіратори мали зв'язок з І. Брюховецьким, а, можливо, навіть і безпосередньо з Москвою. У всякому разі роль І.Брюховецького у цій змові дуже нагадує пізнішу змову Тукальський — Дорошенко.

6. Як тільки повстання набуде реального характеру, його повинен був очолити І.Виговський. У цей момент передбачався також виступ кримського хана.

Згідно з різноманітностями та силою аргументів окремих повідомлень, якими доводитимемо висунуту нами тезу, подаємо їх в хронологічному порядку, тому що всі події в Правобережжі тісно пов'язуються з походом короля на Лівобережжя.

Насамперед доведемо зв'язок І.Виговського з І.Сірком. Скористаємося надзвичайно важливими документами, а саме: зізнаннями головного організатора повстання І.Виговського, запорізького полковника Сулимка перед генеральною старшиною П.Тетері, а також інструкцією цієї ж старшини для своїх послів, направлених до короля. Герасимчук писав: “Якщо пізніші зізнання перед воєнним судом зловленого Сулимка й Рябухи є достовірні, в такому разі між Виговським та Запорожжям вже віддавна було якесь порозуміння. За словами згаданого Сулимки, ще в день “Внебовзяття” найдв. руської панни Марії, прислав був київський воевода до Сірка з зазивом, щоби був йому братом і унявся з ним за віру Христову, обіцяючи бути батьком України”. Ця сама генеральна старшина, направляючи потім послів до короля, висловила свій погляд на справу І.Виговського так: “Виговський був у них у підозрінню в забігах на булаву, не на на користь Річі Посполитої [130, с.214; 283; 280]”.

26 вересня у Шаргороді відбулася коронна нарада, на якій, як уже згадувалося, Дедиш-ага поводив себе дивно. З одного боку, він ставив категоричну вимогу вирушати якнайшвидше на Лівобережжя, запевняючи короля, що хан усією душею виступає за похід і вже стоїть наготові з усіма ордами. З іншого боку, як пише в той же час сам коронний канцлер Празмівський: “Barzo ten soltan zle nam stawia, poslal po Sierka, ze go chce uczynic Hetmanem kozackim, bo Tetera est krolewsim Hetmanem, nie kozackim [94; 43, с.179]”. Як бачимо, не лише І.Виговський, але також Крим безпосередньо та одночасно мали зв'язок з Сірком. Звідси стають зрозумілими ті події, які відбулися у найближчому часі в Запоріжжі і на які не звертали уваги наші історики. Це — “революція” та “морование повьтрее” у Запоріжжі. Читаємо заповідний лист московського комісара Січі Косогова до свого батька, в якому він пише: “и мнѣ с Сърком тут и тепер бунтуют ѣ на нас совѣт совѣщевают [43, с.146]”. Настрій Косогова був дуже песимістичний: “Ох жаль как души с тьлом с нею розстатца” і він просить батька розподілити його майно між дружиною та дітьми. Очевидно, справа стояла справді зле і революція була серйозною, але з листа Косогова видно, що він не знав, чому все так трапилося [43]”. Це можна пояснити тим, що в Запоріжжі не було таємної дипломатії і про посольства Виговського та Криму до Сірка знали запорожці. Отже, вони й вирішили так вчинити стосовно московського представника. Що ж до І.Сірка, то він, очевидно, намагався заспокоїти запорожців і хотів взяти далі керівництво дипломатії в свої руки. Це йому справді вдалося. Наслідок “революції” був такий: “Запорожскіе казаки из Съчи всѣ разбѣжались в города, осталось человек с 200 и менши ... а Съча, государь, нынѣ у них на поль и крѣпости никакой нѣт” з сумом повідомляє Москву Косогов [43, с.143; 247, с.127]. Це трапилося перед жовтнем, тобто тоді, коли король прямував до Білої Церкви.

Отже, запорожці розбіглися, відмовившись допомагати Москві. Але представник офіційної влади отаман І.Сірко, очевидно, за планом змови з І. Виговським та Кримом, був змушений певний час виконувати накази Москви.

Відзначимо, як він їх виконував. Відомо, що Сірко та Косошов вчинили дві диверсії на Перекопі: першу на початку жовтня, другу на початку грудня. Завданням цих диверсій було здобути з Криму “языков” та відправити їх Брюховецькому. Обидва рази Сірко та Косошов мали по 90 чоловік вояків, а в грудні другий раз Москва ще прислала загін чисельністю в 100 чоловік [43, с. 148; 273, с.255]. Під час диверсії у жовтні, як доповідає Косошов у Москву, “... взят был Умер-ага, да татар 27 чел.; й того, государь -агу, й татар всьх войском велъли порубить для, государь, того, что в Крым и в Перекопъ, было моровое повътрее ... живъх в Стъчу не брали [43]”. Це повідомлення повіз до Москви запорожець І.Гладкий і 5 грудня 1663 р. зізнався, що “в Перекопъ де при них морового повътрея не было; слышали де они, что было моровое поветръ в Перекопъ и в Крыму наперед их приходу за долгое время, а сколе давно того подлиноне въдають [43, с.140]”. Гладкого відразу запитали, навіщо Сірко писав до Брюховецького про “моровое повътрее”, на що той відповів: “... А кошевой де атаман Иван Сърко писал про моровое повътрее гетману к Ивану Брюховецкому, чаять для стыду своего, что языков к нему послать было некого, потому что войском всьх побили”. Отже, вигадавши історію з “моровим повътреем”, Сірко цим самим хотів “забарикадувати” Запоріжжя від Брюховецького та Москви. Що ж до “рубання войском” полонених, то з повідомлення Косошова не видно, що він це бачив на власні очі. Отже, це також ще “темна” історія. Факт той, що Сірко не хотів відсилати “языков” до Москви, а чи їх насправді було порубано, чи випустили, це, зрештою, не грає ролі.

Тепер звернемо увагу на ті тлумачення, які створили С.Соловйов, М. Костомаров та Д.Яворницький, що ніби-то Сірко та Косошов своїми нападами на Перекоп стримали кримського хана від походу на допомогу королю. Це твердження видається помилковим. По-перше, запорожці, як свідчать документи, всі розбіглися “по городах”, на Січі їх залишилося “200 и менши”. Відомо, що Сірко і Косошов, коли вчиняли диверсії на Перекопі, мали у своєму розпорядженні по 90 вояків. Мало ймовірно, щоб 180 чоловік могли стримати стотисячну кримську орду від походу. Чому ж Сірко не стримав від походів перший (Swinkazi-Murza) та другий (Карач-бея) загони? Невже і справді хан не знав, яка то “сила” вчиняє партизанські напади на Перекоп?

По-друге, хронологічно справа виглядала зовсім інакше. Перша диверсія Сірка тривала з 8 по 16 жовтня, а нарада в Білій Церкві була призначена королем на 12 жовтня. У Th. Eur. записано, що ця нарада була відкладена на 23 жовтня “зглядно переданих королем пунктів,” тобто, на нашу думку, у зв’язку з тим занепокоєнням, яке спричинила відмова хана від походу. З повідомлення Th. Eur. зрозуміло, що коли король прибув до Білої Церкви, там уже був татарський загін “Swinkazy-Murza” (можливо Сефер-Казі). Цей загін мав вирушити з Криму якнайпізніше на початку жовтня, тобто до першої диверсії Сірка [43, с.203; 273, с.255]. Цей же Сефер-Казі повідомив короля, що хан зараз не може вирушити у похід, проте обіцяв виступити в грудні. Як відомо,

відправивши тритисячний загін, хан пояснював це тим, що змушений вислати військо ще й на допомогу турецькому султанові. Отже, хан відмовився від походу ще до того, як Сірко вдався до жовтневої диверсії, У той же час хан перебував у Бахчисараї і, як твердили полонені, які втікали з Криму, “крымской ордь хан велъл лошади кормить и запасы готовить и быть совсьм готовыми на Русь войною итить [43, с.150]”. 13 листопада король з військом перейшов Дніпро. Довідавшись про це, “ноября в 12 день Хан Крымской пришол из Бахчисарая с Ордою и стоял подтъм селом Бустурчеем четыре дни ... и при нем де, государь, была у хана с мурзами рада и на радъ де, государь, приказал хан мурзам й орду все отпустить по домам [43, с.204]”. Після цього всі полонені, які втікали з Криму, в один голос твердили, що хан цієї зими не піде на допомогу королю і що “от короля де, государь, к хану присиска безпрестанная, чтоб шол к нему со всею остаточною ордою, что есть в Крым”. Проте хан уперто не йде на допомогу королю. Постає питання — чому?

Відповідь на нього дає особливо довірена особа хана — його родич Карача-Алиш-Батир: “...хан хотъл иттить в Черкаские города ..., чтоб с Черкасы смиритца, также ака с Богданом Хмельницким..”. Отже, хану було не по дорозі з королем. Але йому потрібно знайти якусь причину, щоб замаскувати свою відмову в допомозі королю. Таку причину знайшли в Криму, безперечно, погодившись з Виговським та самим Сірком. Її трактували так: “... и хан де, государь, к нему (т.е. королю) писал, что ему многую помъшку чинятъ из Запорожжя, Черкасы ... за тъм, государь, итти ему из Крыма не мочно”. Ці аргументи надто непереконаливі, отже, є підстави вважати, що Сіркові диверсії входили в план змови Виговського з Кримом.

Розглянемо тепер ту “допомогу”, яку отримав король від двох татарських загонів, що їх таки надіслав йому хан. Найперше спинимося на воєначальниках цих загонів. Якщо “Swinkazi-Murza” це й справді Сефер-Казі, то вся ця справа виглядала дуже цікаво. Що ж до Карач-бея, то цитуємо лист самого канцлера Пражмовського, з якого видно, що цей начальник “Карач-бей та йому подібні...” був надто одіозною фігурою для поляків. Якщо й насправді начальниками двох татарських загонів були два прихильники Виговського, то тоді немає нічого дивного, що й їхня “допомога” була пасивною. Під Остером, тобто в той момент, коли армія вирушала на північ і мала намір розпочати серйозні операції, саме у цей час “Swinkazy-Murza” покидає короля, пояснюючи свій відступ тим, що “ми вже досить допомогли вам [41, арк.16-23; 65, с.92,93]”. На розпачливе прохання короля прислати нову допомогу, хан відправляє Карач-бея. Під Глуховом, як відомо, король зазнав великих втрат — “... і все це тому, що татари та козаки не хотіли допомогти полякам [15, арк.53; 65]”. Отже, за німецькими джерелами дії козаків і татар, тобто І.Богуна (правої руки І.Виговського) та Карач-бея були певним чином узгодженні.

На підставі польських джерел В.Герасимчук зазначає, що поляки давно запримітили зміни в поведінці І.Богуна: “Впадало в вічі, що Богун, давніше

охочий, стався не привітливий”. Зазнавши поразки під Глуховом, король вирушає на північ, де невдовзі мають розпочатися серйозні операції. Ян Собеський повів армію до Дніпра без татарських загонів. Загалом стежачи за походом за відомостями Th. Eug., бачимо, що татари поводитись увесь час пасивно. Така татарська “коректність” стосовно до українського населення Лівобережжя, безперечно, мусила мати якусь причину. Отже, так виглядала “союзницька” допомога Криму Польщі. Не потребує доказу й те, що ця допомога могла виглядати зовсім інакше, якби Крим цього хотів.

Тепер повернемося до змовників І.Виговського та Й.Тукальського. Доки королівське військо просувалося по Правобережжю, конспіратори, зрозуміло, не могли нічим себе виявляти. Щойно король перейшов Дніпро, змовники одразу ж заворушилися. З театру військових дій почали надходити в Правобережжя різні чутки. В.Герасимчук докладно описує ту апатію, яка охопила польські урядові кола, і все це лише піддавало енергії змовникам. В одному з листів цього періоду коронний канцлер Празмівський писав, що до Виговського треба ставитися обережно, тому що він: “може з розпуки піти в світ (Запорожжя), а знає його добре і вміє зискувати фавори, або втрапити до Карач-беїв і йому подібних... [130. С.214; 131, с.561]”.

Як бачимо, канцлер не помилився— Виговський так і зробив. Це збентежило навіть В.Герасимчука, і він несподівано зробив висновок: “З огляду на те, що початок загадкових зносин Виговського з запорожцями сягає до часів мобілізації з 1663 р., можливо, що Виговський хіба числив у своїх комбінаціях на поміч татарів [130]”.

Як свідчать факти, насправді так все і було. Виговський ще до походу короля надіслав своїх послів до Сірка. Сулимко у своїх описах твердив, що вони “обмінялись закладниками і на “масляну неділю” мали делегати Сірка у Виговського авдієнцію і Виговський присягнув на Євангеліє, що як батько не відступить їх, буде боротися за віру, буде воювати Ляхів, тільки “варував”, щоб його не видали Москві. Вони (т.є. запорожці) мали почати, а він, щоб мати віру в Ляхів, мав до них пізніше під’їздом прилучитися під Київом [130]”.

Таким чином можемо розподілити ролі між головними змовниками. Отже, Виговський мав справу з Кримом та з Запоріжжям. А ось Тукальський обнявши митрополічу кафедру й забарикадувавши себе в Корсуні церковними справами, власне, й створив біля себе головну квартиру змови. Щойно король переправився через Дніпро, як Тукальський вже розпочав “справу”. Маємо надзвичайно цікаве зізнання Брацлавського полковника І.Сербина, який саме тоді прибув з Волощини: “пришол он в Корсунь к митрополиту Токальському и учинился ему совътен... И как де король Полской пришол во Ржищев, й Тетеря де велил ему бытъ к королю; а как он к королю в Ржищев пришел, й Тетеря де хотъл ему дать полк и послать его с королем в войну на сее сторону Днѣпра. А он де отпросился у Тетери в Корсунь к митрополиту Токальському для своего дѣла й Тетеря де его отпустил не на многое время... й митрополит де

Токальської послал его в Царгород, чтоб Царгородской патріарх благословил его на Кіевську митрополію... [43, с.204]”. Чи й справді Тукальський послав його для цього, чи, можливо, для чогось іншого — невідомо. Але, по-перше Тукальський не мав права без дозволу гетьмана Тетері надсилати Сербина до Царгорода. Хоча, можливо саме тому він якраз повернувся з “Волощини”. Не мав права і Сербин без дозволу гетьмана Тетері їхати до Царгорода, коли був відпущений “не на многое время”.

Отже, безперечно, справа стояла інакше, і Сербин їздив до Царгорода за дорученням конспіраторів (Сербин давав своє зізнання в 1664 році в Москві, тоді, коли перейшов на бік І.Брюховецького. Очевидно, що він не міг повідомити дійсної мети своєї подорожі. Але із зізнання видно, що його поїздка не вдалася. Мабуть, Туреччина віднеслася до планів І.Виговського з нехиттю) [43, с.204,205]. Це було найпершим завданням Й.Тукальського. Друге — це зв’язок з Брюховецьким та з Москвою.

Тукальський був митрополитом “з церковних справ” і тому його однодумці могли цілком вільно їздити по Лівобережжю. Досі невідомий характер таємних переговорів Тукальського з Брюховецьким, знаємо лише, яку роль повинен був відіграти Брюховецький у змові Тукальський — Дорошенко. Отже, можна припустити, що Брюховецький відігравав не кращу роль, і Тукальський мав намір використати його, а потім скинути з гетьмана й знищити. Доказом цього, що Тукальський був у зносинах з Брюховецьким, як побачимо далі, є той факт, що в повстанні братиме участь таємний представник Брюховецького — “гетьманський полковник” Височан.

Факти свідчать, що Тукальський мав зв’язок з Москвою. Звістка “od pewnego lhumena z Ukrainy do Moskwy” надходила, безперечно, посередньо чи безпосередньо від Тукальського. Рука Тукальського також відчутна у переході прилуцького полковника Пісочинського та у діях Густинського монастиря, коли Богуну були здані Прилуки. Однак вважаємо за необхідне заперечити твердження С.Соловйова про те, що Тукальський намагався приєднати Правобережжя до Москви. Українські дослідники достатньою мірою висвітлили це питання й довели, що Тукальський та Виговський були безкомпромісними ворогами Москви. Наведені факти свідчать, що Виговський у таємних зносинах з Сірком “варував” запорожців, щоб “не видавали його Москві”, тобто, щоб були з ним заодно проти Московщини. Отже, звістка “od pewnego lhumena” про те, що Виговський “nie kontent z króla, szuka i czeka rogu aby swe zyczliwosc carowi moskiewskiemu okazac [15, арк.54; 85]”, була нічим іншим, як політичним кроком змовників, щоб приспати пильність Москви. Більше того, за їхнім планом, повстання мало бути замасковане “силою та владою царя [130, с.211]”, тобто конспіратори хотіли якнайдовше приховуватись або, як висловився Виговський, найдовше “мати віру в Ляхів [130]”. Головним змовникам це до певного часу вдалося, але сама підготовка цієї справи, цілком зрозуміло, не могла залишатися таємницею. Як тільки король вирушив з Остера на північ

відразу почали надходити тривожні звістки з Правобережжя. 7 січня 1664 р. з табору з-під Солтикової-Дівиці король пише листа до коменданта запілля полковника Маховського: “Доходять до мене повідомлення, що на Правобережжі готується таємний бунт”, і тому король наказував Маховському призначити комісію для розслідування цієї змови і велів заарештувати всіх підозрюваних у зраді [130]. З цього наказу видно, що стосовно одного з конспіраторів, а саме Юрія Хмельницького, були виявлені достовірні докази про його участь у змові, і він мав бути заарештованим. Саме цього домагався Тетеря, який вважав, що Ю.Хмельницький хотів скинути його з гетьманства. Що ж до Виговського, то, можливо, Тетеря також підозрював його у змові, але король спочатку рішуче це заперечував.

Отже, в перших днях січня Маховський одержав королівську інструкцію з вказівками щодо розслідування конспірації. Але ж він сам був замішаний в цій історії. У своїх донесеннях королю генеральна старшина стверджувала, що “Виговський був у них у підозрінню в забігах на булаву, не на користь Річі Посполитої, але тут же, — зазначає Герасимчук, — вони спихали також вину і на Маховського, який знав про поїздки воєводи (тобто Виговського) для з’єднання фракції, бо навіть сам давав приповідні листи якомусь Бубликові “... котрого ватага напала на Тетерине військо [130, с.214]”. На основі цього джерела, за словами Герасимчука, найповажнішого джерела до смерті Виговського, він доходить висновку про те, що Маховський умисно спровокував Виговського і в результаті вийшов “політичний морд”. Важко визнати за Маховським такі здібності, і, гадаємо, що відбувалося все навпаки: Виговський спровокував Маховського. Перебуваючи на Правобережжі, Маховський раніше від короля про конспірацію, але, ніскільки не сумніваючись, був переконаний, що справа полягала лише в тому, щоб скинути Тетерю з гетьманства. Знаючи Тетерю і вороже ставлення до нього у всіх колах суспільства, Маховський був певен, що рано чи пізно Тетерю скинуть з гетьманства. Єдиним кандидатом на майбутнє гетьманство був тільки Виговський і, зрозуміло, Маховський мав на думці задалегідь прислужитися та допомогти йому. За цю допомогу, яка виявлялася у наданні різних пільг, Виговський, як стверджує сам Герасимчук, “пообіцяв Маховському якийсь маєток”. Спочатку Маховський старанно допомагав Виговському, та коли раптом довідався, що йдеться не лише про те, щоб скинути Тетерю, але й про щось значно серйозніше, то дуже перелякався і більше за всіх доклав зусиль, щоб розкрити цю змову і цим самим себе реабілітувати.

У той час як король у своїх листах давав Маховському вказівки щодо змовників, Виговський вирішив розпочати повстання. Перебіг подальших подій стверджує, що це повстання розпочалося за певним військовим планом, згідно з яким передбачалися такі пункти:

1. Вихідним пунктом повстання призначалося “многочисне, міцне місто” Торговиця, на кордоні Дикого Поля. Тут повинна збиратися “голова з цілого

Правобережжя”, яку повинен був організувати запорожець Степан Сулимко з титулом “полковник торговицький”. Сюди мав прибути отаман Сірко з запорожцями й звідси розпочати операції.

2. Головне гасло початку повстання — захоплення армійських баз міст Ставища та Лисянки.

3. Перекидання повстання на Побузькі полки, з тим, щоб одразу створити бойовий кордон проти можливої збройної акції з Польщі.

4. Захоплення переправ по Дніпру (особливо міцно укріпленого Трахтемирова), щоб відрізати Правобережжя від коронної армії.

5. Захоплення Чигирина.

6. Поширення повстання на Полісся, щоб прикрити Україну від Литви.

7. Отаман Сірко по закінченні організації збройних сил Правобережжя повинен був розпочати марш у напрямі Дніпра, до Києва. Тут до нього мав приєднатися Виговський і очолити головну команду. Отже, стає зрозумілим, чому хан обіцяв виступити в грудні, а не раніше чи пізніше.

8. Цей похід ставив собі за мету знищити коронну армію. З правого берега, із засади, їй мав завдати удару Виговський з Сірком, з лівого — наказний гетьман Богун, який повинен був погодити свої дії з Брюховецьким.

9. Дальші операції з підходом татарських загонів мали розвиватися залежно від виявлених намірів Москви.

Хронологічно перебіг подій виглядав так. У перші дні січня 1664 р. Степан Сулимко, призначений від Запоріжжя номінальним керівником повстання, з супроводжуючими особами виїхав у м. Ставища, де був таємно прийнятий Виговським. “Спочатку на Євангелії присягав пан воєвода, а потім вони дали клятву пану воєводі...” Виговський “дав їм також і хоругву рябую, інакше пестру та універсал свій, який приписував всім збиратися біля Сулимки” — зізнається сулимковий полковник піхоти Павло Рябуха. Свідчення Павла Рябухи, полковника піхоти Сулими та інших осіб записані з їхніх власних слів та дані ними добровільно у присутності козацької старшини в Лисянці 15 березня 1664 р. [70, с.409]. Польський хроніст Ерліч також подає відомості, що Виговський увійшов у змову з полковником Сулимкою і умовив його підняти повстання проти Польщі [86, с.1892; 273. С.264; 25, арк.63]. В.Герасимчук, щоб довести “безвинний характер” змови Виговського, називає ці зізнання легендою, — нібито це самі “слідчі”, зокрема Маховський, таке написали. Але велика кількість прізвищ очевидців подій дає підставу припустити, що зізнання ці правдиві. Молодші старшини І.Сулимка, інформуючи про поїздку з ним до Виговського, зазначають, що він дав їм “хоругву рябую” і грошей “на підкови” та на інші речі. Один із старшин стверджував, що коли І.Виговський присягав, його не впустили в хату, але про те, що там відбувалося, йому розповідав священник. У документі фігурують прізвища всіх священників, які були на присязі І.Виговського та І.Сулимки з докладним описом, звідки вони. Отже, перш ніж назвати ці відомості легендою, треба було б спочатку переконливо

довести легендарність цих повідомлень. Згодом, коли ці старшини потраплять у полон, стане зрозуміло, чому ці документи підписав Маховський із своїми молодшими старшинами.

У середині січня, після побачення з І.Виговським, І.Сулимко прибув до Торговиці.

“Обозвався якійсь І.Сулимка искупил не мало голоти в уманском повѣть”, — описує Самовидець [65, с.83; 15, арк.59,60]. Цими ж днями до Торговиці прибув також отаман Сірко з кількатисячним загоном запорожців. “Того ж року Іван Сърко кошовій вишол з Запорожжя й з ним козаков немало, а то подобно за поселством Івана Виговского бившого гетмана запорожского [65; 15]”. Цікаво, що диверсії в Криму Сірко робив з 90 запорожцями, останні всі “розбіглися по городах”. Натомість знаходимо відомості, що він вирушив у Крим з кількома тисячами чоловік. Як побачимо далі, лише в Могильові Сірко залишив залогу чисельністю в 100 запорожців. Коховський обчислює його силу в кілька тисяч чоловік. Сам Сірко офіційно пояснював свій похід в Правобережжя тим, що 8 січня 1664 р. він вирушив “за Бог на Дністер, шарпати турецькі міста під Тягинею (Бендерами) [43, с.151]”. Щоб замаскувати свій справжній намір, Сірко на своєму шляху розпускав оманливі звістки [70, с.398]. Ймовірно, водночас з Сірком до Торговиці прибув також і офіційний представник Брюховецького — “гетьманський полковник” Височан. Прибувши до Торговиці, Сулимка негайно розпочав широку діяльність: “... зараз же після повернення свого віку ясновельможного пана воеводи до Торговиці, Сулимка ...” розіслав універсали по всіх містах Правобережжя. Надіслав “список універсалу яснов. п. воеводи до Мушурова, а разом з ним 30 козаків, з наказом від імені п. Воеводи збиратися всім біля Сулимка”. Про це свідчать зізнання полковника П.Рябухи. Подібні відомості подає і наказний полк. М.Тисенко: “Сулимка, повернувшись від п. Воеводи, надіслав Івана Данченка, сотника Мошорівського до Терлиці (у Липовецьк. пов.) із списком універсалу п. Воеводи, наказуючи зараз же виходити, нищити старост Ляхів, відбирати маєтки у шляхтичів на ім’я п. Виговського, силою та владою величності царської”. З Торговиці, що нараз обернулася в Запорізьку Січ, розійшлися загоми по всьому Правобережжю. “З Торговиці, два знамениті провідники повстання, — згідно з німецьким джерелом, — Сулимко та Височан, розіслали загоми, які почали напади на польські частини, що особливо відчула на собі кампанія Волохів п. Воеводи Більського [15, арк.62]”. Герасимчук також стверджував, що “головний провід спочиває в руках Сірка [130, с.213]”.

На початку лютого отаман Сірко вирішив розпочати бойові дії. Він наказав полковнику Сулимкові вирушити на Лисянку. У згаданому листі Жабоклицького з Шаргорода від 20 лютого 1664 р. читаємо: “... сьогодні отримав листа від Зелінського, який стоїть там (у Лисянці) з Гоголем та блацлавським полком, пише, що у них була вістка, що у короля все йде добре [70, с.398]”. “... и пушки войсковые у Тетери Степан Сулымко Тарговицкій по

сов'язу Івана С'ярка из Лисянки взяли й на Ляхов войну почали”, — доповідає Косогов у Москву, ненароком довідавшись про справжні дії Сірка [43, с.154].

Лисянка була захоплена, польський загін чисельністю в 100 чол. під командою Глосцінського розбили вщент. До рук Сулимка потрапив обоз Тетері [94; 269, с.147, 148]. Брацлавський полк розбігся. Поведінка полковника Гоголя під час цих подій і досі остаточно не з'ясована. Ймовірно, він завчасно втік з Лисянки до Канева, а потім вчиняв напади на поляків під Переяславом [94; 269]. Про його перебування у Каневі свідчать повідомлення Маховського в листі до Тетері від 9 березня: “... почувеш також, мій пане, що сказав у Каневі пан Гоголь в очі моєму товаришеві п. Болеславу, крім того Гоголь дивні діла робить [70; 117, с.120]”. Одночасно повстало Ставище — головна польська база. Повстанці засіли там заздалегідь і вирізували цілий гарнізон.

Повстання швидко поширювалося від міста до міста. Було відомо, що на чолі повстання стоїть київський воєвода Виговський. Здобувши артилерію та чимало різної амуніції з двох баз — у Лисянці та в Ставищах, отаман Сірко повсюди розсилає сильні загани. Війська вирушили на Трахтемирів та на Чигирин. Сам Сірко в другій половині лютого вирушає за Буг. 20 лютого Жабокліцький пише з Шаргорода: “... я не можу повірити, щоб Сірко мав намір сюди рушити, тому що в Рашкові є мої люди, які тримають сторожу по полях та з боку Торговиці, та звідти не дають мені ніяких вісток... Тепер, дяка Богові, тут ще тихо... [15, арк.65]”.

Брацлавський, Кальницький та Могилівський полки повстали. Сірко негайно приступив до організації бойового фронту проти Польщі. Зокрема, у Могильові він ставить залогу в 100 запорожців під командою полковника Щербини [94; 25, арк.65]. Тоді як Сірко проводить бойові дії на Брацлавщині та Поділлі, вислані ним загани також розпочали операції. Відбувається облога Чигиринна. “Того ж 1664 р. Сірко, кошовій запорожській, Чигиринна доставал, знать по требованію Виговского [65, с. 263; 43, с.156]”. Інший загін після гарматної битви штурмом здобув Трахтемирів (прикриття Ржищева). Повстанці облягли переправи по Дніпру. На Поліссі, біля Овруча, також спалахнуло повстання й досить швидко розросталося”. Заскочений повстанням, що спалахнуло по цілому Правобережжю, Маховський засів зі своїми полками у Городищі. 9 лютого в листі до Тетері він просить прискорити своє прибуття, а по дорозі захопити польську залогу з Черкас. У цьому листі він згадує також про “п'яну голову”, тобто про Виговського, і твердить, що той “за одно з бунтарями”. Уже згадувалося, що Тетеря десь перед 7 лютим мав вирушити з-під Глухова через Ігну, Прилуку, Черкаси та Городище і об'єднатися з Маховським у Городищі. Зібравши польські та вірні йому козацькі залоги, Тетеря з Маховським вирушили на Лисянку. На підставі польських повідомлень Герасимчук пише: “Біля Лисянки намагався (Тетеря) ставити опір, але бачачи перевагу повстанців (справді міцно укріплену Лисянку. — *М.П.*), відступив з полковником С.Маховським на північ. Але не пішов, як можна було сподіватися

до твердині Білої Церкви, а тільки подався з С.Маховським і деякими панами до Фастова, де перебував київський воєвода... [130, с.212]”. Польський король у листі до Виговського звертався по допомогу в придушенні повстання. Водночас Сулимковий “наказний” на допиті зізнався: “... як тільки Сулимко довідався про те, що ясновельможний пан гетьман Запорозький та яснов. п. полк. Маховський пішли з військом до Фастова, до його милости пана Воєводи, то зараз же з військом своїм приспішив до нього на допомогу... але його не пустили через Б. Церкву”, “нъкоторий Сулимка Лисянку и Ставище себъ покорич и под Бълюю-Церьковъ пошачь, яко-бы к Виговскому...”. Кореспондент Th. Eur. зазначає: “... звідци (з Лисянки) рушили вони (т.е. Сулимка та Височан) в сичі 12000 піших та 7000 кінних на Білу Церкву і обложили її [94, с.1255]”. Така сила сулимкового війська, можливо, відповідає дійсності.

Марш на Білу Церкву Сулимко повинен був розпочати в 20-х числах лютого. У Білій Церкві стояв сильний польський загін (ймовірно, тут знаходився Ханенко). То ж зрозуміло, чому “не пустили через Білу Церкву” війська Сулимки. Очікуючи Сірка, Сулимко оточив фортецю. Наляканий маршем Тетері на Фастів, Виговський також надіслав наказ Сіркові якомога скоріше надати допомогу.

Сам Виговський, перебуваючи у Фастові, саме в цей час, “щоб мати віру в Ляхів”, скликав на соймик київську шляхту і, за словами Костомарова, “удавав, що козацькі бунти його не цікавлять, та що він ні вощо не мішається”. Але раптом прибув Тетеря з військом. Між застигнутим несподівано Виговським та Тетерею відбулася серйозна розмова, але за допомогою осіб, у котрих Виговський ще “мав віру”, вони дійшли згоди. “Виговський мав їх там запевнити в своїй вірности до короля і пообіцяв Тетері зректися від своїх планів, бо щось задумував почати, — записує свідок [130; 85]”.

Внаслідок цієї “конвенції” і з’явився універсал Виговського до “Війська Запорозького” від 1 березня за старим стилем, виданий у Фастові. В універсалі зазначалось: “... дійшло до мого відому, що від ваших милостей загорілася пожежа міжособної війни в ... мнь (Уманю?) і навколо в інших містах, та ніби цей вогонь спалахнув від могого імені, що я, бажаючи досягнути гетьманського сану у ваших милостей шукав його в кровопролиттю...” Ці звинувачення Виговський категорично заперечує. Адже, продовжує він далі, всім відоме його добровільне зречення гетьманства, просить народ заспокоїтися, закінчуючи універсал словами надії, що невдовзі буде вибраний новий гетьман, бо “його милость п. гетьман не дуже заохочений цим станом, як зрозумів я з розмови його зі мною, і є не від того, на коли ви виберете собі другого гетьмана”. Отже, своїм швидким маршем до Фастова Тетеря досягнув своєї першої мети, а потім події пішли своєю чергою: “Діставши в свої руки пожадану жертву, не випустив уже Тетеря й більше. Мусів воєвода зі своєю дружиною злучитися з військом, інакше кажу, дістався під гоноровий надзир [70, с.409]”.

Тетеря, Маховський та Виговський із Фастова вирушили в Білу Церкву. Армія Тетері налічувала 10—12 тис. чол. Війська підійшли до Білої Церкви в той момент, коли Сулимко мав намір розпочати штурм. Німецьке джерело повідомляє: “... повстанці не чекали їхнього прибуття і як тільки побачили передові частини злякалися й розгубилися. Коли ті, що були в місті, побачили це, то також зробили випад, та в цей час підійшла також армія, кинулася на повстанців з усіх боків і швидко змусила їх втікати [85, с.275; 170, с.27]. Піхота була порубана, кіннота взяла напрям на Лисянку, а тому, що й там не почувала себе безпечно, то з кількома гарматами пішла далі на Остовку, чотири милі далі, бо її (кінноти) два вищезгадані провідники (Сулимко та Височан) також там перебували. Під Білою Церквою “захоплено 15 тис. чол. до полону... [15, арк.71]”.

Отже, військо Сулимка було вщент розбите. І, ймовірно, Сулимко важко поранений (незабаром його впіймають під Ставищами) утік до Остовки. Ця битва, очевидно, відбулася 3 або 4 березня. Саме у цей день король залишив армію під Поноринцями та виїхав до Могильова, а Собеський почав відступати на Правобережжя. Розгромивши війська Сулимки, Маховський попереду з кіннотою, а за ним Тетеря з Виговським вирушили на Лисянку. Рештки повстанської кінноти навіть не намагалися захищати Лисянку, а подалися на Остовку. Маховський перший увірвався в Лисянку, захопивши по дорозі до полону сулимкових старшин — полковника піхоти Рябуху, наказного гетьмана Тисенка та обозного Соломку. Є відомості про зізнання цих полонених від 15 березня”.

Одразу за Маховським до Лисянки увійшли з цілою армією Тетеря з Виговським. По дорозі Тетеря захопив посланця Виговського до Сулимка, посланця Сірка до Виговського, що поспішав на допомогу. І, на ще більший жаль Виговського, Тетеря впіймав третього посланця, свого колишнього секретаря, який мав таємні листи від митрополита Тукальського до Виговського. Th. Eug. подає такі відомості: “Пана Тетері бувший секретар, що перебував якийсь час при Тукальському, був якраз захоплений по дорозі з листом, які значилися на ім'я Виговського (далі говориться про його розстріл, про що мова буде згодом) ... У цих листах, які були знайдені при ньому, значилося багато пунктів задуманої зради...” З допитів посланців та полонених сулимкових старшин, за цим джерелом, “Тетеря та Маховський довідалися про велику та зрадливу змову. Багато полонених козаків показали, а крім цього все це було підтверджене певними документами, що Виговський, київський воєвода, мав багато таємних зносин з Сулимкою та Височаном, як і з самими татарами. Ці зносини були спрямовані проти короля, на це повстання козаків він мав великі вигляди. Тому гетьман Тетеря наказав зараз же під Лисянкою, заарештувати його [15, арк.72]”.

Сірко, як про це він повідомляв Виговського, поспішав йому на допомогу. На Уманщині він довідується про цілковиту поразку Сулимки та арешт

Виговського. Як Сірко реагуватиме на ці сумні звістки? Цікаво, що під час цих подій у Дикому полі на українському кордоні “запав кошом” обсерваційний татарський загін під командою якогось султана. Як союзники Польщі татари мали б допомогти Тетері знищити повстанців, натомість, як побачимо далі, вони замислили дещо інше.

Десь 10 березня Тетеря із заарештованим Виговським та з Маховським вирушає до Вільшан, куди він поспішав з метою врятувати Чигирин, оточений повстанцями. 12 березня з табору “Z pod Olchowa” Тетеря надсилає листа до коронного канцлера, в якому пише: “Як би пророчеським духом відчувало серце Вашої милости... якусь приховану злобу отця Тукальського. Я же переконався в ній за посередництвом деяких осіб самими певними письменними доказами (листами колишнього секретаря). Безбожні заміри несамовитих ледве не привели нас вірних слуг його королівської милости до загублення (з біллю в серці мушу сказати) цієї сторони Дніпра. Але десниця Божа... і т.д. Слуга мій п. Піроцький особисто оповість В.М. про всю цю справу і про те, як воно почалося та як було загашене...

P.S. Я цілком певно говорю, що В.М. пророчеським духом передбачав, яке нам буде утішення від отця Тукальського. Все, що не робиться злого, все то його діло та ще одної особи (Виговського?); на це у нас в руках письменні докази. Бога ради, прошу підкріплення, бо цей вогонь так розгорівся, що певне вже тепер дійшов до самої Волині... [70, с.407; 136, с.106, 107]”.

З цього листа видно, що Тетеря мав намір передати всю цю справу на розгляд коронної влади. Отже, Тетеря написав листа 12 березня, але чи потрапив цей лист за адресою? Король з урядом прибуде до Могильова лише 31 березня, крім цього з огляду на його нервовий стан невідомо, чи здійсниться ця подорож.

Натомість у справах Тетері події розвивалися швидко і набували загрозливого характеру. Раптом Тетеря одержує повідомлення про те, що татари вимагають “негайного звільнення Виговського”. Th. Eur. сповіщає: “... коли він (Тетеря) дістав вістку, що татари вимагають його (Виговського) негайного звільнення, то поставив його перед військовим судом в присутності ген. майора Врангеля та вищезгаданого полковника Маховського. Суд присудив його до смерти, аби тим попередити намір татар, та через звільнення такого злого чоловіка запобігти ще більше нещастя. Тому дня 16 березня під Вільшаною, вісім миль від Корсуня, він був розстріляний і лишив по собі, як і його земляк, вищезгаданий генерал Богун, після тої доброї служби, яку він виявив королю, неприємний спогад, що зрештою став зрадником. Хоча дехто й припускав, що ніби його великий авторитет серед усіх козаків, також його особливо чудове воеводство, як і велика заможність (що здається приваблювало когось другого) не менше спричинилося до його хуткої смерти [94, с.1255]”.

Про цей суд І.Виговський у своєму передсмертному заповіті писав: “Без ніякого явного доказу, не давши мені оправдатися... й.м.п. Маховський,

полковник його королівської милості, з деякими й. м. панами дорадниками своїми, взяв мене наперед на присягу, потім, на сумління своє, що не мали мені робити ніякої кривди, — наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцяючи відіслати мене до суду короля пана Річи Посполитої, знову не дали мені оправдатися, на якісь хлопські байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетського віддали...” Екзекуція відбулася під час того, як І. Виговський “серед кімнати клякнувши, читав акафіст Пресв. Богородиці...”. (Джерелами про смерть І.Виговського були: Памятники Вр. Ком.— Т.4.— № 88—91; Архив ЮЗР.— Т.8.— Ч.2.— С.116—123; Літопис Самовидця.— С.83, 84; Літопис Грабянки.— С.186; НРЖК.— Т.2.— S.264—267; Latopisiec Jerlicza.— S. 83—88).

Про місце, де поховано тіло І.Виговського, є кілька версій у різних джерелах, але всі повідомлення не повні і цим самим для пошуку могили є певні труднощі.

У згаданому заповіті І.Виговський так розпоряджається про свої похорони: “Тіло моє по християнському звичаю віддати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. До того ж монастиря ігуменови і братті за відправування сорокоусту і соборних парастасів за відпущення моїх гріхів записую дві тисячі золотих, щоби ся сума за чотири роки з містечка мого Руди, по п'ятьсот золотих на кожний рік, була віддана. А тепер на похоронення тіла мого грішного двісті золотих і сто талярів твердих дошафования дружині моїй даю, пану Константину, рідному мому (братови), пану Теодорови Романовичеви Виговському. Їх же прошу, щоби доглянули того, щоби се все тому монастиреви було віддано “і тіло моє грішне похоронене в ньому”.

Великий Скит з церквою Воздвиження Чесного Хреста, в якому І. Виговський бажав бути захороненем, це загальновідомий Манявський скит, монастир біля с. Маняви (нині Богородчанського району Івано-Франківської області), заснований разом з церквою Воздвиження Чесного Хреста 1612 р. — в часи Виговського один з найбільших монастирів у Галичині [172, с.84; 135].

Чи виконано передсмертне доручення І.Виговського і похоронено його у Манявському Скиті? Чернігівський літопис повідомляє: “Похований у Великім Скиті з жінкою своєю Стеткевичівною, котрій, коли сказали, що пана убито, упала й умерла, залишивши сина свого, ще невеликого”. Однак це джерело, далеке від Галичини, не зовсім вірно подає дані події. Дружина І.Виговського не вмерла від повідомлення про смерть чоловіка, а кілька місяців пізніше, і мала змогу зайнятися похоронами. Щодо місця похоронів у Великому Скиті, інше джерело, яке було ближче до родини Виговських, такому повідомленню суперечить. Це заповіт гетьманської вдови Олени із Стеткевичів 1664 р., в якому знаходимо цікаву інформацію з даної проблеми. (Цей заповіт, як вважав І. Кревецький, був вписаний у жидачівські земські акти. Копія знаходилася у збірці В.Рурського в Катьожанах, Подільської губернії. Виписки з неї передав А

.Ролле у своїй праці “Женщины при Чигиринском дворе”).

Після смерті І.Виговського його дружина спочатку переховувалася в лісах біля м. Бару, що тоді був власністю Виговського. Пізніше брат Олени, Юрій Стеткевич перевіз сестру в Галичину у маєток Руді, і тоді вона зайнялася похоронами, як читаємо в даному акті “В Скиті біля Руди Гніздичівської, у склепі церкви Воздвиження Чесного Хреста”. У цьому ж місці, згідно із заповітом Олени, захоронено і дружину гетьмана “рядом з дорогим чоловіком”.

Із заповіту Олени Виговської видно, що вона з невідомих причин, може, через хвороби не виконала волі свого чоловіка і не похоронила його в церкві Воздвиження Чесного Хреста у Манявському Скиті, а зложила його тіло в іншому Скиті біля Руди Гніздичівської у церкві такої ж назви. Таке повідомлення підтверджує мемуарист Ємйоловський, який згадує, що полковник С.Маховський “приказав відіслати тіло зі слугами і сплендором до жінки до Руди під Стрий... щоб його там як Русина по руськи поховано [172, с. 85]”.

Очевидно, в цей же день разом з Виговським був розстріляний і колишній секретар Тетері. Він, читаємо Th. Eur., “також отримав пару куль в нагороду за зраду, задуману Виговським [70; 50, с.116-123; 65, с.95; 85, с.264-267; 86, с.83-88]”.

На особливу увагу заслуговує остання фраза з наведеної вище цитати. З неї видно, що кореспондент записав не тільки самий перебіг подій, але вважав також за потрібне торкнутися й тих сумнівів і чуток, що ширилися між його товаришами. Цей запис, власне, підтверджує, що такі чутки могли бути, бо ставилися до Тетері дуже вороже. Проте цю фразу треба тлумачити глибше. Отже, німецьке джерело стверджує, що особлива неприязнь Тетері до Виговського “не менше” спричинилися його кари, але головна причина — це все ж є зрада. Характерно, що підтвердження запису кореспондента Th. Eur., вважає О.Переяславський про поведінку татар у цей фатальний для Виговського момент знаходимо і в іншому джерелі. Зокрема, на підставі спогадів Зеленевицького, Герасимчук писав: “Султан татарський просив за того воеводу київського (очевидно, польський історик не хотів записати “вимагав”), щоб йому дарував, відлежено до другого дня (розстріл), а тим часом того ж дня вранці розстріляно. На другий день послав султан по обіцянку, але цей уже лежав неживий. Показано йому тільки тіло. Жалкував татарин, бо мав би за нього добрий викуп, — описував сучасник [130, с.213; 284, с.413-419]”. З цієї цитати впливає два повідомлення: 1) султан намагався звільнити Виговського: згідно з Зеленевицьким — “просив дарувати”, згідно з Th. Eur., — “вимагав негайного звільнення”; 2) султан міг і просити, коли відчув безсилля свого впливу, щоб розстріл був відкладений на наступний день. Навіщо були такі домагання з боку султана? Виявляється, що саме в цей час з Криму мчить Дедиш-ага рятувати Виговського. Отже, чекаючи на нього, султан домагається відвернути кару Виговського.

Засідання військового суду відбулося 15 березня. Цього ж дня, десь під вечір, Тетеря виїхав з Вільшан на Чигирин. “За реляцією Зеленевицького, — писав Герасимчук, — у Вільхівці при засуді був Тетеря, але, можливо, щоб не бути при розстрілі, виїхав... [130, с.213]”.

Звернення тепер до отамана Сірка. Із зізнання перехопленого посланця дізнаємося, що Сірко поспішав на допомогу Виговському. Одне його відділення уже навіть вирушило. В.Герасимчук описує: “З Лисянки рушило військо (Тетері) під Вільховець, що займали його повстанці, які йшли від Сірка Виговському на поміч. Відсіч прогнано”.

Сам І.Сірко десь 10 березня підійшов уже до Умані. Розгром Сулимка, арешт Виговського та провал плану повстання викликали у запорожців велику паніку. Розкидавши свої сили по всьому Правобережжю, Сірко неспроможний був напасти на армію Тетері, яка налічувала близько 10 тис. чол.

Перед І.Сірком та його однодумцями постало фатальне питання: як бути далі?

Передбачалося два виходи із становища, що склалося: 1) І.Сірко, заступивши Виговського, має проводити справу далі; 2) визнати, що плани повністю провалилися. Прийняти перше рішення запорожці не відважились, бо добре знали, що, незважаючи на високі бойові якості, І.Сірко, як відомо, відзначався дивацтвом. Очолювати повстання він, звичайно, міг, але керувати державою було зовсім йому не під силу. І найголовніше — якби І.Сірко заступив Виговського, то це означало б початок негайної війни Запоріжжя з Москвою. У “парламентарному” Запоріжжі на це потрібна була б нова згода запорізької ради. Усі ці аргументи, очевидно, й привели І.Сірка та його прихильників до прийняття другого рішення — запорожці визнали остаточний провал своєї справи і зрозуміли, що потрібно якомога скоріше рятувати свою репутацію на Січі перед переможними московськими загонами.

13 березня з Умані Сірко написав листа московському цареві. У листі читаємо: “... Я Ив. Сърко, обыкновенные своея службы к вашему царскому пресв. величеству не остався, мьсяца генваря 8 числа из Коша Славного Запорожия пошлы есми за двь рьки, за Бог и за Дньстр... й нападши на Турские села повыше Тягина многих бусурман побили и добычу великую взяли “... и я с войском Запорожским оборотясь из под Тягина, города Турскаго, пришол под города Черкаские; и услыша меня Ив. Сърка того ж часа, еще я с войском в их города не пришол (Підкреслення наше), самі преж горожане учили Ляхов й жидов съчь й рубить,сдаючы всь полки казаки и все посполитство... через нас Ив. Сърка к вашему царскому вел. Привращена есть вся Малая Росія, над Богом й за Богом... [43, с.154; 15, арк.27]”.

Розглянемо цей лист детальніше. Сірко пише, що пішов “шарпати” міста під Тягиною. Навіщо? І чому не взяв із собою комісара Косогова? Адже за його ж свідченням що вирушив він 8 січня, то нехай би, замість шести днів, йшов цілий місяць (щоб Тягиня заздальгідь знала), то й тоді до 8 лютого він би,

зрештою, дійшов туди. А проте Жабокліцький з Шаргорода твердить, що до 20 лютого навіть духу Сірка не було чути біля Дністра. У цей час Сірко стояв під Торговицею, але комісар Косоков довідався про це несподівано і повідомив Москву. Сірко пише, що повстання почалося, коли він ще “з військом до міст не підійшов”, а Косоков стверджує, що ніхто інший як сам Сірко з Сулимкою “на Ляхов війну почали”.

Сулимка був розбитий 3 або 4 березня, Виговський заарештований 7 березня, а Сірко пише листа царю 13 березня і не вважає за потрібне оповістити про такі важливі події. Він удає, ніби все це його не торкається і що ці події йому невідомі. Зауважимо, що Сірко написав листа до царя, а Брюховецького ні про що не оповістив.

Отож, прийнявши рішення визнати поразку планів своїх однодумців, Сірко із запорожцями вирушає з Умані у напрямі Дніпра до Сміли.

Косоков скаржитья в Москву: “и марта, государь, по 20 день от Ів.Сърка вѣсти не бывало...” Тобто, майже три місяці Сірко не вважав за потрібне повідомити свого комісара про стан своїх справ. Лише 18 березня із Смілої він спромігся написати листа до Косокова в Січ: “Вѣдомо чинит он Сърко ему Григорію, что всѣ Черкаскіе города от Дністра даже до самого Дніпра под высокую и крѣпкую руку царскаго величества охотно склонились и всѣ единодушно, вѣрно, много, крестопреступника й измѣнника Тетерю со всѣми его вои й со Агаренскою силою под Олховцем стерегут, да никако со многим стяженіем сам й Ляхи й Орда с плѣненным народом христіянским отъидут. А Чигирин склонитися не хочет, й для того он Григорей к Чигирину б поспѣшил”. Лист розкриває задуми запорожців: повстання Правобережжя вони окреслювали Москві в тому світлі, що воно нібито “охотно склонилось” під її владу. Як побачимо далі, це рішення Сірка та його дорадників було для України сумно доленосним.

А як же реагували на усі ці події татари?. Виговський був заарештований 7 березня, а страчений 16 березня. Султан з обсерваційного загону в день арешту Виговського повідомив про це Крим. “А ходу из Черкаских городов в один путь недѣля и менши...” (До Криму [43, с.156,203].

У Криму також почалася паніка. Як уже зазначалось, звідти на допомогу Виговському поспішає Дедиш-ага, проте запізно. Виговського стратили, хоча султан і просив відкласти покарання “до другого дня”. Це вплинуло на Дедиш-агу і він почав гарячкувати. Між Дедиш-агою і Тетерею відбулася історична розмова, яку записав сам польський “резидент” при Тетері, підкресливши, що вона відбулася 19 березня (ст. ст.) [70, с.416].

За допомогою цього документа можна простежити майже всі головні зв'язки Виговського з Кримом. Дедиш-ага, аби врятувати справи Криму, вирішив поговорити з Тетерею цілком відверто. Починаючи цю цікаву розмову, Дедиш-ага зажадав, щоб Тетеря попросив усіх сторонніх осіб звільнити приміщення. Тетеря залишив при собі лише дві особи... — двох поляків, один з

них був резидент польського уряду! Наведемо лише головні фрагменти цієї розмови. У спокійному тоні Дедиш-ага спочатку змалював безпорадне становище України. Тетеря удає, що не розуміє, про що, власне, йде мова. Це нервує татарина і він “розкривається”: “Та чи не краще вам поклонитися хану, його милости, який ні городів, ні сел ваших не хоче, а бажає лише вашої приязні ... Ляхи зовсім не бажають вам добра, зробіть так, щоб навіть нога польська не доходила до Горині, так, як це розмежував покійний пан Хмельницький, а якщо осміляться вони зайти, то ми готові знищити їх разом з вами ...”

Тетеря й далі прикидається, що не розуміє, про яку допомогу йдеться, — “... підхопив втілений демон, — записує резидент, — як би дивуючися та усміхаючися, та в той же час питаючи: та невже тепер не потрібна вам допомога хана, його милости, коли ви терпите такі обиди та утиски від ляхів, які навіть у самому Чигирині ледве не виводять вас на мотузці за шию [22, арк.67]”.

Тетеря все заперечує. Тоді у Дедиш-аги не витримує і розкриває свої карти: “Не по якій другій причині, — різко підвищеним тоном заявляє він прямо в очі Тетері, — а лише з любові до вас хан, його милість, сяде на коня зо всіма ордами в квітні і розправиться шаблею з кожним ворогом, за обиди, які вони причинили Війську Запорозькому”. На радість резидента, Тетеря відповідає, що такої допомоги хана він зовсім не потребує.

Дедиш-ага зрозумів, що знайшов трохи задалеко і обірвав розмову. Обом сторонам стало зрозуміло, що події повинні відбутися своєю чергою.

Смертю Виговського фактично закінчується перший період повстання Правобережжя 1664 р. Ми навели лише ті докази “вини” Виговського, зокрема союзу його з Кримом, які хронологічно уклалися в цей період, але найголовніші факти, його прорахунки наведемо у наступному розділі. Побоюючись Туреччини, яка була заклопотана важкою війною з цісарем, у цей період татари трималися пасивно. У подальшому вони розпочнуть активізувати задум Виговського, і це не тільки більше не буде таємницею, але “у Криму маленькі діти говоритимуть про це відверто”. З численних листів Тетері до короля довідуємося й про такий факт: “...мене самого спокушав Селим-Гірей, схиляючи до того, щоб я зробив з ним більш тісний союз та ввійшов би в перемови про ту спілку, якою дихають всі їхні лукаві діла, але я вирішив загубити скорше приязнь, ніж порушити присягу вірності, вашої королівської милості... [15, арк.75]”.

Коли Тетеря прийме таке рішення, то татари вчинять замах на нього, маючи намір не лише скинути з гетьманства, але й не залишити живим. Тетеря буде втікати від татар та благодати короля забрати його з України. Татари довго шукатимуть заступника Тетері, встрягнуть в авантюру з Опарою, з так званим татарським гетьманом, і, нарешті, за згодою з Туреччиною, розпочнуть заново справу з Петром Дорошенком.

Отже, в світлі наведених фактів не може бути й мови про непричетність Виговського до змови. Він стояв на чолі змови і підняв повстання 1664 року.

Спинимось побіжно на “беззаконності” розстрілу Виговського, про що твердять чимало істориків. Об’єктивно вчинки Тетері в даній ситуації були цілковито законними. З погляду військової юрисдикції питання можна ставити лише так: “Чи мав право Тетеря призначити військовий суд над Виговським?” По-перше, Тетеря був гетьманом Війська Запорозького, по-друге, чинив у надзвичайних обставинах військового часу, по-третє, мав на це особливе доручення короля.

В. Герасимчук помиляється, коли навівши вищезгаданий наказ короля Маховському від 7 січня 1664 р. з-під Дівиці, патетично дав йому таке визначення: “Отже, той голосний документ, який опісля послужив до кривавої езекуції й до арештування підозрілих у конспірації [15; 217, с.322-323]”.

Натомість Коховський чітко констатує, що король, відправляючи Тетерю з-під Глухова, “Listem Wychowskiego uspiwszy, ustnie Teterze zaiecił, aby pierwsze glowy tych buntów staral sie potracic. Drudzy powiadali, ze to do Sulimenka król mówil, nie do Wychowskiego zguby, Teterze wolny dajac ordynans [15; 217]”. Але — хто знає? Логічно думати, що король при цьому, безсумнівно, дав йому особливе уповноваження, а чи було воно писемне чи словесне, — це, зрештою, не грає ролі вже з тієї простої причини, що Тетеря все ж таки був керівником держави.

Історики звертають особливу увагу на титули І.Виговського: він був сенатором та київським воеводою. Проте для військового суду всі ці титули не мали ніякого значення. Військовий суд чинять за надзвичайних обставин, у надзвичайних випадках або, як формулювало німецьке джерело, “аби запобігти ще більшого нещастя” — “Це повстання дало П.Тетері можливість позбутися ще однієї людини, яка могла б взяти в свої руки провід у ділі народного протесту...”, так стверджує з приводу цього В.Вовк-Карачевський у своїй праці, маючи на увазі саме І.Виговського. “Справа в тому, — продовжує даний автор, — що П. Тетеря намагався усунути з політичної арени усіх осіб, які могли мати якийсь вплив на населення, добре розуміючи, що доки не має голови, всі повстання придушити легко і нічого особливого загрожуючого вони не представляють. І.Богун уже упав жертвою такої політики П. Тетері. Тепер настала черга І.Виговського [117, с.137-142].

Слушність цього зауваження доводиться визнати повністю. Особливо коли згадаємо, що П. Тетеря був людиною хитрою, немилосердною й нечистою на руку, який не дуже розбирався в засобах. З Виговським же, як знаємо, у нього, крім політичних, були ще рахунки й маєткового характеру. Тетеря, одружившись з вдовою Данила Виговського, дочкою Богдана Хмельницького, захопив собі Богданові скарби і спадщину бездітного Данила, хоч вона по-праву належала братам Данила. Іван Виговський домагався повернення цього добра, але Тетеря категорично відмовлявся. Це ще більше загострювало взаємовідносини між ними.

Равіта-Гавронський намагається довести правдивість обвинувачень проти Виговського і цим виправдати “суд” польського полковника Маховського [303, с.104].

Досить категорично описує цю справу російський історик С.Соловйов: “... на початку 1664 року Виговський зав’язав зносини з полковником Сулимкою, який вимушений піднімати повстання в ім’я царя і Виговського, нищити польських старост, забирати маєтки у шляхти. Але польський полковник Маховський випередив задум, захопив Виговського і після військового суду розстріляв його, як уличеного зрадника [247, с.133]”.

У погляді на суд над Виговським і на відповідальність за страту останнього не можна не погодитися з думкою В.Вовка-Карачевського, який стверджував, що суд і страта відбулася за згодою польського уряду й короля. Справді, коли б це не було так, то залишається незрозумілим те, що польський уряд залишив безкарним суд і страту сенатора Речі Посполитої, проведені простим польським офіцером. Свої висновки згаданий автор підтверджує ще й одним універсалом Яна Казимира, яким давалося право на володіння маєтностями І.Виговського, його визнано зрадником і засуджено військовим судом до страти [50, с.132; 15].

Повідомлення про розстріл Виговського викликало в Україні великий спалах. Правобережжя відповіло на це новим загальним повстанням. Зокрема, полковник Милешко, як записує Th.Eur., з’єднавшись з прихильниками Виговського, зібрав до 4 тис. повстанців і вирушив у напрямі Бара. Треба думати, що цим маневром, не знаючи про рішення Сірка, він хотів врятувати один з пунктів військового плану повстання, а саме — прикрити західний кордон. У 20-х числах березня Чернецький зі своєю кіннотою стояв уже в Корсуні. Як побачимо, згодом у зв’язку із справою Виговського він заарештує решту змовників, відпровадить їх до Варшави, де вони будуть ув’язнені у Мальборській фортеці.

23 березня з Переяслава Брюховецький видав універсал, у якому зазначалось, що Виговський, Богун “и многие другие погибли за вѣру христіанскую и можно сказать, в тиранських муках простились с миром... [70, с.417]”.

Узагальнимо причини поразки змови та плану повстання.

Одна з головних військових причин поразки — це, з одного боку, нерішучі дії отамана Сірка і хибне проведення бойових операцій, а з іншого — енергійність, кмітливість, рішучість, які виявляв Тетеря у придушенні повстання.

Сірко не повинен був віддалятися від центру бойових операцій і перекладати проведення їх на Сулимка, який не відповідав своєму призначенню й ганебно програв битву під Білою Церквою. Славнозвісний Іван Богун блиснув своїм талановитим рішенням, проте не взяв до уваги того, що його партнери Брюховецький та Ромодановський зовсім не здатні до його реалізації.

Та, без усякого сумніву, найголовніша причина краху полягала у прорахунках І.Виговського, в його політичній і військовій непередбачливості. Визначний, навіть талановитий як державний муж, він не володів даром полководця, не був борцем, не завжди міг оцінити реальну обстановку.

І.Виговський як політик у найрішучіший момент був заклопотаний лише тим, аби якнайдовше, за його ж словами, “мати віру в ляхів”. Як воїн, наслідуючи свого попередника Богдана Хмельницького, він мав би податися до Торговиці, яка в той час стала справжньою Запорізькою Січчю. Проте він не зумів скористатися з жодної сприятливої для здійснення своїх задумів обставин. Адже коронна армія в той час була вкрай виснажена, польські війська розкладені. Московські війська також були неспроможні продовжувати війну. Похід короля засвідчив, що Лівобережжя не повністю підтримує І. Брюховецького. Виразним свідченням цього були масове визнання лівобережними містами І.Богуна, прихід Прилуцького полку з полковником Пісочинським на його бік, змова Кирили Гуляницького у Глухові та ін.

Цього разу і хан, здається, мав чесні наміри щодо надання Україні допомоги. На докори Тетері відносно колишньої зради татар Дедиш-ага відповів: “... то було одне, а тепер інше — усердно, по-дружески [70]”.

Отже, Виговський не мав таланту борця-полководця, був позбавлений цінних якостей свого попередника — мужності, відваги, рішучості, і ця його особиста драма, на превеликий жаль, глибоко позначилася на долі України.

Які ж політичні наслідки походу короля Яна Казимира та повстання київського воєводи І.Виговського для України?

Похід короля закінчився крахом. Головною причиною цього була змова Виговського і пов’язана з нею відмова кримського хана надати допомогу повсталим на Правобережжі. Несподівано московські війська легко виграли війну. Ці події для України мали сумні вікові наслідки. В результаті було затверджено status quo Лівобережжя і надано Москві формальне право стати там твердою ногою. Річ Посполита була змушена змиритися з цим фактом. На цій підставі після прибуття короля до Могильова розпочалися мирні переговори. Але Москва мала до Польщі ще й інші претензії. Побачивши, що король залишився без армії, вона поставила питання про повернення їй міст у Литві, які були втрачені у минулих невдалих війнах. Польський король категорично з цим не погодився, і Москва припинила переговори. На литовському фронті почалися нові бойові операції. У Москві постає питання: як бути з Правобережжям? Але чи знали в Москві про справжні наміри змови Виговського? З донесень полковника Дворецького, як побачимо далі, та з доповідей Косогова треба думати, що там здогадувалися про його істинні задуми. У всякому разі, як підтверджує С. Соловйов, Виговський в очах Москви і далі залишався “Ивашкой измѣнником”. Проте в Москві добре розуміли, що війна була виграна випадково і що воювати далі Москва неспроможна.

Як тільки королівські війська почали відступати із Сівська, Москва негайно оголосила демобілізацію. До Дніпра вирушив лише Ромодановський, який за наказом Москви зупинився у Лохвиці на спочинок. Московські війська розуміли, що вирушати на Правобережжя безперспективно, а головне, вони добре знали, що з окупацією Правобережжя ніколи не примиряться ні Польща, ні Крим, ні, тим паче, Туреччина. Рано чи пізно вибухнула б нова війна, а з нею нова “зрада” Правобережжя, бо, як виявив похід короля, навіть Лівобережжя не було стабільним.

Отже, в Москві вирішили не переходити Дніпра. Ромодановський одержав наказ повернутися до Білгорода. Брюховецький наївно й даремно звинувачував Ромодановського, що ніби він самовільно втік до Білгорода. В одному з листів Брюховецький писав: „...того було нельзя умолчати, что он окольник не хотъл из Лохвиць, прошлой весной до Днѣпра йти, но домой к Бѣлгороду поспѣшил, о котором отходъ его Чернецкой в Полщу утекаючи услышал, на Украинѣ опять объявился” (Можливо, що наказ Ромодановському відійти до Білгорода власне й пояснювався тим, що Москва дізналася про намір Криму) [43, с.256]. Ніби це можливо було в будь-якій державі, тим паче у колишній Москві. Але миру з Польщею не було. Брюховецький ще з-під Ніжина надсилав до царя листи, прохаючи допомогти йому захопити Чигирин, запевняючи при цьому, що Правобережжя схилиться під владу Москви. З дальшого перебігу подій видно, що в Москві вирішили відрядити до Брюховецького московського воєводу з невеликим загоном і з вказівкою припинити війну. Треба думати, що там розуміли марність замірів Брюховецького, окрім хіба того, що він підтримає заколот на Правобережжі та змусить Польщу піти на поступки.

Отже, Правобережжя полишили на самого себе. Водночас король під враженням зриву московських переговорів та початком нових операцій у Литві відкликав воєводу Чернецького з Правобережжя, проте він ніби то рішуче виступив проти цього. Таким чином на Правобережжі, силою обставин, склався дивний політичний стан, починалася приватна війна між Брюховецьким та Чернецьким.

Розстріл Виговського ще більше підсилив ту страшну, непереборну ненависть до Тетері та до Польщі на Правобережжі. Але вона не мала ватажків. Виговський був страчений, а Сірко втік. Правобережжя не мало виходу й змушене було пов’язати свої надії з Брюховецьким. Тепер побачимо, яким трагізмом віятиме від цих надій на Правобережжі.

Що думали у Криму? Смерть Виговського дуже вразила Крим і на певний час переплутала всі його карти. На півночі створилася цілковито нова політична ситуація. Два вороги побилися і обидва ослабли. Але, з другого боку, смерть Виговського негативно впливала на цей сприятливий стан. Офіційно Крим не поривав з Польщею і залишався й надалі “союзником”. Цього вимагала Туреччина, заклопотана важкою війною з цісарем. Та Крим не бажав залишати свій стратегічний намір. Тож у Криму вирішили прийняти надзвичайне рішення

— спробувати переконати Тетерю перейняти на себе таємну угоду з Виговським. Іншого рішення наразі не було.

У кінці березня 1664 р. Тетеря був в Чигирині, де, за словами Самовидця, “видячи незичливість противно собъ козацкую й усъх людей, забравши усъ скарби войсковіе, що старий Хмельницькій збирал й инніе гетьмани, й клейноти войсковіе, стада й товари, вишол (тут Самовидець помиляється, треба читати “готувався вивезти їх”).— М.П.) з Чигирина до Брацлава... [65, с.96; 70, с.426]”.

Чутки про наміри Тетері вивезти скарби з Чигирина відразу ж поширилися по всіх усядах. Це глибоко вразило і збентежило народ, який лавою ринув на Чигирин. У кінці березня повстанці обложили Тетерю в Чигирині і становище його було критичним. Однак йому вдалося повідомити про свій скрутний стан Чернецького та свого найближчого помічника наказного гетьмана Ханенка. Отримавши таке повідомлення, вірна П.Тетері старшина почала благати Чернецького допомогти йому. На спільній нараді, яка відбулася в Корсуні приблизно 2 квітня, усі погодилися, що Тетері, обложеному в Чигирині, треба надати допомогу.

Чернецький підняв кінноту в 2 тис. коней і на початку квітня вирушив до Чигирина на допомогу П.Тетері [247, с.134]. Віддаль від Корсуня до Чигирина понад 100 верст, отож десь 5 квітня Чернецький підійшов під Чигирин, розігнав повстанців та звільнив Тетерю. При цій зустрічі Чернецького з Тетерею і було вирішено надіслати до Буджацької орди чигиринського полковника Прокопа Березецького. Тоді ж Тетеря відправив усі гетьманські скарби у Брацлав. У той же час Чернецький, діставши повідомлення, що до Чигирина наближається кошовий отаман Сірко із запорожцями, виводить своє та Тетерине військо (разом до 5 тис. чол.) й вирушає проти Сірка у напрямі Крилова.

Водночас із Запоріжжя до Крилова, згідно з наказом Сірка, вирушив Косогов, а за ним наказний січовий Сацько Туровець. 4 квітня під Криловом Сірко з'єднався з Косоговим та з Туровцем. Очевидно, дізнавшись про те, що повстанці знову оточили Чигирин і що Тетеря має намір вивезти гетьманські скарби, Сірко також вирушає до Чигирина. На марші він одержав повідомлення, про те що проти нього йдуть Чернецький та Тетеря. Не маючи такої сили, яка могла б їм протистояти, переслідований Чернецьким та Тетерею, Сірко прямував на північний схід, до Дніпра, проте 7 квітня його наздоганяють. Однак Сіркові пощастило сховатися у замку, де він був оточений військами Чернецького. З цього приводу Косогов доповідав у Москву: “И.Тетеря де с Чарнецким Ивана Сърка й его Григорія осадили в Бужинь й к Бужину приступали й не учиня ничего от Бужина отступили... [43, с.201; 91, с.214]”.

Кореспондент Th. Eur. підтверджує це повідомлення Косогова: “але полковник Сірко дав себе оточити паном воєводою руським Чернецьким та Тетерею в замкові в Бужині [15; 94, с.1256]”.

З доповіді Косогова видно, що С.Чернецький та П.Тетеря навіть розпочали штурм, проте з однією кіннотою їм не вдалося цього здійснити і вони

обмежилися облогою, яка тривала майже тиждень.

Десь у перших днях квітня, для підготовки до наміченої через Дніпро переправи, що напроти с. Сокірної (на правому березі Дніпра, на північ від Черкас), він відрядив полковника Гамалію з лубенським полком та невеликим московським загоном.

Отаман Сірко, оточений у Бужині Чернецьким та Тетерею, очевидно, дав знати (через Дніпро) полковнику Гамалії про своє скрутне становище. Кореспондент Th. Eur. записує: "...аби його (Сірка) рятувати, розпочав Брюховецький (тобто його частини) переправлятися з того боку Дніпра на цей [15; 94; 217, с.324]". Цей вислів Th. Eur. дуже важливий для дослідника, оскільки його перша згадка про те, що Чернецький та Тетеря обложили Сірка в Бужині, цілковито відповідає документальному твердженню Косогова, і немає причин думати, що цей факт не відповідав дійсності. Отже, Гамалія розпочав переправу під Сокірною для того, щоб врятувати Сірка.

Самовидець записує: "Гетман Брюховецький, переправляючи (тобто плануючи переправити. — М.П.) Днѣпр у Сокѣрной, послал наперед до Черкас Гамаліенка, полковника лубенского, з войском, которій, у Черкаси увойшовши зрабовал й спалив, гль инніе города, узявши пострах, присилали, здаючися гетману Бруховецкому й из самого Чигирина били посланцы... [65, с.96]".

Ця переправа полковника Гамалії через Дніпро під Сокірною мала статися в 10-х числах квітня. Про це Гамалія повідомив Брюховецького і через 2-3 дні тому останній вирушить з Переяслава також до Сокірної.

У цей час Гамалія захопив Черкаси і, як пише Самовидець, "инніе города, узявши пострах, присилали здаючися..." Одне з таких міст, як видно з повідомлення Th. Eur., був Корсунь.

Полковник Гамалія відрядив у Корсунь (60 верст від Черкас) невеликий московський загін, щоб, очевидно, замаскувати присутність московської сили і цим самим вплинути на настрої Правобережжя. Але з цим загоном сталася, за висловом Th. Eur., "трагедія". Корсунь відразу ж здався, проте з оповідання Th. Eur. не ясно, чи здався і його комендант полковник Пододній, чи він вийшов з міста і, одержавши допомогу від Білоцерківського полку під командою Кодзубського знову туди повернувся. Московські загони, захоплені, очевидно, несподівано, були розброєні. Пододній вивів московського полковника та його старшин на базар і там відрубав їм голови [15].

У цей же час Брюховецькому здалися майже всі правобережні міста, у тому числі й Канів. Самовидець записує: "... бо юже Канев был здался гетману Бруховецкому, от которого й залогі войско было в Каневъ... [65; 217, с.325]".

Звістка про те, що Гамалія переправився через Дніпро, відразу дійшла до Чернецького, і це для нього було дуже важливо, оскільки він сподівався, що переправиться сам Брюховецький. Спаливши Бужин і знявши з нього облогу, він мчить до Черкас. С.Соловйов зазначає, що Чернецький зняв облогу Бужина 13 квітня. З відповіді Косогову видно, що "Иван де Сърко и он де Григорей из

Бужина вишедши стали в Смьлой”. Отже, 13 квітня Чернецький вирушив у Черкаси (45 верст від Бужина), а Сірко — на Смілу. До цього моменту й треба віднести запис Th. Eur. про те, що “генерал Чернецький разом з козацьким гетьманом (Тетерею) наскочив на полк Брюховецького під Черкасами і дуже побив його [15 арк.107; 94]”. Це вони напали на полковника Гамалію, побили його, але він встиг сховатися у Черкаському замку, де його обложили війська Чернецького та Тетері. 15 квітня дислокація противників мала б виглядати так:

1. Отаман Сірко захоплює Смілу.
2. Чернецький та Тетеря стоять облогою під Черкасами.
3. Брюховецький, отримавши повідомлення полковника Гамалії про початок операції, поспішно вирушає з Переяслава.

До цього моменту треба віднести й такий запис Самовидця: “Зараз по Воскресенні Христовом (тобто 10—13 квітня. — М.П.), гетман Бруховецький скупил усь полки задньпровські и маючи з собою килка тисячей Москви, рушил с под Переясловля ку Черкаскому [65, с.96]”.

4. У ці ж дні, очевидно, за планом Брюховецького, з Києва вирушив козацько-московський загін під командою полковника Нужного. Загін йшов по правому берегу з Києва до Черкас.

Отже, перед переходом Дніпра Брюховецьким ситуація виглядала саме так, а не як це уявляв собі Д.Яворницький, який стверджував, що Косошов та Туровець вирушили із Запорожжя — перший в кінці березня, а другий — на початку квітня. Він писав: “... між тим Брюховецький, переправившись через Дніпро під Сокірною, підступив, тут же після празника Христова Воскресенія, на проводи до Чигирина (що має бути біля 20 квітня). Але в цей час Тетеря вже встиг зібрати татар та призвати з 2 тис. чол. кінноти польського воєводу Степана Чарнецького. Відтак Брюховецький, зустрівши сильний опір під Чигирином, повернув назад, по дорозі спалив Черкаси і пішов до Канева, де у нього була залага. Тим часом кошовий Сірко об’єднався в Крилові з військом Косошова та рештою запорожців під командою наказного кошового отамана С. Туровця в цей час довідався про нещасливі операції Брюховецького проти чигиринців. Таке повідомлення змусило Сірка та Косошова піднятися до міста Бужина, вище Крилова, але низче Черкас та Канева, де стояв Брюховецький. Але на Сірка та Косошова напав Чарнецький і між противниками відбувся, жорстокий бій, під час якого польський полководець лишився багатьох своїх вояків.

Після битви з Чарнецьким Сірко “на самий день празника Пасхи вийшов з Бужина в степ, а Чарнецький захопивши Бужин та Суботів, спалив їх... Тимчасом Сірко, залишивши Бужин, піднявся ще вище по правому березі Дніпра та встиг без шкоди для себе вступити в Черкаси. Чарнецький послідував за відступаючими до Черкас, а під кінець змушений був зняти облогу і відступити. Сірко мужньо відбивався від поляків і коли той відступив від Черкас, він вийшов разом з Косошовим до Смілої... Під цей час до Чарнецького

та до Тетері підійшли два татарських загони і союзники кинулися до Смілої та почали там облогу Сірка... але в долині Капустиної потерпіли велику поразку від запорожців... [273, с.265]”.

Як бачимо, Д.Яворницький наводить факти, які суперечать одні одним. Зокрема, те, що Брюховецький “на проводи” підступив до Чигирина, а Сірко перед Пасхою пішов до Бужина, де стояв Брюховецький. Далі, 7 квітня Сірко вступив у бій під Бужином, а з 7 по 13 квітня — у Черкасах. Незрозуміле, як міг Сірко водночас 7 квітня вступати в бій у Бужині і в Черкасах, тим паче, що там його не було. Те ж саме стосується Капустиної долини — ця битва відбулася, не в квітні і не біля Сміли, а як свідчать два документи, які Яворницький пропустив повз увагу, — в “іюня-ж, государь, в 22 день под Городищем”. Приблизно такої ж неточності, як Яворницький, допускається в своїх повідомленнях й М.Костомаров.

З огляду на те, що в ці дні, тобто від 15 до 20 квітня, в кількох місцях відбуватимуться кілька окремих подій, зазначимо, що війська С.Чарнецького блокували Черкаси; війська Брюховецького знаходилися на марші до переправи, що навпроти с. Сокірної; війська Сірка — у Смілі. Опишемо ці події:

1. Перша подія — розгром частинами С.Чарнецького загону полковника Нужного. Можна вважати, що повідомлення про вирушення цього загону з Києва у напрям до Черкас С.Чарнецький отримав у перший же день після прибуття до Черкас, тобто десь 14 квітня.

Проти Нужного Чарнецький надсилає польський загін Хлопіцького. Th. Eur. записує: “... лейтенант Хлопіцький, з полку пана воєводи Бельського, наскочив на московський відділ, в силі 1500 чол. під командою полковника Нужного, який мав рушати на Чигирин, та побив його так, що забрав 200 полонених, а останніх в більшості порубав, під час переслідування до Бужина”.

Ця битва повинна була відбутися десь недалеко від Черкас, а тому що Нужний пробивався не до Черкас, а пішов у Бужин, виходить, що в цей час під Черкасами стояв Чарнецький. Ця битва докладно описана Коховським. За Коховським, московський загін, який налічує 4 тис. чол., очолюваний генералом Страсбухом, вийшов з Києва на допомогу Брюховецькому і йшов у напрямі Черкас. Довідавшись про це, Я. Собеський переслідував його цілу ніч, а вранці цей загін розбив. Серед полонених був полковник Конотопський, який під Новими Млинами захопив обоз канцлера Пражмовського. Нужного засудили польовим судом до страти, а генерал Страсбух утік [85, с.302; 91].

Між цими двома повідомленнями ми надаємо перевагу Th. Eur. І ось чому:

а) Генерал Страсбух був з Брюховецьким, а не з цим загonom і загинув під час штурму Чигирина, про що довідуємося з повідомлення німецького джерела;

б) Як Коховський, так і Th. Eur. стверджують, що в цьому загоні був полковник Нужний, причому Th. Eur. зазначає, що саме він вів цей загін і що, власне, захопив невеликий обоз канцлера під Н.Млинами. Він і справді буде

захоплений в полон, але не тепер, під час повернення Брюховецького з-під Чигирин. Така точність у записах змушує віддати перевагу німецькому джерелу.

Що ж до полковника Нужного, то можна припустити, що це був конотопський сотник, про якого згадує також Самовидець і підтверджує, що той захопив під Н.Млинами речі канцлера. Можливо за цей подвиг Брюховецький і підвищив Нужного до рангу полковника. У Брюховецького був ще генеральний осавул Парфен Нужний, але оскільки як Th. Eur., так і Коховський твердять, що в даному разі фігурує конотопський Нужний, то ця оцінка є правдивою.

2. Тоді ж на західному кордоні відбулася така подія. Th. Eur., зазначивши, що по смерті Виговського козаки дещо притихли, проте ненадовго, записує: “Тоді під командою полковника Мелешка зібралось до 4 тис. повстанців разом з прибічниками Виговського і дня 28 квітня зовсім несподівано атакували м. Бар. Перед тим кілька з них таємно залізли в місто. Проте вони були розбиті загонами пана воєводи краківського Потоцького — коронного гетьмана, які перед цим стали там залогою. Втекти пощастило мало кому з повстанців, більша частина була порубана або загнана в ближчий став... [222, с.108]”.

Цей марш полковника Мелешка, можливо, на нашу думку, був викликаний його бажанням урятувати військовий план повстання Виговського та забезпечити західний кордон. Це повідомлення Th. Eur. цікаве тим, що тільки в цей час поляки почали групувати свої сили на українському кордоні.

У ці ж дні, тобто в другій половині квітня, у Брацлаві розгромили Тетерині скарби. Як відомо, Тетеря відправив скарби до Брацлава після того, як Чарнецький звільнив його від облоги повстанців, тобто до 7 квітня. Але Тетеря не зважив на обставини. У той час, коли операції Сірка та форсування Дніпра частинами Брюховецького відвернули увагу Чарнецького до Дніпра, у західній частині Правобережжя повстання розвивалося далі. Уже в цей час створилося таке становище, що піхота Чарнецького, розташована в Білій Церкві та Паволочі, була цілком відрізана від частин кінноти, яку Чернецький залишив у Корсуні. В руках Чарнецького та Тетері фактично залишалися лише такі міста, як Біла Церква, Паволоч, Корсунь, Городище та Чигирин. Решта міст була охоплена полум'ям повстання. Скарбам Тетері, які, очевидно, оберігались сильним конвоєм. Дійти до Брацлава пощастило, але саме тут на них напали повстанці, і, як повідомляє сам Тетеря в листі до короля, їх розбили.

4. До цього ж періоду, тобто між 15 і 20 квітня, належить і повідомлення Коховського, яке підтверджує Th. Eur. про бій одного відділення Сірка з Маховським. Перебіг подій мав би бути такий: Сірко, захопивши Смілу, почав наступати на польські частини. Він відправив свого молодшого брата (ім'я якого нам не відоме) на Городище, де в той час перебував Маховський. Вранці молодший Сірко атакував Городище, причому йому допомагали мешканці, але в цей час з Литви повертався Бідзінський з польською кінною дивізією, який дізнався про бій і поспішив Маховському на допомогу. Атака молодшого Сірка

була відбита, а він сам ледве не потрапив до рук поляків.

Два джерела незалежно одне від одного повідомляють про цю подію — Коховський ширше, а Th. Eur. коротенько, без зазначення міста, але в обох повідомленнях фігурує вбитий під час битви “рот майстер Олізар”. Натомість у реляціях Косогова не згадується про цю битву. З цього видно, що це сталося не з отаманом Сірком, а з його молодшим братом.

Десь 14 квітня до Черкас підійшов з своїм військом Чарнецький. Марно витративши кілька днів на безрезультатну облогу, він переконався, що з однією кіннотою поставленої мети не досягти, і десь 18-20 квітня покидає Черкаси й вирушає в Городище. Ймовірно, ще під Черкасами він одержав повідомлення про те, що полковник Березецький має зблизитись з двома буджацькими султанами. Можливо, що Чарнецький взяв із собою 13 чол. і поїхав їм назустріч, на підставі чого Коховський і придумав героїчну його поїздку за допомогою татар.

До Городища (50 верст від Черкас) Чарнецький прибув з Тетерею та двома буджацькими султанами. Об'єднавшись з Маховським та дізнавшись від нього, що Сірко захопив Смілу і вчиняє напади, Чарнецький вирушає до Сміли, маючи намір остаточно ліквідувати головного проводиря повстання. Наймовірніше, 20 квітня Чарнецький знову обложив Сірка у Смілі. З цього приводу Косогов доповідає: “И Иван де Сърко и он де Григорей из Бужина вишедши стали в Смълой. И к Чарнецкому де и К Тетерьъ пришли два салтана с Татарами й со всъми де с ними под Смълой бои были многіе й на всъх боях, милосердіем Божіем, а нашим великого государя счастьем, Ляхов и Татар и Черкас они побивали и в полон имъли многих, нашим ратным людем никакой истери не учинилось, и из Смълой отошли они к Каменкъ... [222]”.

Усе це насправді виглядало не так страшно, як писав Косогов. Чарнецький, можливо, робив кілька спроб штурмувати Смілу, але, побачивши, що татари не виявляють особливого бажання йому допомогти, змушений був і на цей раз обмежитися облогою.

Щодо Брюховецького, то, довідавшись, що Чарнецький зняв облогу Черкас та десь 18 квітня пішов на захід, а можливо, зовсім з України, він починає швидко переправлятися через Дніпро під с.Сокірною, де перебував з 15 квітня. Віддаль від Черкас до Чигирин становить близько 60 верст, тобто один добрий перехід. Самовидець слушно записує, що Брюховецький “підступив... на проводи, до Чигирин”, тобто десь у 20-х числах квітня. У війську Брюховецького налічується приблизно 15—18 тис. чол. Підійшовши до Чигирин, Брюховецький відразу приступив до штурму, проте був відбитий.

Th. Eur. повідомляє, що Брюховецький, аби помститися (за розгром Нужного) вирушив з цілою своєю силою на Чигирин. Проти нього генерал Чарнецький відправив полковника Маховського, а за ним коронного хорунжого Собеського з кількома полками, але поки вони підійшли, Брюховецький зважився вже на один штурм, причому положивши при цьому багато своїх

людей, між якими був убитий визначний генерал царської артилерії І. Страсбургер.

Коли Брюховецький дізнався, що Маховський та коронний хорунжий вирушають проти нього, розпочав він відступ табором до Дніпра. Незважаючи на це, коронний хорунжий переслідував і наздогнав його артергард, який складався з 5 тис. коней. Артергард був загнаний в табір. Атакуючи, поляки, майже без жодної згуби в людях, захопили при цьому багато німецьких та козацьких стягів. Між полоненими знаходився також Нужний та ще полковник Пулсовський. Нужний уже прославився тим, що захопив речі канцлера під Новими Млинами. Брюховецький після цієї поразки вирушив на Сокірну, щоб переправитися там через Дніпро [222, с.108.].

Як козацькі літописці, так і Коховський підтверджують повідомлення Th. Eur.: Брюховецький підійшов до Чигирина, розпочав штурм, але, почувши, що для відсічі йому підходить Чарнецький (а насправді це був поки що його авангард), починає відступ знову до Сокірної.

З-під Чигирина Брюховецький мав вирушити в кінці квітня. Дійшовши до Сокірної, він, однак, змінює свій намір переправитися тут через Дніпро і прямує далі на Канів. До початку травня Брюховецький вже стояв табором під Каневом.

Тим часом Чарнецький, як відомо, в 20-х числах квітня оточив війська Сірка у Смілі. Отримавши термінове повідомлення з Чигирина про те, що до нього наближається Брюховецький зі своїм військом, Чарнецький вперед висилає Маховського, за ним — Собеського, сам знімає облогу Сміли й також не гаючись вирушає на Чигирин. Отож, за словами Коховського, “дуже жалкував Чарнецький, що не застав його (Брюховецького) під Чигирином”. Дійшовши до Чигирина та отримавши інформацію від Собеського про те, що Брюховецький вже далеко, Чарнецький та Тетеря, залишивши у Чигирині потрібну залогу, вирушають на Корсунь. З цього приводу Th. Eur. записано, що в Чигирині Чарнецький залишив 300 драгунів, а в його районі загін татар налічує 5 тис. чол. Окрім того, Тетеря, безумовно, залишив у Чигирині якусь частину Чигиринського полку.

Отож, до початку травня Чарнецький розташовує свої війська у Корсуні, а Тетеря розташувався біля Вільшанки.

Тут залишається ще й досі не з'ясованим відоме літописне повідомлення про розгром Чарнецьким могили гетьмана Богдана Хмельницького. Проте, коли воно справді не відповідає дійсності, то до цього другого походу Чарнецького до Чигирина і треба віднести запис Костомарова: “Тоді вступив він (Чарнецький . — М.П.) до Суботова, бувшого маєтку Богдана Хмельницького, де колись сам перебував у полоні, захоплений покійним гетьманом Богданом у Жовтоводській битві. Можливо, спогад минулого приниження підсилив у нього злість до ворога польської нації. Він наказав викопати з могили у церкві труну Богдана Хмельницького і розметати прах його на наругу собакам [170, с.35; 273, с.265]”.

Очевидно до цього ж моменту, тобто коли Чарнецький вирушив з-під Чигирини до Корсуня, треба також віднести і такий запис Th. Eur.: "... п. генерал Чарнецький вислав одного султана з татарами та черкаським полком на другий беріг Дніпра, біля Максимівки, а п. Маховського командірував проти Сокірної, який несподівано напав на два повстанчих полки і розбив їх [222, с.109]".

Факт направлення Чарнецьким татарського загону проти Максимівки (що біля Кременчука) на лівий берег Дніпра підтверджується іншими джерелами. Зокрема, є доповідь Ромодановського з Белгорода в Москву, в якій зазначено: "... что кримські татаровя которые были загонные, на сей стороно Днепра, перешли назад за Днепр; на сей стороне Днепра неприятелей нікаких нет".

Простежимо за діями Сірка. Десь 25 квітня Чарнецький, як відомо, зняв облогу і вирушив на Чигирин, — отже, знову Сірко був звільнений. Косогов доповідає: "... и из Смылой отошли они к Каменкѣ, а от Каменки Иван Сѣрко и он Григорей пошли на сю сторону Днѣпра сходитца с Калмики и с полуполковником с Крестьяном Гуголшихтом, с которым из Бѣлгорода послано в Запороги наших государевих ратных людей 2 000 человек [15]".

Отже, у кінці квітня, знесилений двома облогами, Сірко вирушає з-під Сміли у напрямі Дніпра, до Каменки (на південь від Крилова). До початку травня Сірко переходить на лівий берег Дніпра. З відповіді із Москви видно, що воєвода Скуратов писав туди: "Маія-же де в 1 числе писал к гетману Ивану Брюховецкому кошевой атаман И.Серко и прислал татарина, который взят под Смой, а на допросе тот татарын сказал, что со С.Чарнецкым й с Тетерею ныне два солтана да Ширинской де князь, а снымы татар 5 тыс.". Отже, Сірко писав листа, очевидно, перейшовши Дніпро. Цим документом скористався Костомаров і він, мабуть, увів його в оману. Так, він зазначав: "...по одним відомостям з ними (султанами) було, два буджацьких султани: Селім-Гірей та Салат-Гірей, а з ними 20 тис буджаків та нагаєць Шерим-бей, а з ним 5 тис. ногайців". Таким чином, вище наведений вислів "а с ними" є лише помилка переписчика чи друкаря і треба читати "а с ним", тобто Шеринським князем, тому що цей татарин полоненник був, очевидно, нагаєць [170, с.32]".

Щоб завершити сюжет з запорожцями, торкнемося ще смерті брата Сірка. Цю подію можна уявити так: після невдалого бою під Городищем з Маховським та Бідзінським молодший Сірко пішов далі на Корсунь, де знову натрапив на польське відділення. У цій битві він і був убитий.

Th. Eur. дає такі відомості: "Також пп. Лазінському та Лаському, які залишалися біля Корсуня з 10 кампаніями, пощастило розбити кілька сот козаків-повстанців; вони захопили 4 стяги та литаври і все це разом з головою молодшого брата Сірка презентували п. генералу Чарнецькому". Цю подію підтверджує й Яворницький: "... треба думати, що до цього часу відноситься вістка польського хроніста Ерліча про ймерть брата Сірка, невідомого на йменя; поляки відрізали в убитого голову, насадили її на козацьку хоругву та передали своєму воєводі (Чарнецькому.— М.П.) [15; 273, с.265; 86]".

Отже, до початку травня 1664 р. усі бойові операції припинилися. Брюховецький програв Чигиринську кампанію. Своім проведенням операцій він як військовий продемонстрував свою неспроможність. Натомість Чарнецький довів, що є талановитим полководцем, і Сірко був його достойним противником.

2 травня “у таборі біля Ольшанки” Тетеря пише до короля листа. Оповівши спочатку про свої труднощі у боротьбі з повстанцями, він зазначає, що з прибуттям Чарнецького та “за допомогою орди, що прибула недавно з Селім-Гіреєм” він приведе “до порядку майже цілу Україну, яка за виключенням небагатьох міст та полків, заразилася язвою бунту й сліпо припала до московського уряду”. Тетеря вважав, що Чарнецький вже повідомив короля про успіхи в операціях. “Що ж торкається до мене, — писав далі Тетеря, — то до всіх моїх бід прибавилося ще нове горе, а саме: внаслідок цих заколотів, що піднеслися на загибель Республіки, я загубив моє майно у Брацлаві, все дочиста і тепер цілковито лишився бувшого достатку. Витративши своє здоров’я та загубивши майно за повагу до Вашої королівської милості... це нещастя та руїна мого достатку сталася єдино тому, що я не хотів подавати привід народу до турбування, гадаючи, що надто поспішний вивіз мого майна в більш безпечні краї Вашої милості та Республіки (що я завше міг зробити) подало би приклад особистої утечі та викликало би у багатьох замішання”. Отже, повідомлення Самовидця, що це пограбування в Брацлаві здійснив Сірко, не відповідає дійсності. Звинувачуючи Сірка у пограбуванні скарбів, Самовидець писав: “... а інші (скарби) зоставил у Брацлавлю... где пришовши кошовій Сірко усе тое пожаковали з козаками”. І далі: “А Сірко, отвернувши на Медведовку, потянул к Уманю за для скарбу Тетериного, которій и порабовали, як вишей написалося [65, с.97]”. Тетеря відправив скарби до Брацлава, як зазначалося, до 7 квітня, а листи до короля писав 2 травня. Сірко від 7 по 13 квітня перебував в облозі у Бужині, від 15 по 25 квітня — у Смілі, а до початку травня — в Каменці. На Медведівку Сірко вирушить лише у червні.

Дотримуючись хронологічного порядку, згадаємо про невелику операцію під Києвом на початку травня. 4 травня київський воєвода Чадаєв вирушив з Києва на Мотовилівку загін під командою полковника Обернятина з метою реквізиції. Коли загін повертався з-під Мотовилівки, на нього напав загін П. Тетері, очевидно, з білоцерківської залоги. Згідно з доповіддю Чадаєва в Москву, битва закінчилася на користь московських військ. Чадаєв 30 травня писав до царя: “...маія де в 4 числе, по посылке его, полковник Яков Обернятин ходыл под Мотовіловку изгоном й многих изменников козаков побил й взяли Гайдутцкого порутчика. А от Мотовиловки йдучи к Киеву, был у него бой Чернецкого полку с рейтарски маером с Лешквантом и с рейторы Немецкого строю и изменники Черкасы, а на том бою наши... ратные люди побили их начальних людей и рейтар с 150 чел., да в языцех взяли 9 чел.; а изменники Черкасы, не дав бою, побежали. А в роспросте взятые языки сказалы, что з

Чернецким поляков всех и с обозными людьми и с пехотою тысячъ с шесть и в них де хорунга гусар с копыи; а остальные казацкіє роты, а пехоты 1200 чел.; и те нужны; да к нему ж де пришли в помочь из Крыму салтан с мурзами, а с ним татар 5000 чел.; а болшм де того, что по повеленію Турского царя ідут на цесаря ... [43; 85, с.304]”. Проте це зізнання іноземця щодо військової сили Чернецького не точно, і наведемо більш об’єктивні повідомлення.

Повертаючись до Корсуня, Чарнецький вважав, що після відступу Брюховецького справа утихомирнення Правобережжя піде значно швидше. Проте він не врахував, що в той час, як операції були перенесені до Дніпра, повстання зробило значний поступ. Уже в квітні майже все Правобережжя було охоплене повстанцями. За свідченням литовського капітана Сеньковського, в травні “... вся Украина учинилась за великим государем, толко остались де города Бела Церков, Корсунь, Чигирин... [43, с.205]”. Тобто в руках Чернецького залишалися лише Біла Церква, Корсунь, Городище та Чигирин.

У цей час почав окреслюватись осередок повстання — район Ставища, який за своїм розташуванням знаходиться в центрі Правобережжя. На периферії його накреслювалися також місцеві вогнища повстання, а саме: Умань, Брацлав, Вінниця, Овруч. Навіть Корсунь, куди прибув Чарнецький, був оточений колом повстанських міст, перед яким вело місто Стеблів. Такий стан Правобережжя примусив Чарнецького вжити рішучих заходів: утихомирювати населення не універсалами, а методичним та жорстоким завоюванням. Але найперше треба було дати своїй стомленій армії хоч трохи відпочити. Проте, не звільнивши району Корсуня, говорити про відпочинок армії було зарано.

До Корсуня С.Чарнецький прибув з двома буджацькими султанами та з загоном ногайців Шерім-бея. Зорієнтувавшись у ситуації, Чарнецький десь в перших числах травня, вирушив на Стеблів (10 верст на захід від Корсуня). Підійшовши до міста, через надісланого сурмача він запропонував мешканцям свою ласку, якщо вони відчинять брами і знову визнають владу короля. Стеблівці відповіли відмовою, і Чарнецький розпочав штурм. На нещастя, у церкві, де зберігався порох, через необережність стався вибух. Це викликало серед обложених паніку. Поляки використали момент, вибили брами і вторглися в місто. Як оповідає Коховський, Чарнецькому вдалося попередити різанину, проте ногайці та буджаки ледве не побилися за здобич: усіх стеблівчан ногайці забрали в ясир.

Згадане повідомлення Коховського про те, що після операцій проти Брюховецького та Сірка Чарнецький вирішив дати своїй армії на якийсь час відпочинок, підтверджує також кореспондент Th. Eur., при цьому додає, що разом з тим, маючи на меті продемонструвати перед повстанцями свою силу, він у різних напрямках порозсилав окремі відділення: “Один польський відділ, який був скерований в напрям Умані, цілковито відрізав м. Бузівку, Цибулівку та багато ще інших, бо там зібралися повстанці [222, с.112]”.

Також на Поділлі із прибуттям до Бару польських частин є відомості про їхні безчинства. Під Баром ще 28 квітня був розбитий полковник Мелешко. Очевидно, як продовження цієї операції треба вважати повідомлення кореспондента Th. Eur., вміщене під окремим заголовком “Черниця, місто та замок на Поділлі, цілковито вирізані поляками”. Можливо, це є Чернятин, що знаходиться за 15 верст від Бару. Судячи з порядку повідомлення, ці події відбувалися на Поділлі у травні.

“На Поділлі, — описує О.Переяславський, — поляки поводитися не краще, вони вирізували не лише головних ватажків, але також всіх тих, про кого мали відомості, що вони тримаються з повстанцями: вирізували, не виділяючи жінок та дітей. Особливо відзначився п. Лузецький при здобутті м. Сарниця, де знаходилися два головні ватажки повстання: Котлубецький та Тотавиця. Лузецький здобув місто штурмом, кілька сот повстанців порубав, а саме місто обернув у попіл. Проте кілька тисяч чоловік вскочили своєчасно у замок, який Лузецький наказав блокувати та відрізати воду. На це повстанці видали Котлубецького, якого забили ланцюгами по руках та ногах і нарешті вбили на палю. Мешканці присягли знову королю на вірність. Але як тільки вони довідалися, що підходить допомога від Сірка, можливо, що такою допомогою був запорозький полковник Щербина, якого Сірко залишив на Поділлі, коли в березні вирушив на Умань а потім на Смілу, вони знову повстали, накинулися на поляків другої ночі, але із гіршими наслідками. Повстанці були не тільки загнані знову в замок, але він був здобутий штурмом і все живе було вирізане [222]”. Сам же Чернецький, покінчивши зі Стеблівом, взявся вилловлювати колишніх членів змови Виговського. Десь у першій половині травня були заарештовані митрополит Й.Тукальський, архимандрит Гедеон (Юрій Хмельницький), полковник Гуляницький, дружина Тетері Олена Хмельницька та ін.

Заарештованих Чарнецький відпровадив до Варшави, куди вони прибули 27 липня, після чого всіх їх було кинуте на кілька років у Мальборську фортецю . Про ці події у Самовидця читаємо: “...Тетеря бо удал до короля е.м. метрополиту Тукальського и свого швагра Хмелницкого, бившого гетмана, итакже и Гуляницкого, боячися гетманства стратити; которих король казал побрати и на заточеніе послати до Малбору места в Прусах, где роков два сидели у вязенню”. Натомість В.Герасимчук пише, що Ю.Хмельницький був заарештований у перших числах лютого, але джерела до цього твердження не подає [130, с.211].

Вважаємо, що ймовірно десь у травні прибув до Чарнецького Станіслав Яблоновський з повідомленням від короля про надання йому титулу “Київського воєводи”.

Що ж до Брюховецького, то Чарнецький помилився, гадаючи, що, програвши Чигиринську кампанію, Брюховецький припинить подальшу боротьбу і повернеться на Лівобережжя. Між тим відомо, що Брюховецький

змінив свій намір переправитися під Сокірною на Лівобережжя і вирушив на Канів. Прибувши до Канева, він розташував тут свій табір та вирішив вдатися до інших методів у боротьбі з Чарнецьким. Брюховецький сподівався, що з Чарнецьким трапиться те саме, що з королем, тобто, що він витратить всю силу на штурми окремих правобережних міст, і його нескладно буде витиснути з України. З цих причин, як описує О.Переяславський, Брюховецький “старанно розсилав свої універсали (по Правобережжі), через що до нього схилилося багато народу, одні міста охоче прийняли його залоги, а другі старанно про це просили [222, с. 108]”.

Найперше, Брюховецький оточив своїми залогами всі прибережні (на правому березі Дніпра) міста, а також почав надсилати невеликі відділення на допомогу повстанським містам углиб самого Правобережжя.

Десь у середині травня від Сірка та Косогова на Умань вирушило відділення запорожців під командою наказного січового Сацька Туровця, а з ним невелике відділення московської армії під командою майора М.Свініна.

Приблизно у другій половині травня, як доповідав Косогов у Москву в листі від 13 червня, “запорожські, государь казаки с кошевым с Сацком Туровцем й твои, вел. государя Рускіе люди... с маеором Михайлом Свиньиним в Умань вошли в цьлости [222]”.

Щодо Сірка, то, перейшовши Дніпро біля Каменки, він вирішив відпочити. Тут він відпочиватиме цілий травень і лише в перших днях червня вирушить під Канів до Брюховецького.

Також Косогов, об’єднавшись з полковником Гогольшихтом, у травні вирушить до Белгорода, звідки й повернеться лише в перших числах червня.

Запис Д. Яворницького про те, що “Сірко, Косогов та Гогольшихт, переправившись з лівого берега Дніпра на правий, пішли до Канева на допомогу Брюховецькому”, не відповідає дійсності [273, с.266, 267].

Плани Брюховецького були для Чарнецького неприємною несподіванкою — адже поки Брюховецький буде сидіти в Каневі і підбурюватиме народ до повстання, не може бути й мови про приборкання Правобережжя. Отже, Чарнецький замислив вибити Брюховецького з правого берега. Із зізнання капітана Сеньковського та кількох листів Тетері до короля можна бачити, які політичні плани мав на цей час Чарнецький. Найперше — це будь-якою ціною встановити мир з Москвою. Але залежно від наслідків нової кампанії проти Брюховецького мали на увазі запропонувати Москві два рішення:

“А говорит де Чарнецкой, чтоб я с великим государем мир учинить на том: Смоленску быть за великим государем, а Киеву б й всъм Черкасским городом по обь стороны Днѣпра быть за Полским королем. А как то учинится, чтоб Черкас встїх предать мечу й огню, за их многіе злости”, — так формулював це у своєму зізнанні капітан Сеньковський. Пропозицію, яку висував Тетеря, була значно скромніша: мир з Москвою будь-якою ціною, хоч би навіть ціною поділу України. За Москвою залишається Лівобережжя, за Польщею —

Правобережжя. Щодо самого Правобережжя то, як він, Тетеря, так і “Чарнецький, Собеський та другі старшини думають, що потрібно відокремити кілька староста, які будуть призначені виключно для козаків. На цьому терені козаки жили би під своїми гетьманами, збирали би податки і на них утримували би своє військо, та горнізони в Чигирині та в Кодаку”.

Як впливає згодом з числених листів Тетері до короля, він буде розвивати цю думку ширше. Але цей проект Тетері натрапить на рішучий опір з боку Криму, що приведе до великих непорозумінь з татарами, та змусить Тетерю навіть втікати від них.

Отже, з такими думками та намірами Чарнецький та Тетеря розпочинали Канівську кампанію. Десь 15 травня Чарнецький почав стягувати свою армію. Вона налічувала 10 тис. чол. польського війська, 20 тис. буджаків, 5 тис. кримчаків та до 2 тис. Тетериного війська [222, с.109].

Перед 20 травня Чарнецький вирушив на Канів. 21 травня до Канева підійшов авангард Чарнецького. Після першого бою він відступив. Це змусило Брюховецького зняти табір та відійти до самого міста. Наступного дня, 22 травня до Канева підійшов Чарнецький з цілою армією. З ним були Тетеря, Собеський, Маховський і татари. Цілий день точився бій, проте не мав остаточного завершення. Чарнецький відступив і отаборився за версту від Канева. Бойові операції перервалися на цілий тиждень. Про ці битви маємо витяг з доповіді воєводи Скуратова, який перебував з московським загоном при Брюховецькому. “Да іюня в 4 числе, писав Скуратов, маія в 21 числе пришли к Каневу под их обоз Ляхи и Татаровя и учинили с нашими ратными людьми бой, и бився, пошли прочь. И того ж де числа гетман Иван Брюховецкій с полки своими, а он с нашими ратными людьми пошли в город Канев. И маія ж де в 22 день пришел к Каневу С.Чарнецкой, и хорунжей корунной Собеской, й полковник Маховскій и Тетера с поляками и татари й изменники Черкаси, и бились с нашими вел. государя ратными людьми с утра до вечера и, бився, стали обозом от Канева с версту... [43, с.200]”.

“З табору під Каневом” надійшов лист Тетері до канцлера Празмовського, датований 24 травня. Тетеря пише: “Ніколи ще Україна не горіла таким страшним повстанням, як тепер; роздуване зо всіх боків, воно впало на мою голову. І Запорожжя і Задніпровська голота і Сірко (всіма) силами та думками об’єднавшись з Брюховецьким, підняли війну проти королівської милості на загибель батьківщини. Вони до такої міри заразили міста жадобою свавільства, що зупинити їх можна лише з великим зусиллям. Навертати їх до послуху — це все одно, що вибивати його з каміння. Тут потрібно було доповнювати недостачу сил швидко рухів, аби в різних напрямках показувати військо королівської милості та зі сміливістю нападати на більшу кількість повстанської голоти. За всім тим, ми до цього часу не перестаємо діяльно воювати і тепер вже з надією на краще, бо Чигирин уже врятований. Тепер ми стоїмо під Каневом, де стоїть Брюховецький з військом. Сірко, розбитий та позбавлений більшої

частини своїх сил, кинувся в безладдю до Бугу (тут Тетеря помилявся. Відомо, що до Бугу пішов не Сірко, а С.Туровець.— *М.П.*). Умань, за якою особливо наглядали повстанці, виявила вже бажання одуматися”. Далі Тетеря пише, що він буде докладати всіх зусиль, щоб досягнути позитивних результатів. Під скриптом до листа Тетеря пропонує польському королю помиритися з Москвою, “яко засоб до певного замирення України [222, с.140]”. Тетеря пропонує свій проект про виділення кількох староств для козаків, який ми навели на початку цього розділу.

У ці дні, довідавшись про наміри татар, Тетеря, як це буде видно з подальших його листів, тікає до Білої Церкви. 29 травня Чернецький відправив свої обози у напрямі на Ржищів, а сам з усією армією знову рушив на Брюховецького. З доповіді Скуратова видно, що піхота Брюховецького не витримала атаки і була перекинута на московські полки, які й стримали польський наступ. Але це була лише оманлива демонстрація С.Чарнецького, оскільки він задумав обійти позицію Брюховецького. Цього ж дня Чернецький відходить на 10 верст від Канева, у напрямі Трахтемирова.

Підійшовши до Трахтемирівської переправи, Чарнецький мав намір переправити на лівий берег Дніпра польсько-татарське відділення, щоб завдати удару Брюховецькому з тилу, водночас відновивши атаку з фронту. Він наказав зібрати для переправи човни та готуватися до форсування Дніпра, але несподівано зустрів опір з боку татар.

Th. Eur. зазначає, що Чарнецький “зібрав велику кількість човнів біля Трахтемирова, щоб перевезти ними частину армії з татарами на другий бік Дніпра. Але на вимогу татарського хана змушений був відвести армію від Дніпра, тому що татари робили тепер все по своєму, почувуючи себе сильнішими за польську армію; вони навіть заприятелювали були занадто з козаками... так що Чернецький не міг покладатися на цих варварів... [222; 247, с. 268]”.

Таке повідомлення про прихильність татар до козаків підтверджує полковник Дворецький. У Москві він доповідав: “А ка де с Чарнецким были у гетмана (Брюховецького) бои и татаровя де на боях съзжаючись говорили, что б они с ними помирились и войны б меж собою не держали; а хан де Крымской и сам с ними Черкаем миру хочет. А языки де Татарские в распрось говорят, что хан Крымской с гетманом (Брюховецьким) миритца хочет для того, что де Ляхи их много обманывают, и за Ляхов они на боях побиты многие, да и заплати де им на многие годы не дают, все манят... [222]”.

Отже, замість того, щоб вступати в бій з воїнами Брюховецького, вони вдаються до переговорів з ними. Така поведінка татар не давала змоги проводити бойові операції, і Чарнецький вирішив відступити до Корсуня. Рятуючись від переслідування, Чарнецький кинув на війська Брюховецького кінний загін.

У той час, коли під Кановом татари виступили проти Чарнецького, Тетеря, покинувши армію, переховувався у Білій Церкві. 29 травня Тетеря написав до короля листа такого змісту: “ Уважно спостерігаючи я давно вже довідався про відношення орд до величності Вашої королівської милости; завжди обережно намагався я виявити їхню лицемірну дружбу з нами; і в той же час, коли я був писарем і потім, коли вони (робили) різні коверзи на загибель нашу і весь час мойого гетьманства. Ваша королівська милость, пан мій милостивий і сам переконався на досвіді, як ліниво вони поводяться проти спільного ворога; а сучасні наші справи, які поволи і тяжко посуваються вперед, доводять, яку допомогу ми тепер від них маємо, хоть земля стогне під їхніми полчищами. Що вони ще задумують, я говорити про те не буду, аби не здивувати величності Вашої королівської милости, пана мойого милостивого, а надсилаю до Вашої кор. милости пана полковника Чигиринського, того самого, який від імені мойого та його милости, пана воєводи Руського, їздив за ордою; най він сам оповість про все, що йому пощастило довідатися. Це вже четвертий Султан, що приєднався до нас із свіжими ордами, і сам Хан поспішно збирається в похід; а ті що прийшли раніше так числені, що якби тільки захотіли справді взятися за справу, то певно давно вже знищили би не тільки свавільних Дейнеків, але і сили чужого монарха, особливо при співучасті багаточисельних військ Вашої кор. милости”. В листі Тетеря знову радить королю помиритися з Москвою якомога швидше, бо в іншому разі “нам загрожує небезпека від поганої шаблі... І мене вже самого спокушав Селим-Гірей, схиляючи до того, щоб я зробив з ним більш тісний союз та ввійшов би в перемови про ту спілку, якою дихають всі їхні лукаві діла, але я вирішив загубити скорше приязнь, ніж порушити присягу вірності Вашій кор. милости. І тепер за недотримання таємниці, кожен раз, коли мені треба кудись виїздити, навіть не далі півмилі, я змушений брати великий відділ збройних людей... [15; 91, 204, 205]”.

30 травня Тетеря відправляє посольство до Варшави і дає полковнику Прокопу Березецькому спеціальну інструкцію, яка містить 5 пунктів. У другому пункті значилось, що повстання наближається вже до Кам'янця. У пункті третьому сказано: “... посланець сам тільки що повернувся з посольства до хана і ще не заглядав додому, оповість про татарську приязнь; доведе для чого орда виходить в такій кількості, між тим як тут залишається байдужною, й по що йде сам хан. Оповість і про те, чого начувся, та що можна чекати від такої приязні; розкаже, як у Криму маленькі діти навіть говорять, що рахують Україну підвладною собі і так мислять інші, що як тільки добре піде справа війни з імператором в Германії, то вони думають не лише про Україну, якою татари хочуть оволодіти цим літом, але і про більш віддалені володіння коронні. Про все це пан посол наш оповість ширше і більше. [15; 92, 204, 206]”

У четвертому пункті інструкції Тетеря знову подає проект відокремлення кількох староств, “... у яких до початку війни жили реєстрові козаки” і які мали б перейти цілком до козацтва, на заміну тієї платні, яку вони отримали раніше

від корони. Річні доходи з цих староств ужиті були б на утримання залог у Чигирині та в Кодаку. “В подяку ж за цю милость, — пише Тетеря, — вони (козаки) уступлять данне їм право мешкання в шляхетських маєтках, з яких вони перейдуть до цих староста[15; 91, с.208]”.

Нарешті, у п'ятому пункті Тетеря уповноважує посла запитати короля, чи потрібно з цим проектом звертатися до сейму.

Того ж дня, 30 травня, Тетеря надіслав ще єдиного листа до короля, в якому пише: “Після відправлення посла мене знову попередили, що у Султана вирішено вже, ще до прибуття хана схилити мене на свій бік, або ласкою, або силою, але наколи-би я лишався упертим і не схотів-би порушити вірність Вашої королівської милости, то потурбуватися про те, аби не тільки скинути мене з гетьманства (про що я зовсім не турбуюся, лише би знайшовся приємник на цей уряд, відданий Вашій кор. милости), але і зважитися на мою особу, щоб я не лишився живим; тому, що у них всіма визнане, що життя моє, навіть і тоді, коли я не буду гетьманом, буде перешкодою для захоплення України”. Тетеря просить короля відкликати його під якимось приводом на кілька тижнів на Волинь, а наказний гетьман нехай би продовжував бойові дії. У цьому листі під скриптом Тетеря писав, що коли цей лист був уже написаний, знову приїхали від султана: “і докоряли мені у вічі, що я виявив одній важній особі у військовій їхній недобррозичливість до Вашої королівської милости та Республіки і тепер Султан розгнівався на мене ще більше[15, 210]”.

З листа видно, що Тетеря відмовився перейняти на себе угоду Виговського з татарами. Сховавшись від татар в Білій Церкві, Тетеря залишається тут протягом усього червня. Отже, татарам не вдалося переконати Тетерю перейняти на себе угоду Виговського.

З доповіді київського полковника Дворецького випливає, що ніби то Крим вів також таємні переговори з Брюховецьким, але останній мав ще менше змоги або бажання вступати в переговори з ханом. За таких обставин похід хана в Україну був безрезультатним. Твердження Тетері, що татари намагаються “захопити Україну”, не відповідало дійсності. Як відомо, ще Дедиш-ага переконував його, що Крим “не хоче ні городів, ні сел ваших, а бажає лише вашої приязні.” Цілком логічно, що якби Крим справді хотів “захопити Україну”, то цей момент був би для нього найбільш зручним, тому що Чернецький зі своїми 10 тис. вояків не міг протистояти татарській силі. Зрештою, все це підтверджує новий політичний крок Криму.

10 червня з Криму виїхав в Україну спеціальний посол хана — Карач-Алиш-Батир. Він мав завдання ознайомитися з обставинами в Україні і, очевидно, підшукати заступника Тетері. Що ж сталося з ханським послом по дорозі в Україну? Простежимо за подіями, що відбувалися в цей час в Україні.

2 червня Чернецький почав відступати від Дніпра і невдовзі мав бути в Корсуні. Як стверджує Th. Eur., після всіх походів польська армія значно зменшилася чисельно, настрій її був пригнічений, а особливо коли надіслані

посли до воєводств повернулися без грошей. Але не зважаючи на це, Чернецький не втратив своєї енергії. Він наказав: “Корсунь, Білу Церкву та інші міста укріпити ще сильніше та забезпечити їх сильними залозами... [15; 94, с. 220]”.

З цією метою він розмістив усю свою піхоту по різних містах, а сам з драгунами та рейтарами пішов на Богуслав, де знаходилися чотири повстанських полковники з кількома тисячами повстанців, які вже відчували велику нестачу в амуніції та в провіантові. “Він (Чарнецький.— *М.П.*) задумав разом з татарами та вірними козаками захопити це місто силою, щоб змусити його піддатися голодом... [15; 91, 222]”.

Похід на Богуслав Чернецький мав здійснити до 10 червня. Повідомлень про цю облогу бракує, відомо лише, що за кілька днів Чернецький покинув Богуслав, очевидно, не здобувши його, і повернувся знову до Корсуня.

Увагу Чарнецького від Богуслава відвернули події, які змусили його прийняти новий план війни.

Ще вирушаючи до Богуслава, Чарнецький надіслав два загони: один під командою Собеського у Ставища, інший під командою свого племінника Замойського в Умань, на допомогу наказному гетьманові Ханенкові. Th. Eur. розповідає: “... коли обоз цих 14 кампаній, що під командою п. Замойського були відправлені в Умань, проходив біля Лисянки, з міста вискочили мешканці та повстанці, накинулися на обоз і не тільки розграбували всі вози, але вирубали також всіх, хто був при обозі; так що лише небагатьом пощастило принести повідомлення, що сталося з їхніми товаришами; через цей (напад) ці кампанії потерпіли велику шкоду...”. На цей обоз напали “гетьманські” полковники Пилип Стріла та Матвій Шульга [43, с.200].

Замойський не зміг подолати Умань — фортецю “в цілій Україні славному” й змушений був повернутися до Корсуня.

Водночас Чарнецький дістав повідомлення і від Собеського, що у Ставищах він також потерпів невдачу. Повідомлення Собеського і стало вирішальним у дальших діях Чернецького. Він зрозумів, що центр повстання Правобережжя містився у Ставищах. Ці звістки примусили Чернецького зняти облогу Богуслава і повернутися до Корсуня. У Корсуні в середині червня мала розпочатися Ставищанська операція. Готуючись до неї, Чарнецький почав стягувати до Корсуня в 20-х числах червня свою армію.

Щодо Брюховецького, то, відбивши напади Чернецького на Канів, він не став його переслідувати, бо не мав необхідної сили. Брюховецький закидає Москву уклінними проханнями про допомогу, проте марно. Навіть московське відділення підполковника Гугольшихта, що насувалася з Белгорода, дістало наказ зупинитись у Лубнах і не переходити Дніпра.

У середині червня до Канева підійшли лише отаман Сірко з запорожцями та Косогов зі своїми 200 московськими вояками. Але цього було дуже мало, тому що вже в червні спочатку серед московського війська, а потім і серед

лівобережних полків розпочалося дезертирство, яке з кожним днем набувало катастрофічного для Брюховецького характеру. Водночас від правобережних міст одна за одною прибували делегації і благали Брюховецького вирушати якомога швидше на допомогу. Справи Брюховецького були невтішними. Зневірившись у московській допомозі, він вирішив проводити війну власними силами. Брюховецький виражає на Правобережжя отамана Сірка з тим, щоб він зібрав Побузькі полки і привів їх до Канева .

З цього приводу Косоков доповів у Москву: “... Іюня в 20 день гетман Иван Брюховецкій из Канева кошевого Ивана Сърка с казаками и с Калмики, и я холоп твой пошел с ным Иваном для промыслу над неприятели над Крымскими и Нагайскими людми, которые в Заднѣпрских городах с Ляхами и над Ляхами; и іюня ж государь в 22 день под городищем сщолся Иван Сърко и я холоп твой и Калмыки с Крымскими людми, что шли из Крыму; и милостию, государь, Божією... щастьем и промыслом Ивана Сърка тѣх Татар побили и многих в полон побралаи Калмыки и Запорозскіе казаки[15; 91, 214, 225]”.

Отже, сталася фатальна зустріч отамана Сірка з кримським послом Карач-Алиш-Батирем, наслідки якої були для Правобережжя дуже сумні. У Капустиній долині загін ханського посла Карача-Алиша був розбитий, він сам у числі 9 інших осіб потрапив у полон. Косоков відправив його до Брюховецького . Можливо, якби Сірко зустрівся з Карач-Алишем без Косогова, то ця зустріч могла б виглядати так, як його походи на Крим у кінці 1663 року [43, с.205].

Після цієї битви отаман Сірко з Косоковим та калмиками вирушили до Умані, куди вони дісталися 25 червня, подолавши 120 верст.

Брюховецький, маючи такого полоненого, — “татарин де что прислал нынѣ в языцѣх Гр.Косоков, человек знатной и честной и хану де крымскому свой...”, одразу відпровадив його у супроводі київського полковника Василя Дворецького до Москви. У Москві “черной Перекопской Татарин Карач-Альш-Батыр” оповів: “... вышло де их из Крыму 850 чел. тому нынѣ 3-й месяц в началѣ; а шли они до Черкасских городов 12 дней, а послал де их хан в Черкаские города к Салам Гирею да к Шерин-бею с лошадыми и с платьем, для того: приказывал он хану, что в Черкасских городѣх платьем они ободрались й конми опали, и для подлинных вѣстей, потому: сказали де хану в Крыму, что у Заднѣпрских казаков с Татары учинилась недружба и поддались Заднѣпрские казаки под Государеву высокую руку.

И как де они были в степи на Капустиной долинь, и на них де нашли Сърко да Гр.Косоков с Калмики и учинили бой, и их побили, а языков взяли 9 чел.; а иные побѣжали в Крым разными дорогами болотами и чернями, потому что кони у них и скарбы всѣ отбили.

А как де они поѣхали из Крыму и хан де был в Крыму, а хотѣл послѣ их вскорѣ итить в Черкаские города и запаси у него били всѣ готови, а для того де хотѣл итти в Черкаские, чтоб с Черкасы смиритца, также как с Богданом Хмельницким. А как де он с Богданом Хмельницким был в миру и воевал Ляхов

, и у них де было богатство великое, а на люди упадок бил малой. А как де он почал помагать королю Полскому, и на них де на люди учили быть упадки великіе, а добычи никакой нѣт, и король Полской заплаты им и по се время ни на один год не давал; а дал де им в заплату Черкаскіе города, Чечельник да Торговицу и хан де Крымской тѣ городов не принял, да и города де Чечельник и Торговица хану не сдаются а взять их немочно, людны и крѣпки... [15; 91, 216, 225]”.

Тим часом Чарнецький, остаточно підготувавшись та підсиливши залоги у Білій Церкві, Корсуні та в Чигирині, десь 24 червня підняв свою армію і вирушив з нею на Ставища. “В Корсуні ляхов и полских татар 7 хоругв; а в хоругве по 50 и болши; ... В Чигирине ляхов 12 хоругв”,— зазначалося у донесенні воєводи Протасєва Москві у червні [43; 7, арк.2; 94].

Перед цим походом він надіслав Тетері вимогу також вирушати до Ставища. Уже під час маршу до Ставища Чарнецький направив сильний загін чисельністю в 20 кампаній під команду старости Радзійовського на Полісся з наказом придушити повстання в районі Овруча .

Тетеря, переховуючись, як відомо, від татарських переслідників у Білій Церкві, 26 червня вислав до Умані двох білоцерківських козаків, які мали умовити наказного січового Туровця припинити боротьбу та здатися. Проте з цієї його спроби нічого не вийшло, бо в Умані уже знаходився Сірко і Туровець, відпровадив цих козаків до Брюховецького.

28 червня Тетеря зі своїм невеликим військом отаборився під Насташками , біля Білої Церкви.

Цього дня відбулася рада, після якої вірна Тетері старшина виряджала до короля своїх послів — обозного Семена Половцева та Осипа Куриленка. Старшини отримали інструкцію, яка майже дослівно повторювала зміст інструкції попереднього посла, чигиринського полковника Петра Березецького. В інструкції старшина приписувала: 1) вклонитися королю; 2) підкреслити необхідність найшвидшого замирення з Москвою; 3) згадати про необхідність виділення кількох окремих староств для козаків; 4) послі мали повідомити короля, що “татари тут у великій кількості, та що вони нічого не роблять, а тільки знуджують нас... та ґрунтовно руйнують вірні міста.” Цю інструкцію підписали: “Обозний, судьи, осавули, полковники, сотники, вся старшина та козаки [70, с.449]”.

Однак у цей момент Тетеря та його старшина вже даремно нарікали на татар. Розгром отаманом Сірком відділення Карача-Алиш-Батира розлютив татар, а крім того, вони не розуміли причин, чому правобережні міста так сліпо схиляються до Брюховецького. Чарнецький зумів використати цей миттєвий настрій татар. Багатими обіцянками та дозволом вільного грабінництва правобережних міст та осель йому пощастило на якийсь час схилити татар на свій бік. Під час ставищанської операції Чернецького, а особливо в перший період, розлючені татари виступають як запеклі вороги українського населення.

На Правобережній Україні в цей час діяло багато загонів повстанців, очолюваних Дрозденком, Гоголем, Кияшком, Авдієнком. Загін брацлавського полковника Дрозденка діяв в районі Кам'янки Дністрової. Відомо про його напади на маєтності Домни. Причиною цих нападів, крім мотивів соціальних, була помста за зв'язок Домни з польськими урядовими колами, до яких вона зверталася з “проханням прислати війська для охорони своїх маєтків”. Як повідомляв Іван Сербин гетьману Брюховецькому, Дрозденко, довідавшись про ці зв'язки, “поспешил в Рашкову и там мещанином никакой обиды не чиня, Домну бить велел и животы у ней взять”.

Весною 1665 р. Дрозденко “завдав нищівного уряду Тетері під Брацлавом”. Є відомості, що військо Дрозденка на цей час налічувало близько 40 тис. чоловік, значну частину яких становили волохи і серби [47, с.264]. У цей час війська Брюховецького захопили Корсунь, взявши в полон наказного гетьмана Правобережної України Тимофія Носача, генерального суддю Криховецького і колишнього корсунського полковника Якова Улеска. Блискуча перемога над ворожим військом під командуванням Яблонського була одержана під Гребінкою і Білою Церквою [177, с.89].

Результатом повстання було ослаблення на деякий час влади шляхетської Польщі на Правобережній Україні. Злякавшись розмаху постання, гетьман Тетеря в 1665 р. втік в Польщу, захопивши урядові цінності (клейноди, архів) Війська Запорозького [105, с.6,35; 65, с.98].

Хоча повстання охопило всю Правобережну Україну, між постанцями не було єдності, не було сили, яка б стихійні і розрізнені виступи в окремих районах об'єднала в загальне повстання. Селянство, роз'єднаність якого “надзвичайно утруднювала можливість загального порозуміння”, неспроможне було надати виступам потрібної для перемоги організованості. До того ж у вирішальну хвилину не надійшли війська з Лівобережної України, а влітку 1665 р. Брюховецький з військом відступив з Правобережної України на Лівобережну. Боротьба народних мас Правобережної України ускладнювалася також міжусобицями претендентів на гетьманство. Спочатку гетьманом проголосили медведівського сотника Степана Опару, а з серпня 1665 р. при підтримці частини козацької старшини і духовенства гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко, який додержувався турецько-татарської орієнтації.

3.4. Воєнні дії польсько-московсько-турецьких військ в Україні як наслідок руйнівних процесів.

Про військові події, які найбільше проявилися в період боротьби трьох держав (Москви, Варшави і Стамбулу) за Україну були битви за м. Ставища. Автор дисертації в повній мірі використав рукопис О. Переяславського „До історії війн Руїни”, який знаходиться в Центральному історичному архіві в м. Львові.

Ставища нині — це невелике містечко на Київщині, розташоване у верхів'ях р. Гнилого Тікачу (притока Синюхи) за 45 км на південь від Білої Церкви і за 131 км від Києва. У давні часи це було одне з багатих і відомих міст. Науково не підтверджені відомості відносять заснування цього міста до дуже далеких часів. Зокрема, І.Фундуклей вважає, що на цьому місці колись була грецька колонія [222; 266, с.168]. Відомо, що на початку XVII ст. біля якогось лісу, що звався “Богатирський ріг”, існувало село Ставища, і мешканці Білої Церкви відбували у ньому “Сторожу польову”, оповіщаючи про наближення орд з Криму [92, с.84]. Однак самим Ставищам такі польові сторожі мало чим допомагали, бо як це село, так і ближчі до нього оселі періодично руйнували татари. Зокрема, у “Lustrasya” під 1615—1616 рр. знаходимо реєстрований запис, з якого видно, що “років тому з десять”, тобто в 1605—1606 рр. с. Ставища було спустошене татарами. Десь у 1620 р. татари знову напали на с. Ставища і на цей раз зруйнували його дощенту. У тій же “Lustrasya” знаходимо інший запис, з якого видно, в 1622 р. білоцерківський староста Станіслав Любомирський заснував на руїнах с. Ставища слободу, яку і назвав Любомир [92, с.84].

Ця нова слобода одним лише розташуванням на Чорному шляху також наражалася на знищення. Чорний Шлях виходив з Чорного Лісу на верхів'я р. Інгула і, прямуєчи мимо Вільшан на північ між притоками Росі та Гнилим Тікачем, на висоті Ставища, на Юшковому розі, простягався через трясиною Цецелію, перетягуючи два броди, і, круто повертаючи на захід, виходив просто на північ від Ставища. Тут, поділившись на два рукави, він одним рукавом йшов на північ через Володарку на Білу Церкву; іншим — далі на захід через Пятигори на Махнівку. Не дивно, що невдовзі, після одного із звичайних татарських нашествь, Любомир також зникає. Про тогочасні шалені битви, як описує один дослідник, свідчили численні могильники на навколишніх полях [93, с.297].

Але спустошене урочище незабаром знову починає заселятися, переймаючи свою давню назву — “Ставища”, яка походить від великої кількості ставів у цій місцевості. Це відбувалося у ті часи, коли зміцнене Запоріжжя перейшло у наступ, розпочавши свої морські та степові походи, що стримували несподівані татарські нашествия вглиб України. В результаті з невеликої оселі Ставища розростається в місто, яке здобуває привілеї, запроваджує міські порядки: обирає війта, бурмістра, лавників, споруджує ратушу, потім замок і, нарешті, оточує місто великими валами та укріпленнями [93, с.298]. Напередодні повстання Ставища було вже одним із заможних міст України.

У 1648 р., як того й треба було чекати, ставищани одні з перших повстали і приєдналися до гетьмана Богдана Хмельницького. Після поділу Богданом України на полки Ставища стає сотенним містом Білоцерківського полку. У 1650—1651 р. Ставища було збірним місцем козацької армії. З Різдва Христового по весну там перебував Б. Хмельницький, готуючись до нового

походу. Крім цього, під час своїх роз'їздів по Україні, гетьман часто заночовував у Ставищах [43, с.106].

За час московської реєстрації (1656р.) є досить докладні відомості про це місто: “Город Ставище, на рѣкъ на Гнилой Тикичѣ. Около посаду стоячей острог , а по острогу 2 башни проѣзжих с ворота, на одной башнѣ караулной чердак; 2 башни глухих. Да на острогѣ ж ворота. Да к тому ж острогѣ придѣлан другой город, ставлен стоячим же острогом; по нем башня протѣзжая да башня глухая. В том же городѣ наряду: пищаль мѣльная болшая, на ней змѣй, ядром в 3 гривенки; 2 пищали железных порченых; свинцу 40 пуд; зелья 50 пуд. В городѣ ж соборная церковь Троицы Живоначальные. Приходцкие: Церковь Преображение Господне, Церковь Пречистые Богородици Покрова. Церковь Пречистые Богородицы Одегитрея. Двѣ церкви архистратига Михайла. Того ж города казаки... сотник Степан Давидов. Атаман Василей Кулик. Есаул Ондрюшко Данилов. Хорунжей Семен Гусенко. Рядовые: писарь войсковой Иван Рымаренко... Всего козаков 312 чел.... Всего мѣщан 365 чел. (Намісником був Андрій Яблоновський, вйтом Лев Карпів, відомі також прізвища бурмиистра і т.д.). Обоего ставищанских казаков и мѣщан... 677 чел. ... [43, с.790]”.

Як бачимо, крім собору, м. Ставища мало ще п'ять церков, до того ж і передмістя мало власну церкву.

З опису подорожі антиохійського патріарха Макарія, який у 1654 р. проїжджав через Україну, видно, що він обминув Ставища. Подорож вела через Умань, Буки, Лисянку на Богуслав. Проте, як пише П.Алепський, міста Старої України нічим не відрізнялися між собою. Обнесені валами з дерев'яними частоколами та глибокими ровами, кожне з цих міст мало замок та від трьох до семи церков. На чолі міста стояв полковник або сотник. Мандрівників вражала велика кількість жінок та дітей по містах, особливо вдів, що їм пояснювали як наслідок останніх війн. П.Алепський з захопленням розповідає про високий культурний рівень українського народу, зазначає, що в Україні немає майже неписьменних і навіть дівчата вміють читати та писати. Отже, можна вважати, що все це торкалось і Ставища.

Опишемо головні події, пов'язані з цими містами.

У 1655 р. Ставища було місцем, з якого почалась відома нічна битва під Охматовом, на так званому Дріжи Поле на р. Багві. У 1659 р. сотником Ставища призначено Сімона Лобачевського, який після Гадяцької угоди був послом до Варшавського сейму [43, с.790]. У 1661 р. 17 вересня під Ставищами гетьман Ю. Хмельницький, вирушаючи за Дніпро, об'єднався з кримським ханом Мехмет-Гіреєм. У 1663 р. з початком гетьманування Тетері Ставища стає гарнізонним містом домового польського війська. У цей час, як пише Коховський, “чи їдучи з Польщі в Україну, чи повертаючися з України, в тім місті було притулення, тут залишали хворих, складали артилерію та різні тягарі...” [85, с.172].

У 1663 р. під час походу короля Яна Казимира через Україну проти Москви на військових нарадах у Шаргороді та в Білій Церкві було вирішено

зробити “фортецю” Ставища центральним амуніційним пунктом бойової коронної армії. Місто було ще більше укріплене, влаштовані шпиталі, зібрані великі амуніційні та продовольчі запаси. Комендантом фортеці спочатку був призначений польський полковник Себастьян Маховський. Він мав збирати та направляти до армії провіант та все необхідне. Король залишив Маховському “полк полковника Чернецького та кількох легких хоругв” [85].

У Ржищеві польський король вирішив залучити до походу також Тетерю, а Маховський одержав нове призначення — коменданта цього тилу. Комендантом Ставища Маховський призначив одного зі своїх офіцерів, залишивши в фортеці необхідний, на його думку, гарнізон та продовольчі запаси королівської армії.

У подіях 1664 р. місто Ставища відіграло найвизначнішу роль. Виговський, замисливши повстання, очевидно, мав безпосередні зносини із ставищанами. Це підтверджується, по-перше, тим, що Ставища були центром королівської армії — саме тут зосереджувалась головна база тилу. По-друге, ставищани повстали в той момент, коли полковник Сулимко щойно вирушив з Торговиці на Лисянку (базу Тетері). Ймовірно, це сталося десь 15 лютого. За умовним знаком — сигнальним дзвоном — ставищани напали на польський гарнізон і знищили його дощенту. Уся амуніція та продовольчі запаси королівської армії були ними захоплені.

Після цього, як Тетеря на початку березня під Білою Церквою розбив полковника Сулимка і почав переслідувати решту його війська до Лисянки, ставищани перед ним замкнули брами. У березні, заклопотаний справою Виговського, Тетеря не мав змоги приневолити ставищан до послуху. Окрім цього, він розумів, що зі своїми силами він не здобуде цього міста.

У жовтні і травні уся увага Тетері та Чернецького була прикута до бойових операцій проти Брюховецького в районі Дніпра. За чотири місяці ставищани, зрештою, звикли до свого незалежного становища. Після провалу військового плану І.Виговського та його розстрілу усе Правобережжя поклало свої надії на І.Брюховецького, напружено очікуючи завершення військової кампанії. Проте І.Брюховецький її програв і Правобережжя було змушене шукати порятунку, спираючись лише на власні сили. Географічне положення Ставища у центрі Правобережної України і на цей раз надає їм особливої ролі. Ставища стає тим центром, де зосереджуються найенергійніші елементи правобережного козацтва і де формується нова сила до непримиренної боротьби [85]. Заможне незалежне місто поступово прибирає до своїх рук організацію повстання, і все Правобережжя звертає тепер свої погляди тільки до нього.

Очолив оборону Ставища “головний в ділах козаччини” полковник Дачко (або Дашко), що довгий час перебував на турецьких галерах. Помічником його став полковник Буланій, колишній полковник піхоти Б.Хмельницького [85].

Відомою особою став також сотник Чоп, “що на нещастя поляків був дуже відважний”, який після смерті полковника Дачка посів його місце. Організовані

ним два полки були “найкращі бійці цілої України” [85; 94, с.1260].

Загальна кількість здатних до бою людей у Ставищах разом з тими, що позбігалися з усіх близьких і далеких околиць, становили понад 15 тис. чол. Разом з жінками та дітьми у Ставищах налічувалось до 20 тис. чол.

Організована полковником Дачком артилерія мала до 70 гармат, у тому числі 40 великих і 30 малих [85;94]. Була зібрана велика кількість гарматної амуніції, проте на три місяці її не вистачило. Пороху було багато, тому що в ставищанських місцях з давніх часів виготовляли поташові вироби [92]. Усе свідчило про те, що полковник Дачко ретельно готувався до облоги.

Географічне положення Ставища надавало місту також особливого воєнного значення, і, як бачимо з його історії, воно часто й використовувалося з цією метою. Розташоване в центрі Правобережжя на перехресті великих шляхів, це місто являло собою важливий вузол сполучень. Цьому сприяла також заможність та розмір Ставища. Місто у формі трикутника розташоване у вилках верхів'їв Гнилого Тікачу на рівній площині. З півдня та південного сходу Ставища захищалося Гнилим Тікачем, який поширювався під містом кількома великими та глибокими ставами. З північного сходу місто перекривала невелика притока, що так само протікала низкою ставів. З третього, відкритого західного боку, площа міста переходила в рівну, розлогу місцевість, яку перетинали рукав Чорного Шляху, що спускався на П'ятигори, а також шлях у Прилуку. Через Гнилий Тікач на півдні місцевість підносилося крутими узгір'ями, сильно домінуючи над площиною Ставища. Узгір'я покривали переліски великого лісу, що простягався вздовж течії Гнилого Тікачу на південь, до Лисянки. На північному сході через притоку місцевість також підносилося крутим горбом, який похмуро височів над площиною міста. На цьому горбі простилалось ставищанське передмістя. Напроти західного кута міста на лівому березі Гнилого Тікачу височів також крутий горб і дуже нависав над містом, в основному над ставищанським замком. Уся площа міста у формі трикутника була оточена великим та міцним валом, на якому стояв полісад “ставлен стоячем же острогом”. З відкритого боку міста, тобто від Гнилого Тікачу до його притоки, уздовж валу простягався глибокий рів, а з двох інших боків місто було оточене й прикрите водою. Головна оборонна сила міста, зрозуміло, була скерована на відкритий його бік (див.: схему “План облоги м. Ставища”). У західному куті трикутної площі міста стояв міцний замок, збитий з високих дерев'яних балок — “стоячей острог”. На гравюрі замок зображений у формі чотирикутника (1).

З реєстраційного опису видно, що замок мав чотири башти (на гравюрі вони розміщені по кутках чотирикутника): дві башти — проїжджі, з воротами (ті, які виходили в місто). Крім двох воріт у баштах, замок мав ще двоє воріт в острозі (“да на острогъ ж 2 ворота”), які виходили в місто. Місце інших воріт з'ясувати не вдалося. Від замку по обидва боки йшов вал з острогом. Біля замку було ще дві башти: одна в самому острозі (міста), інша трохи позаду неї. Першу

бачимо на гравюрі праворуч від замку: призначення цієї башти — захищати ворота в місто (2); друга башта (8) — “дуже висока башта” — відіграла в оборонних битвах важливу роль. Тут зосереджувалась сильна ставищанська артилерія. Окремим призначенням цієї башти (8) було захищати головні міські ворота(2), які виходили на Прилуцький та на Чорний шляхи. Крім цих воріт (2) та двох зовнішніх замкових у баштах, місто мало ще дві брами: — “Висковиську браму” (3), яка виходила на Білоцерківський шлях, та “Водяну браму” (напроти греблі — (9), що виходила на Уманський шлях. Напроти Висковиської брами знаходилась гребля, чи міст, напроти Водяної — велика гребля. Біля греблі були розташовані водяні млини (4, 5); ще один млин (4) зображений на валу, ближче до замку. Під час облоги на цій греблі (9), напроти Водяної брами, ставищани побудують сильні укріплення (11). Також сильно була укріплена Висковиська брама. Замок був головним опорним пунктом міста. Крім цього, на північному розі Ставища мало ще один опорний пункт — сильне укріплення (7) трикутної форми на зразок невеликого замку.

Місто мало шість церков, усі вони позначені на схемі цифрою 6.

На схемі (25) на шляху Біла Церква — Умань зазначено ставищанське передмістя, яке мало свою власну церкву (6). Це передмістя з'єднувалося з Ставищами або через Висковиську греблю, або великою греблею через приточні стави (12). Великий шлях Біла Церква — Умань проходив біля східного боку ставищанського трикутника, через передмістя греблею (28) протікав Гнилий Тікач та ще одною греблею (біля 18) невелика його притока.

З огляду на те, що місто, хоч і добре прикрите природними умовами, залягало в глибокій площині з сильно домінуючою місцевістю, загальне оборонне становище його усе ж було не дуже надійним.

Джерел для висвітлення цієї героїчної події, на жаль, бракує. І не дивно, бо та велика драма — “Руїна”, яка обрушилася на Україну, силою своїх подій стерла інші епізоди. Давні воєнні історики, так звані козацькі літописці, наводять лише коротенькі повідомлення про те, що Чарнецький здобував місто Ставища, що там відбувалися жорстокі бої, і в цих боях, за одними літописами, він був поранений, а за іншими навіть убитий. Трохи більше розрізнених повідомлень знаходимо в “Памятниках изд. Кіевскою Времен. Комісією” та в “Актах ЮЗР”, але ці документи можуть служити лише корективом та доповненням до відомих чужоземних джерел. Таких нам відомо два: *Historia Ran. Jana Kazimierza* (НРЖК) (тобто переклад Коховського) та щоденник німецького офіцера, вміщений в *Theatrum Europeum*, де подана також цікава гравюра “Облога м. Ставища”.

Історики пізніших часів — українські, польські та російські, описуючи цю подію, користувалися тільки повідомленнями Коховського, зокрема, Костомаров, Морачевський та ін. [170; 297].

Натомість німці для своїх історичних та географічних словників використовували тільки *Th. Eur.* Наприклад, в *Historisch-Politisch-Geogr. Atlas*

1748. На основі повідомлень Th.Eur. зазначено: “Stawiscre eine feste und volckresche Stadt in der Ukraine, welche im Jahre 1664 von dem Polnischen General Czarniecki belagert und erobert wurde”(Ставища міцне та багатолюдне місто в Україні, яке в 1664 р. було здобуте Чарнецьким) . Також знаходимо подібне повідомлення під заголовком “Czarniecki erobert die Festung Stawiszcze” (Чарнецький здобув м. Ставище)тощо. Але крім цих двох відомих джерел, безумовно, мають існувати ще якісь цікаві польські джерела, які були відомі значному польському ліриковій представникові так званої “української школи” — Богдану Заліському, що й наштотувало його написати цікаву думу — “Trzeci szturm do Stawiszez” — (spiew historyczny).

На жаль, обмежимося лише двома джерелами — Коховського та Th. Europeum.

Коховський, сучасник подій, писав свою історію для польського народу з яскраво виявленою тенденцією прославити справи минулого, а в разі потреби — виправдати їх, радіючи успіхам і переймаючись невдачами як патріот, тобто, описуючи ту чи іншу подію, вкладав свої особисті почуття. З цих причин його повідомлення не можна вважати об’єктивним. Кореспондент Th. Eur. перебував у рядах німецького війська, яке було на польській службі. Це були жорстокі ляндрокнехти, але в своєму приватному житті вони не втрачали людських почуттів. Перебуваючи в чужій, далекій країні, вони хотіли, щоб там, на батьківщині, близькі та рідні почули про них щось доброго. Саме цьому кореспондентові можна завдячувати сторінкам, які передають драматичні події минулого України.

Хто був кореспондентом Th. Eur., достовірних відомостей немає. У вступі до IX тому Th. Eur., редакція дякує всім “hohe Generals Personen” та “vornehme Krieys-Bedinte”, які надіслали їй описи та плани різних битв. Правдоподібно, що цей опис і гравюру облоги Ставищ надіслав до редакції або генерал-майор Гротгаузен, або ж полковник-лейтенант Рупенс, тобто один із ближчих помічників генерал-майора Врангеля, який командував цим німецьким військом (у Th. Eur. були різні кореспонденти. Той, який описав похід короля, писав: “Czarniecki”. Цей пише: “Czarnetzky”, а той, який описав 1665 р., буде писати: “Czarnetzky”. Переяславський О. До історії війн Руїни.— С.175).

Безперечно, цей опис ставищанської події також упереджений, бо саме мав намір прославити генерал-майора Врангеля, його помічників, як і взагалі все німецьке військо. Проте особливий характер ставищанської події примусив як Каховського, так і цього кореспондента віддати належне і ворожій українській стороні.

В основу німецького повідомлення покладено щоденник, що його вів кореспондент протягом тримісячної облоги і, очевидно, як це й зазначено у вступі до IX тому (стосовно всіх статей), був у редакції скорочений, бо “den die anderen sind in anderen Buchern zu lesen”. Кореспондент побіжно розповідає, в який день що трапилося, завжди наводить подвійні дати (за старим та новим

стилем), а часто навіть години. Наприклад: “битва 16 серпня тривала з 12 год. дня до 7 год. вечора вигідно для козаків, а потім вони були відбиті”.

Коховський передає перебіг подій досить драматично, а водночас і хаотично. Часто, починаючи розповідь про якусь битву, він несподівано перескакує до опису іншого явища. Загалом, розібратися в його повідомленнях можна тільки в тому випадку, коли відомий справжній перебіг подій і тоді його повідомлення стають дуже цінними, тому що поживляють, деталізують сухий коротенький щоденник. Ширший аналіз цих двох джерел наводиться в тексті, однак обмежимося лише їхньою загальною характеристикою.

Відомо, що хоч німці служили в польській армії, але особливої симпатії до поляків не відчували. Це особливо впадає в очі, коли читаємо ці два джерела. Коховський оповідає в основному про поляків, часто про татар, але жодним словом не згадує про німців. Коли йому треба було щось сказати про піхоту (а вона майже вся складалася з німців), то він вживає вираз “*luzni szeladz*”. Він зовсім не згадує генерала Врангеля, зате часто говорить про Яна Собеського, Ієроніма Синявського, Станіслава Яблоновського та ін.

Зі свого боку кореспондент Th.Eur. славу здобуття Ставищ приписує в основному генералу Врангелю і лише за необхідністю також Чарнецькому, проте всіх інших польських воєначальників навіть не згадує. Замовчуючи участь у цих подіях визначних осіб польського рицарства, він, у разі потреби, називає лише їхні полки, зате, крім центральної фігури генерала Врангеля, згадує генерала Гротгаузена та полковника Рупенса. На схемі також показує лише намети Чарнецького та генерала Врангеля і з особливою точністю окреслює головні німецькі позиції.

Як бачимо, славу здобуття Ставища кожна сторона намагається приписати лише своєму воєначальникові. Але крім цих, цілком зрозумілих розбіжностей, згадані джерела, з одного боку, навіть у найменших деталях цілковито подібні, а з іншого — кардинально протилежні щодо опису послідовності двох головних подій. Під час тримісячної облоги, крім кількох малих битв, відбулися дві великі битви — польський штурм і козацький відступ з міста.

Коховський пише, що першою подією був відступ козаків з міста (*dopiero jesli nie wytrzymaja w polu obledz sie dopuszcza...*). Натомість Th. Eur. твердить, що спочатку був польський штурм, під час якого Чарнецький зазнав великих втрат, що й викликало козацький відступ з міста. Працюючи над матеріалом, не раз доводилось переконуватись у тому, що відомості Коховського у порівнянні з Th. Eur. є джерелом непевним і неточним. Крім цього, логічність перебігу подій за Th. Eur. підтверджується різними повідомленнями згаданих нами додаткових джерел. Могло бути дві причини, чому Коховський подає саме такий перебіг подій. Можливо, що той, хто розповідав Коховському про Ставищанську облогу, не записавши вчасно її перебіг, просто забув послідовність головних битв, причому тут могла також грати роль участь цього “самовидця” в тій чи іншій битві, і, можливо, в його уяві з часом склався саме такий їх порядок.

Можливе також інше. Ставища було зруйноване і спалене дощенту, все живе, за словами Коховського, було вирізане (“ani zywej duszy nie zostawujac”; “не пощадили”) і Коховському треба було виправдати цей надзвичайно жорстокий акт Чарнецького. Найпростіше було звалити все на козацьку запеклість, мовляв, Чарнецький лише підійшов до міста, а козаки вже кинулися на нього і польський контрнаступ, як і подальша руїна міста, були лише *Ultimo ratio* Чарнецького.

Проте узгодити ці два джерела дуже легко. Коли цитати Коховського розмістити згідно з описами німецького щоденника кожному на своє місце, то не тільки зникає розбіжність між ними, а, навпаки, кожне повідомлення Коховського роз’яснює і доповнює сухі, коротенькі записи німецького щоденника. Ці записи будуть підтверджені документальними джерелами АЮЗР та Пам’ятники Вр. Ком.

Відомо, що Чарнецький, повернувшись на початку червня з-під Канева до Корсуня, спорядив у Ставища два сильних відділення — під командою Замойського і під командою коронного хорунжого Собеського. Сам же вирушив на Богуслав. Собеський мав підійти до Ставища десь після 10 червня і біля міста отаборитися. Описуючи ставищанську подію, Коховський спочатку повідомляє про місію Собеського, а в кінці зазначає: “Od poczatku miesaca Czerwca, do konca Pazdziernika formalnie byli w obiezeniu, ostatnim glodem przycisnieni... (тобто ставищане) [15, арк.177; 217, с.325]”. Підхід Чарнецького до Ставища він датує — “dnia 14 Lipca” за новим стилем. Отже, приймаючи повідомлення Коховського про підхід Собеського до Ставища у першій половині червня, ми, однак, заперечуємо, що вже в цей час Ставища було “формально” обложене. Для облоги Собеський не мав необхідної сили і штурмувати добре укріплене місто він не наважився. Окрім того, його завданням було спробувати умовити ставищан припинити повстання і піддатися знову королю.

“Довго Ян Собеський, другий вождь, — записує Коховський, — милосердно з ними поводючися, переконував їх повернутися до підданства Речі Посполитої, намовляв їх вислати до короля послів, де вони напевно дістануть прощення з тої вини, а до того часу поки послі не повернуться, переймав на себе відповідальність, що жодних переслідувань не буде. Але вперті були на своєму бунтівні ставищане, вони не слухали ні переконань, ні погрозів, вони їх не лякали, вони чекали останньої своєї згуби [15; 41, арк.11,12]”.

Собеський швидко переконується у тому, що його зусилля були марні, що ставищани “в упертості бунту більше тішаться з загальної поваги, а ніж мають старання просити прощення”. Я.Собеський мав сповістити Чарнецького про негативний кінець своєї місії, окресливши в потрібній мірі і ту роль, яку займає Ставища у повстанні Правобережжя.

У цей час Чарнецький був під Богуславом. Десь після 10 червня він дістає повідомлення про розгром під Лисянкою обозу Замойського, а незабаром мало надійти повідомлення Собеського.

Не дивно, що, отримавши ці повідомлення, Чарнецький “на Ставища більше розгнівався” — адже він зрозумів, що всі його зусилля втихомирити Правобережжя будуть марними, поки він не придушить головне вогнище цього повстання: “їсти, спати не буду, — волав Чарнецький, — поки не здобуду гніздо бунтівників, цей вертеп розбійників [85]”. Повідомлення примусило Чарнецького зняти облогу Богуслава і десь до 20 червня повернутися в Корсунь. 22 червня під Городищем отаман Сірко, як відомо, розгромив татарський загін Карач-Алиш-Батиря і пішов у напрямі Умані.

Це примусило Чарнецького поспішити з наступом на Ставища.

Зробивши останні розпорядження щодо укріплення та розподілу залог у Корсуні, Білій Церкві та Чигирині, Чарнецький підняв свою армію і десь 25 червня попрямував у Ставища. “Він знав, як треба карати козацьку сваволю”, записує Коховський [15, арк. 180; 85].

Вирушаючи у похід, Чарнецький надіслав наказ Тетері та генералу Врангелю також негайно прямувати з Білої Церкви під Ставища.

Попереду йшла Буджацька орда з наказом Чарнецького “спустошити вогнем та мечем села, хутори та передмістя, аби показати ставищанам, чого вони мають сподіватися”. Отже, Чарнецький не мав навіть часу покарати Лисянку.

27 червня військо Чарнецького підійшло до Ставища. З міста одразу вискочили кінні козацькі відділення, але швидко були загнані назад за вали. Чарнецький розташував свою піхоту в передмісті, і у той же день на його горбах почали споруджувати три укріплення (на гравюрі — 25), одне з яких (праве — 25) замкнуло греблю, щоб забезпечити табір Чарнецького від несподіваних козацьких нападів з міста. Сам Чарнецький зі своєю кіннотою отаборився на полі (13), на північ від Ставища.

28 червня до Ставища підійшов Врангель з артилерією та німецькою піхотою. Коховський пише, що Чарнецький підійшов до міста “dnia 14 Lipca”. Цю дату прийняли всі ті дослідники, які користувалися цим джерелом. Проте тут Коховський помилився, тому що маємо лист П.Тетері з-під Ставища до польського короля, датований 5 липня, в якому він писав про штурм як про подію давно минулу. У цей же день він заховав частину своєї артилерії в передмісті біля церкви (ліве укріплення — 25, церква — 6).

На схемі бачимо польський табір (13), а в центрі намети Чарнецького (14) та Врангеля (15); між ними — артилерія; по чотирикутнику — місця кінних полків (16) та піших німецьких (17); ще три піші відділення (теж 17) бачимо поза табором. Під цифрою 37 значиться маркитанський базар; під 36 — вислані кінні роз'їзди.

У цей день, 28 червня, Тетеря зі своїм невеликим військом стояв табором під с. Насташками (біля Білої Церкви — 26), звідки він вирядив послів до короля [70, с.449; 217, с.325], а після наради, яка відбулася в цей же день, також вирушив під Ставища.

29 червня генерал Врангель з укріплення (25) біля церкви (6) розпочав сильний артилерійський обстріл Ставища бомбами та запалюючими гранатами. Біля польського табору (13) Тетеря розмістив свій власний табір (18). У центрі табору розташувалась сильна артилерія.

У цей день на скликаній Чарнецьким військової нараді погляди представників польського та татарського війська розійшлися. Поляки мали намір спочатку міцно обложити укріплене місто, розгромити його артилерію та зморити голодом обложених, а вже потім розпочати штурм. Натомість татари, “які уявили собі, що місто не є таким сильним, почали вимагати від Чарнецького, аби зараз же розпочав штурм. Хотів він мати спокій — мусив на це погодитися”. Однак це повідомлення треба сприймати із застереженням, тому що коли штурм було відбито, то кореспондент знову звинувачує в цьому татар. Гадаємо, що насправді саме німці радили спочатку розгромити місто, а потім уже розпочати штурм. Натомість татари, бажаючи швидше мати в руках здобич, домагалися негайно йти на штурм, і Чарнецький охоче став на їхній бік.

Штурм був призначений на 1 липня. До нього ретельно готувалися: були обрані пункти штурму, розподілена піхота та артилерія і місто з усіх боків було оточене сильними кінними роз'їздами (36).

На 1 липня, загальна кількість армії становила до 35 тис. бійців плюс челядь. Регулярного коронного війська 8 тис. ще й челядь і 2 тис. війська Тетері, а також 25 тис. татар. Загальна кількість війська Чарнецького на всьому Правобережжі становила до 50 тис. Кореспондент Th. Eur. повідомляє, що під Ставищами Чарнецький мав “ціле літо не більше 8000 чол. без татар та без вірних козаків [15, арк.184; 94]”. Це твердження відносно сили ставищанської залоги кореспондент Th. Eur. наводить з таким наміром, щоб у тогочасного чужоземного читача склалося враження про міфічний героїзм армії Чарнецького. Між тим кореспондент не вважав за потрібне сповістити про силу татарського війська, очевидно, тому, щоб не збентежити своїх читачів, бо, як писав П.Тетеря до короля, його було так багато, що земля стогнала під їхніми полчищами. Насправді силове співвідношення ворогів під Ставищами виглядало інакше. Наведена кореспондентом цифра 8 тис. чол. регулярної коронної армії відповідала дійсності. Про об'єктивність повідомлень свідчить воєвода Рєпнін у листі до Москви: “а с Чарнецким де Полского войска конных и пеших тысяч с востм [43, с.216; 309, с.144]”.

Приблизно цифру 8 тис. можна отримати також тоді, коли випишемо з схеми та порахуємо всі полки армії Чарнецького. Але ця кількість, в основному на початку облоги, складалася майже на 2/3 з кінноти та лише з 1/3 піхоти. Таке співвідношення підтверджував капітан Сеньковський і водночас П.Тетеря, який в листі до короля від 5 липня писав про “могутні війська кримські і наші”.

Нестачу в піхоті Чарнецький поповнював, спішуючи свою кінноту, яку кидав також у кожний бій. Про це часто пише Коховський, це й зображено графічно на схемі, де видно позиції гайдуків (28). У перших штурмах гине вся

піхота Чернецького і подальші штурми він проводить майже виключно челяддю. Невідомо, скільки Чарнецький міг мати озброєної челяді, проте, без сумніву, її було кілька тисяч.

Сила війська Тетері під Ставищами невідома. З Канева 6 серпня виїхав московський стрілецький голова Десятой, який 21 серпня повідомляв Москву, що “с Тетерею де ныне Черкас небольшое число, а сколько, того подлино не выдает”. Судячи з поділу на гравюрі (пор. табори 18 та 13) та враховуючи ту силу, якою Тетеря завжди оперував, вона може налічувати не більше як 2 тис. чол.

Татар під Ставищами було 25 тис. чол.: Буджацька орда під команду Селім-Гірея (із братом Салат-Гіреєм) — “да орды 2 султана, сказывают 20 тыс.”, та ще ногайський загін — “да Шеринской князь, а с ним 5000”, — подає Скуратов. Усі ці відомості підтверджує воєвода Кікін з Канева: “...при Чарнецком с солтанами и с мурзами тысяч с двадцать и болши [43, с.199]”. Після розгрому Сірком ханського посланця Карача-Алиш-Батиря татари, як згадувалося, розлютились на козаків і під Ставищами виступатимуть їхніми шаленими ворогами.

Визначимо ту загальну силу, яка була у розпорядженні Чарнецького на Правобережжі. Вирушаючи проти Ставища, він, як відомо, зміцнив залоги у Корсуні, Чигирині та Білій Церкві. Про силу цих залог маємо повідомлення з липня. У Корсуні “пехоты лязкой с 500, да драгунов, да езды Лязкой 7 хорунок, да татар немногих людей”. Воєвода Протасев у цих же днях повідомляв: “... в Корсуне Ляхов... 7 хоругв, а в хоругве по 50 и болши... В Чигирине Ляхов 12 хоругв [43, с.206]”. Про силу залоги в Білій Церкві, на жаль, відомостей немає, але вона мала бути значно міцнішою за попередні, тому що це був важливий форпост Чарнецького проти Києва, де стояла сильна московська залога. Вважатимемо, що загальна сила всіх цих залог становила близько 3 тис. чол. На марші до Ставища Чарнецький відрядив, як відомо, в Овруч загін Радзійовського з 20 кампаніями (до тисячі чол.) [15, арк.185; 94, с.1261]. Отже, крім 8 тис. чол. під Ставищами, Чарнецький мав по залогах та у відрядженні до 4 тис. чол., а разом 12 тис. і в додаток ще челядь.

З козацьких полків залишалися “вірними” Тетері (тому що там знаходилися польські залоги) лише три полки: Білоцерківський, Корсунський та Чигиринський. Сила кожного з них становила 2—3 тис. чол. Отже, разом з тією силою, що була під Ставищами, Тетеря мав усього до 8—9 тис чол. Крім тих татар, які були під Ставищами, Чарнецький залишив ще в районі Чигирини загін у 5 тис. чол. [94]. Таким чином, загальна кількість татарського війська становила до 30 тис. чол.

Таким чином, на Правобережній Україні Чарнецький володів армією чисельністю до 50 тис. чол. Крім цього, в районі Бара дислокувалися польські коронні війська, які час від часу нападали на подільські землі.

Проти цієї сили Чарнецького було 16—17 тис. ставищан, близько 2 тис. запорожців (проте Сірко досить швидко припинив операції), близько 10 тис. осіб із загонів Брюховецького та майже всі оселі Правобережжя. Однак уся ця сила була за валами, за міцно зачиненими брамами.

Як видно з артилерійських позицій, зображених на гравюрі, та з описів кореспондентом артилерійських битв, Чарнецький розпоряджався під Ставищами могутньою артилерією. Порівнюючи із ставищанами, з їхніми 16—17 тис. чол. — “здібних до бою,” та з 70 гарматами, сила армії Чарнецького їх переважала більше, ніж удвічі.

Отже, чисельна, технічна та оперативна перевага була цілком на базі Чернецького.

Ранком 1 липня Чарнецький розпочав штурм Ставища. За гарматним сигналом його війська з двох сторін кинулися на цю фортецю. Генерал Врангель з пішими німецькими полками та татарами наступав із заходу на укріплення (7); Собеський з польськими хоругвами — з півдня, греблею (9) на укріплення (11). Такого несподіваного, раптового штурму з обох сторін ставищани не витримали. Німці вскочили на вали укріплення (7), маси татар миттєво вдерлися на них і розбіглися по місту. Розпочалося грабіжництво, зчинилися бої. Ставищани мужньо билися за кожну хату, за кожне подвір'я. Але раптом наступ припинився. У куряві битви німецька артилерія, не роздивившись, почала громити своїх. Це внесло розгубленість у ряди атакуючих і козаки, скориставшись цим моментом “зі страшною лютістю кинулися на атакуючих”. Шаленої козацької контратаки ворог не витримав і почався відступ. Ставищани швидко вибили ворога з міста і з валів укріплення (7). “Подібно ... повелося і їхнім товаришам (тобто Собеському), що атакували місто з іншого боку, по греблі (9)”, — додає кореспондент Th. Eur. [15, арк.187; 94]. Отже, цей перший штурм полковнику Дачкові вдалося відбити. Протягом дня розлючений Чарнецький робив кілька спроб відновити штурм, але щоразу “kozacy od walow naszym odparli”. Пізно вночі Чернецький відвів свою армію від міста до табору.

Московський воєвода В.Кікін, що перебував при Брюховецькому в Каневі, в листі до царя, датованому липнем 1664 р., так описує ці події: — “Въдомо мнѣ холопу твоему подлыно, что Чарнецкой со всѣмы ляцкими войски и с татары от Корсуни отступили за Бѣлую Церковь под м. Ставищи, и были от него к м-ку Ставищам приступи жестокие, и милостию Божіею... Ставищенские жители от Чарнецкого отсидѣлись и на приступах ляцкую пѣхоту побили многихъ. Да и нынѣ, государь, Чарнецкой стоит обозом под Ставищами ... А в Корсуни, государь, для укрѣпленія города оставил Чернецкий в замку пѣхоты ляцкой человек с 500, да драгунов, да ѣзды ляцкой-же 7 хорунок, да татар не многих людей; а сам Чарнецкой с ляхами и с татары из-под Ставищ куда пойдет, в Польшу-ль, или поворотитца опять в украинные мѣр. города, и про то, государь, нѣведомо, потому что языков ляцких подлинных нѣт, и которые, государь, есть ляхи и татаровя взяты под Ставищами на вилазках и на приступах, и тѣх языков

к гетману в Канев не присыливали, потому что проехать с ними от татар и от ляхов немочно. Да Чарнецкой же и изменник Тетеря многія Заднепрскіе города и мѣстечка, которые были под королевскою державою, отдал за заплачу татаром в плън с женами и с дѣтми, и тѣ, государь, города, которые ляхи видали, татаровя до конца разорили и пожгли. А языки, государь, татарскіе в роспросъ сказивают, что их при Тетеръ и при Чарнецком с солтанами и с мурзами тысячъ з дватцать й болши [15; 43, с.199]”.

Невдалий штурм та значні втрати розлютили Чарнецького, він не може миритися з думкою, що “Ze do odpedzili kozacy”, і наказує готуватися знову до штурму на наступний день [85, с.310; 217, с.326]. Нарешті Чарнецький зрозумів, що місто потрібно обложити за всіма правилами воєнного мистецтва. Але збунтувалися татари, які вимагали негайного штурму. Чарнецький був змушений задобрити Селім-Гірея “великими подарунками”, щоб він, врешті, погодився з більшою частиною орди залишитися під час облоги. Решту татар та кількасот тетериних козаків під загальною командою Маховського Чарнецький відправив на пошуки Сірка, “який, аби зробити Чарнецькому диверсію, кружляв по Брацлавщині”. Тетеря, Чарнецький та Селім-Гірей відправляють послів до короля. 5 липня від Тетері прибув пан Гуляницький з листом. Цей лист цікавий тим, що вводить нас у ту атмосферу, яка панувала в той час на Правобережжі, а також повідомляє про той перелом, який стався в настрої татар, і як протягом семи днів (від відправлення послів 28 червня) змінилося до них ставлення Тетері.

“В Україні, — писав Тетеря, — зараженій бунтами, війська вашої королівської милості з Селім-Гіреєм, солтаном його милості та з Шерим-беєм, з’єднаними силами кожен день невтомно трудимося, аби привести до спокою цю частину володінь в. к. милості, та наносимо могутньою рукою жорстокі удари божевільним тутешнім бунтівникам...”

Далі він пише, що разом з Чарнецьким і Селім-Гіреєм чекають від короля вказівку, як саме слід продовжувати військові операції, бо “Ніде ми не зустрічаємо ворога у відкритому полі, але він розсіявся по містечках та містах, та так уперто тримається російської протекції, що нам потрібно брати приступом майже кожного зокрема. Серця їх, не дивлячися на милосердя вашої королівської милості, до такої міри люті, що вони хочуть краще загинути разом із своїми хатами, переносити голод та всілякі злидні, а ніж (бачучи явну загибель від сильних військ) повернутися до вірного підданства вашій королівській милості”. Тетеря стверджує, що на боротьбу “з ворогом, що є такий байдужий до своєї загибелі... і орди, що стоять під командою султана його милості, роблять надзвичайні зусилля : вони не тільки ходять разом з нами, та в чистому полі розбивають та нищать ворога, але також поряд з нами ходять на штурми. Тепер покійно прошу наказу, як потрібно продовжувати наступову війну, а крім того, нам ще треба якнайбільше піхоти, тому що майже ціла Україна вирішила помирати... Хоч вони мусять підупадати в своєму

підприємстві від військ кримських та наших, але тому, що крім кінноти, якої тут сила, потрібна ще піхота ... тому я знову прошу вашу королівську милість якомога скорше прислати піхоту і причому значної сили, аби прискорити успіх війни проти ворогів та зрадників своєї держави” .

Відрядивши послів та трохи відпочивши після невдалого штурму, Чарнецький приступив до “формальної” облоги Ставища. Сам він з добірними польськими полками обложив місто з півдня і захопив цілу укріплену систему, що складалася з двох сильних редутів (20) (на гравюрі трикутний і чотирикутний) та трьох ложементів, де окопав свою артилерію (поблизу редутів). Гребля (9) напроти Водяної брами була замкнена трьома укріпленнями (два укріплення — 29, одне — 30), відлоги яких простягнулися вздовж південного берега Гнилого Тікача і також доходили до редутів (20). Як добре видно на схемі, гребля була перекопана і з боку міста міцно укріплена (11) ставищанами. Тут біля Чарнецького розмістилася частина тетериних козаків (маленький табір — 18).

Отже, головні укріплення та артилерійські позиції знаходились на південній домінуючій над ставищанською площиною місцевості. Це була міцна позиція.

Тетері був призначений південно-східний відтинок — між південним проточним ставом (12) та Гнилим Тікачем. Два його укріплення були розміщені на південному березі річки, а третє (усі три — 18) — на північному. Позаду перших двох укріплень на горбах розташувалась його артилерія, поза нею Тетеря розмістив свій табір (18). Маховський, повернувшись з походу проти Сірка, біля табору Тетері збудує укріплення (19) і тут же розташує свої частини.

Східний відтинок, від греблі (28) до греблі (25), складався з шести укріплень і перебував під командою Собеського.

Три головні редуги на горбах передмістя (25) були обложені полком коронного маршалка і власним полком Собеського. У лівому редугі (25) біля церкви (6) Собеський замаскував сильну артилерію. Укріплення (26) напроти Висковиської греблі (3) було обложене полком руського воєводи Яблоновського . Між укріпленням (26) та (25) на шляху Біла Церква — Умань генерал-майор Целарій спорудив укріплення (27), яке й обложив своїм полком.

Греблю обложили гайдуки — там і було їхнє укріплення (28).

З гравюри бачимо, що проти Висковиської греблі поляки збудували міцні укріплення.

Артилерійська позиція Собеського на горбах передмістя домінувала над містом. Увесь західний — найголовніший та найнебезпечніший відтинок — обложив генерал-майор Врангель з німецькими та польськими полками.

Рівнобіжно ставищанському валу генерал Врангель також збудував вал (31), біля якого спорудив кілька сильних редутів та ложементів. Редут (24), що навпроти ставищанського укріплення (7), обложив генерал Гротгаузен з пішим німецьким полком. Редут (23) обложив полк коронного гетьмана. Між редугами

(23 і 24) видно одну батарею. Сильний редут (22) був обложений генералом Врангелем з німецькими полками. Генерал тут зосередив сильну артилерію; біля редуту (22) видно два ложементи. Це був найголовніший пункт опору західного відтинку проти ставищанського замку (1).

Південно-західну височину, що сильно домінувала над замком, обложив полковник-лейтенант Рупенс з трьома німецькими полками (21). На самому горбі він спорудив сильний редут, а біля нього ложемент, де розмістив свою артилерію.

Великий став на півдні від Ставища перегородили, а на воду спустили озброєні човни (35). Щоб цілком відрізати Ставища від навколишнього світу, по всіх напрямках та шляхах були розіслані сильні кінні патрулі (36).

Розпочалася “формальна” облога.

Полковник Дачко також не гаяв часу і з свого боку укріплював місто. Обидві греблі були перекопані, напроти них збудовані сильні укріплення, особливо напроти полку Чарнецького і навпроти Водяної брами (укріплення 11), водяні млини також пристосували до оборони. Крім цього, полковник Дачко вирішив оточити місто ще одним валом. Отже, з обох боків йшла енергійна підготовка до бою. Щодо настрою ставищан у цей період, то гумор — цей неодмінний супутник козацької мужності, не покидав їх і в скрутні хвилини. Коховський оповідає, що якимось одного дня, показуючи свою невгамовність, козаки боляче образили самого воеводу Чарнецького. У плащі з тигрової шкіри він об’їжджав свої укріплення, а козаки, що працювали на валах, побачивши його, почали кричати: “Диви! Ряба собака [15, арк.190; 85, с.308]”.

Цілий липень пройшов в енергійній фортифікаційній праці з обох сторін. Час від часу полковник Дачко робив невеликі вилазки з міста, але вони не переростали у великі битви. Як видно з попереднього листа Кікіна, полковник Дачко мав зв’язок з Брюховецьким, та з наказним отаманом Туровцем, що перебував в Умані. У цій ситуації Брюховецький вислав Сірка з наказом привести до нього побузькі полки. Сірко підійшов до Умані, але тут, очевидно вирішив, що найкращою допомогою ставищанам буде відтягти Буджаків від Чарнецького. Разом із Косошовим та калмиками, які були при ньому, він вирушив громити улуси білгородських татар. Кікін повідомляв у Москву: “А про кошевого, государь, атамана про Ивана Серка и про Григория Косагова ведомость гетману учинилась из Умани ж, что Иван Серко и Григорей Косагов с казаками и с калмиками пошли за речку Буг, на улусы Ногайских Белгородских татар”. Біля Умані по дорозі на Білгород Сірко напав на татарський загін, розбив його і захопив у полон султанового сина, очевидно Селім-Гірея [43, с.203]. Проте такі подвиги Сірка мало втішили Брюховецького і він надсилає Сіркові наказ, щоб той зібрав побузькі полки і якнайскорше поспішав до нього. Москву також не задовольняли ці операції Косошова, тому в середині липня він одержав наказ повернутися до Канева.

Отож Сірко припинив переслідувати татар і повернувся до Умані, а Брюховецький, будучи цілком упевнений, що незабаром підійде до нього Сірко з побузькими полками, заздалегідь про це повідомив Москву. З Умані Сірко і справді вирушив на Брацлавщину збирати полки або, як зазначає кореспондент Th. Eur., “робити Чарнецькому диверсію”, але тут на нього напав Маховський з татарами. Ухилившись від бою, Сірко повернув у Торговицю, де й перебував за замкнутою брамою, натомість Косошов, не вагаючись, пішов у Канів.

У Торговиці Сірко переконується, що обставини різко змінилися. Чарнецький міцно обложив Ставища, довкола лютували татари. Більші міста та містечка позамикали брами, менші ж стали татарською здобиччю. Татари “без милосердя забивали жінок, дітей, старих, тому що чоловіки були в Ставищах” [15; 297, с.27; 247]. Стан у побузьких полках був не кращий. У цьому переконався і полковник Гоголь, який за наказом Брюховецького вирушив на Брацлавщину ще до того, як там побував Сірко. До Бара підійшли сильні польські відділення, які своїми наїздами тероризували Брацлавщину та Поділля, а зі сходу їх “шарпали” татарські загопи. Сірко зрозумів, що за таких обставин годі й думати про збирання та виведення побузьких полків, бо козаки не могли покинути своїх родин татарам на поталу.

25 липня з Торговиці Сірко написав до царя листа такого змісту: “... а что ваше царское преса, вел. Указал мнѣ, чтоб я к его милости пану Ивану Брюховецкому, гетману войск Запорожских шол, однако ж неприятель еженно татарове с ляхами около наших украинных городов докучают, а как Бог даст всемогущій, неприятель отступит от наших городов, й я тот час готов со всѣми при мнѣ будучим войском Запорожским к его милости к гетману поспѣшити...”. Сірко, звісно, знав, що цього ніколи не станеться, але цим листом намагався продемонструвати Москві, що коли вона сама не допоможе Брюховецькому, то надіятися на нього не може.

Здається, вже в цей час тут, у Торговиці, до Сірка втерлися агенти тетериного наказного гетьмана Ханенка, “його давнього побратима,” [15; 85, с. 330] і почали переконувати припинити боротьбу.

Проте Сірко вирішив поки що залишитися у Торговиці і чекати на дальший перебіг подій.

Щодо Брюховецького, то в середині липня після його уклінних благань Москва надіслала йому допомогу — відділення полковника Гугольшихта, який стояв, як відомо, під Миргородом, а потім прийшов до Канева. У 20-х числах липня Косошов, повернувшись до Канева, прийняв це відділення. Складалося воно переважно з слобідських полків: Сумського, Харківського, Рибинського, Охтирського та Острогозького; загалом чисельністю 741 козак та росіян — 157 чол. І, що найголовніше, — мобілізуючи ці слобідські полки, самі козаки не йшли в похід, а посилали замість себе “наймитов й овчаров и малых ребят, братью й дѣтей козачьих”. Уся ця “компанія”, “ходячи по городам многое время, запасы без збереженья поѣлы и распродали и деньги пропили, а нынѣ,

государь, им в Каневъ есть нечего многим”. Отже, розтринькавши гроші, слобожани почали втікати додому. Уже в липні у війську Брюховецького почалося масове дезертирство. Цими ж днями Косоков дістав повідомлення від майора Свініна з Умані, що там справи не ліпші, що “рейтари й салдати и Донські казаки из У мани разбежались в дома свои”. Про такий скрутний стан свого війська Косоков з жалем доповідає в Москву: “В нынешнем, государь, во 172 году, по твоєму великому указу и по грамоте, приехал я холоп твой из Умани в Канев, и твоих великого государя ратных людей рейтар и салдат и розных городов Черкас Крестьянова полку Гугольшына принявш; а в Уманы государь, оставил я холоп твой майора Михайла Свиньина, а с ним твоих вел. Государя ратных людей оставыл рейтар 170 чел. до твоего в. государя указу. И майор Михайла Свиньин из Умани пишет ко мне холопу твоєму в Канев, что де рейтары и солдаты и Донские казаки из Умани разбежались в дома свои, а с ним де, государь, остались немногие люди; а Черкасы, государь, Сумского и Харьковского и Рыбенского полков из Канева бегут в дома свои и утаеся, государь, запасы продавали свои; а из домов воєводи и полковники их на твою вел. государя службу не высылают; а которых, государь, и вышлют и то наймитов и овчаров и малых робят, братью и детей казачьих, а сами, государь, казаки живут в домах своих, на твою вел. государь, службу не йдут... [15; 43, с. 158]”. Стан Брюховецького був безпорадний, у цей час він мав, може, якихось 10 тис. чол. Провести мобілізацію на Лівобережжі він не міг (про що не раз доповідав у Москву), оскільки воно було вщент знищене минулим походом польського короля. Проте обставини під Ставищами потребували негайної допомоги. Не покладаючи великих надій на отамана Сірка, Брюховецький найперше виряджає до Умані свого наказного гетьмана Федяєнка, який мав виконати той наказ, здійснення якого зволикав Сірко.

Відтак Брюховецький вирішив здійснити похід на Корсунь, щоб відтягнути сили Чарнецького від Ставища. Проте, не покладаючись на свої здібності полководця, виряджає 30 липня полковника Шимана з загоном у складі трьох лівобережних полків та московського відділення під командою Косокова. Загальна сила цього загону становила 2175 чол. у тому числі 1500 козаків та 675 чол. Косокова.

Проте в саме цей час Чарнецький, можливо, навіть довідавшись про такий намір Брюховецького теж задумав вчинити диверсію. Він наказав татарському загоні, що, як відомо, залишився в районі Чигирина, зробити напад на Лівобережжя.

Отож протягом липня противники енергійно готувалися до майбутніх військових операцій.

1 серпня між загоном Брюховецького та Корсунською залогою відбулася битва під Корсунем. Корсунський полк та польське відділення дощенту розгромили загін полковника Шимана. Косоков розповідає, що поразка була ганебною — всі кинулися втікати, потопляючи в болоті коней та рушниці.

Корсунці переслідували їх майже до Канева. У доповіді в Москву Косогов пише: “В нынешнем, государь, во 172 году, іюня в 30 день, по твоему вел. государя указу, велел мне холопу твоему гетман И. Брюховецькій иттить с полком в Драбовку и с полниками з Зинковским и с Омглеевским и со иными пехотными двумя полковниками и промысл чинить над Корсунем. И я холоп твой с теми полковниками из Драбовки по их совету, ходил с ними под Корсунь, и августа, государь в 1 день стретили Ляхи твоих в. г. 7 ратных людей Руских и Черкас за 5 верст от Корсуня под монастырем Гуляницкого, и был с ным бой от утра до полудня; а от полудня, государь, Ляхи собрався учинили на твоих в. г. ратных людей напуск; и твой в. г. ратные люди и Черкас против Ляхов не устояли, побежали и на том побеге твоих в. г. ратных Руских людей побито: рейтар 11 чел., салдат 8 чел. А я холоп твой с бою пришел в Драбовку того-ж числа, й из Драбовки пришел в Канев августа в 3 день. А на том-же, государь, бою на побеге много ратные люди, прибежав к болоту кони топили и ружье пометали; тперь, государь, без ружья и пеши. А иные, государь, рейтары салдаты и Донские казаки и Черкаси, не дождався бою, в дома свои побежали, и то государь, учинилося за малолюбством. И в походе, государь, было со мною холопом твоим рейтар 85 чел., салдат 125 чел., казаков розных городов, моего, холопа твоего полку 470 чел. Да с Зинковским, государь, полковником было Черкас с 500 чел., да пехоты, государь, Черкаской было из Омглеева с 1000 чел., и то, государь, пехоты с полковником Шиманом и со мною холопом твоим Ляхи не спустили. А Черкас, государь, в моем, холопа твоего полку самых казаков немного, все, государь, намиты, овчары и из винниц и малых робят много; а сами, государь, казаки жывут в домах своих. И на бою, государь, побито казаков только 10 чел., да наймитов 21 чел. [43; 94, с.1262]”.

Розгром загону Брюховецького справив на правобережців гнітюче враження. Можливо, цією подією і треба датувати початок справжньої руїни на Правобережжі. Відбуваються масові втечі на Лівобережжя. Зокрема, мешканці міста Мошни, почувши про розгром загону Шимана, разом з жінками та дітьми кинулися втікати за Дніпро. Польське відділення, що переслідувало залишки військ Шимана, підійшовши до спустошеного міста, спалило його. Воевода Ляпунов у серпні доповідав у Москву: “А как, государь, под Корсунем разбили воеводу Г. Косагова и он Григорей, отшел с того бою назад, прямо к Каневу не пошел, а шол мимо город а Мошны, мошенские жители, сведав про то, что его Григорей под Корсунем разбили, и от того устрасась мошенские жители покинув город, с женами и с детьми... за Днепр по розным городам (розошлись) и Ляхи Мошну город выжгли, а от Канева тот город был в 7 милях [15; 43, с.215]”.

Згідно з наказом Чарнецького, 3 серпня татарський загін під Бужином перейшов Дніпро і вторгся на Лівобережжя, дійшовши аж до Лубен та Миргорода. Довідавшись про це, Брюховецький 5 серпня вирядив проти нього Переяславський полк під командою полковника Данила Єрмоленка та

відділення Донських козаків під командою московського поручника Ушакова. Маючи таку звістку, татарський загін повернув назад і 6 серпня почав переправу на Бужинському перевозі на правий берег. У цей час по Дніпру на чайках плили запорожці, які зав'язали з татарами бій, захопивши кількох полонених. Проте татарський загін перейшов Дніпро й знову повернувся під Чигирин.

Тим часом у Ставищах визрівають серйозні події. Дотримуючись хронологічного порядку, нагадаємо, що саме в ці дні десь під Ставищами Тетеря спіймав відомого полковника (Дмитра) Сулимка. Тут “ в таборі під Ставищами” 3 серпня його допитувала старшина Тетері. Стосовно імені полковника Сулимки між джерелами існує розходження. В українських джерелах він фігурує як Степан, у польських як Дмитро. Лазаревський стверджує, що його ім'я було Степан: “Степан Судима, двоюродний брат Федора, как кажется, удалился на Запорожье, откуда пытался было помочь Выговскому в 1664 г., в последней его попытке возвратить себе гетманскую булаву [130, с.218]”.

Розгром загону Брюховецького, як і диверсія татарського загону на Лівобережжі, дуже тішили Тетерю. 6 серпня з табору під Ставищами він написав до короля такого листа: “В цих днях під Корсунем нанесена ворогу жорстока поразка московському (воєводі) Косагову та трьом полкам бунтаря з Задніпра. Мужність та відвага Корсунських козаків так блискуче виявилися при цьому бою, що я є змушений підтвердити це перед вашою королівською милостю, висловлюючи побажання, аби й на майбутнє небо милостиво допомагало повернуту під стопи В.к. милости віроломного ворога. Про те, як ворог був там розбитий вщент Корсунськими козаками, при співучасті відділу військ коронних, я не буду ширше оповідати, цілковито погоджуючись з більш ширшою доповіддю його милости п. воєводи Руського, як про цей бій, так і про цілу війну нашу, яку ми, по спільній раді, переносимо в різні напрями. Я гадаю, що її воєвода ширше оповідає і про те, що значна частина війська В. к. м. не дає спокою ворогу за Дніпром, та що там у багатьох містах поставлені вже наші залози (тут Тетеря перебільшує. Як нам вдалося встановити, татари 3 серпня почали переправу через Дніпро, а 6 серпня в той самий день, як Тетеря писав листа, знову повернули за Дніпро). Одним словом, ми вживаємо всі засоби, аби покірних підкріпити в покірности. Таким чином Україна переходє вже мало по малу до кращого стану, та дай Боже, щоб при відправленню слідуєчої пошти, я міг надіслати відомості про цілковите її заспокоєння... [15; 70, с.456]”.

Проте Тетеря дуже помилявся. Серпень закінчиться для нього та Чернецького поразкою. Між тим полковник Дачко розпочав свої операції. Ми докладніше спинилися над окресленням загальної ситуації, щоб яскравіше відобразити тло, на якому розвинулися героїчні ставищанські операції.

Увесь липень ставищани і Чарнецький споруджували оборонні укріплення . На початку серпня полковник Дачко закінчив фортифікаційні роботи й вирішив перейти в наступ. 9 серпня з Висковицької брами (3) “з великим запалом” з міста вибігли козаки й кинулися на укріплення (26), обложено полк.

Руського воєводи. Після жорстокої чотиригодинної битви козаки відступили до міста. Цей бій був ніби прелюдією до наступних великих боїв.

16 серпня о 12 год. з брами укріплення (7) вибігли козаки, напали на ворожу піхоту, що працювала біля укріплень, вирубали всіх, хто там був, оволоділи одним цілком готовим редутом, зруйнували його (напроти 7), принесли й окопали там свою артилерію, тим самим демонструючи готовність продовжувати бій у відкритому полі [15; 94].

Здобувши цей редут з усіма ближніми укріпленнями та садками, Дачко наказав копати рови, щоб перешкодити польській кавалерії підійти до редуту. Тут же полковник Буланій шиковав ставищанську кінноту.

Почувши про відступ полковника Дачка, Чарнецький підняв усю свою кавалерію й кинувся з нею на цей відтинок. Зав'язався бій. Водночас інший козацький загін раптом вибіг з Водяної брами (4), проскочив греблю (9), вибив поляків з укріплення (30), завдав удару шанцю (29), захопив його і спалив та й там закріпився. Цей новий напад затримав наступ Чарнецького. Він скерував туди частину своєї кавалерії під командою Ласкена та Хлопівського, а сам, зібравши піхоту, татар та всю свою кавалерію, знову кинувся на Дачка. Татари несли фашини з тим, щоб закидати рови, але так швидко заповнити їх було неможливо, крім цього коні лякалися фашин, а козаки “здорово били по наших з самопалів”, — оповідає Коховський.

Цей наступ Дачко відбив з великими втратами для Чарнецького. Від 12-ої до 17-ої год. козаки були “alles dieser Oerter Meister” (панамі цієї місцевості.— *М.П.*) Близько 17-ої год. Чарнецький зібрав усіх, кого тільки міг, спішив цілу свою кавалерію, до піхоти прилучив челядь, татар, зрештою все, що “жило й ходило”, було кинуте знову на штурм: “У розпачі лізли до штурму всі, особливо два гетьмани (тобто Чарнецький і Собеський.— *М.П.*), — записував Коховський [15, арк.209; 85].

Розпочалася люта січа. Почався “третій штурм до Ставищ”, з таким сумом оспіваний польським ліриком Богданом Заліським.

У цій битві був убитий полковник Дачко “з багатьма відважними козаками”. Його місце посів сотник Чоп, “який на нещастя поляків дуже був відважним”. У цьому бою прославився також польський шляхтич Кристоф Зглобіцький “Z nad wód Nogupia”, який з штандартом у руці першим вскочив на вал.

Кривава битва закінчилася пізно вночі. Козаки відійшли до міста і напроти Водяної брами зупинилася в укріпленні (30), яке й утримували аж до 10 вересня.

Коховський з жалем розповідає про наслідки цієї жорстокої битви: “Так був змішаний Чарнецький коли побачив, яка сила полягла в цих штурмах поляків, що й слова ні до кого не вимовив; а коли йому показали цілі роти, що загинули, то з фуцією закричав: але ж війна людей не родить; коли в двох штурмах, з нашого боку загинуло, скільки піхоти було залишалось по кампанії

задніпровській, з трудів зимових, то тут все полягло; так знищили полки, що де були тисячі, залишилося ледве кільканадцять чоловік, ледве кому було нести хоругви та інші полкові знаки, а трудно в Україні рекрутувати піхоту, а ще тяжче воскресити вбитих... [15; 85; 217, с.326].

Єдиною втіхою Чарнецького було лише те, писав Коховський, що й козацькі втрати були чималі, і що він “досить того дня показав і козакам ... зігнавши хлопству гордість та відвагу і мав добру надію, що на ранок хоть би закам’янілий їхній опір зламає; тому наказав цілому військові готуватися до штурму...”.

Водночас у польському таборі спочатку вирішили ще раз переконати ставищан здатися і представити відступ козаків до міста в такому світлі, нібито їхні справи стоять значно гірше. З цією метою до ставищан вирядили “руського” шляхтича Крушельницького, у якого були великі зв’язки із ставищанами. Він мав завдання переконати їх здатися, умовляв пожаліти своїх жінок та дітей, над якими “висить давня згуба”. Однак ставищани висунули свої вимоги, а саме: щоб польське військо відійшло від Ставища, що вони будуть говорити з Чарнецьким лише тоді, коли він відбуде в Білу Церкву або в Корсунь, і тоді вони вимагатимуть від нього звільнення міста від усіх податків, від польських залог, а крім цього, за словами Коховського. “подавали” ще багато інших “вимислів”. Чарнецький поставився зверхньо до “бунтівничих кондицій”, а головне — це “віддалення помсти стало йому за найтяжчі тортури”.

Однодумці заспокоювали Чарнецького, запевняючи, що обставини швидко зміняться, бо “голодний шлунок і голову примусить до піддання”, а полонені повідомляли, що “в місті залишилося вже мало поживи, що швидко запанує голод, бо людей багато, а з поля нічого не взяли, та не засіяли на майбутнє, а тому не будуть мати що їсти... ”.

І Чарнецький хоча з великою неохотою, але мусив прислухатися до своїх підлеглих, незважаючи навіть на те, що “не мав то за перемогу, що голод завоює, а не рицарська рука поб’є [15; 85]”.

28 серпня з міста із замкових воріт знову вибігли козаки. “З цілою силою” вони наскочили на редут (21) полковника лейтенанта Рупянства і “в жорстокій битві” відбили одну гармату й забрали її з собою до міста. Набіги ставищан не обмежувалися сухопуттям. На півдні Гнилий Тікач, допливаючи до Ставища, поширювався в низку великих ставів. Темні ночі, буйні зарості очерету давали змогу ставищанам використовувати цей єдиний шлях для підтримання зв’язку з довкіллям. Чарнецький, довідавшись про це, наказав загородити вплив із ставу (35), озброїв своїх людей та спустив на воду (35). Ставищани спустили свою флотилію (34) і місто стало свідком справжніх морських баталій, в яких козаки були неперевершеними майстрами [43].

Усі ці події кореспондент детально зобразив на гравюрі — там показано, як відбувалася битва на воді. Минув другий місяць облоги. Серпень закінчився для Чарнецького жорстокими поразками. Про стан його армії дізнаємося від

Коховського та Залінського, свідчення яких підтвержує московський прапорщик Самійло Рис, що саме у цей час перебував у польському полоні під Ставищами [15; 43]. Він зазначає, що “пехота де, государь, Чарнецького зъло худа и голодна и безоденсна; а орды де, государь, много... орда просит их пехота платы за службу, а запасов де, государь, велел в своем полку готовить и конных кормов на шесть недель, и той де срок и минул...”. Прапорщик Рис з відділенням майора Свініна, потрапив у полон під Уманю. В середині серпня татари з відділенням Маховського відправили його під Ставища, де він перебував 4 тижні “и сентября де, государь, в 13 день он Самойла ушел и пришел в Умань”, а звідти до Канева. Про силу армії Чарнецького він пише, що “з Чарнецьким де, государь, Ляхов конных и пехоты с 7000 [15; 43, с.162]”. Як бачимо, справи Чернецького у кінці другого місяця облоги були справді кепські.

Але ще гірше, очевидно, стояли справи у Ставищах, які були відрізані від світу, де на порівно невеликій площі скупчилася велика кількість населення. Якщо навіть польській армії бракувало провіанту, то що вже говорити про обложених. Облога почалася перед жнивими, весь хліб стояв на полі й випасався татарською ордою. Запасів з минулого року майже не збереглося. Крім цього, бракувало амуніції, пороху було досить, але не було оливи та чавуну, бракувало зброї, позначалися тяжкі втрати від бомбардування, хвороб та голоду. А найголовніше це те, що в битвах полягла велика кількість регулярного козацтва, яка становила основу ставищанської сили. Про допомогу ж нічого й не було чути. Сильно обложене місто втратило всі зв'язки з навколишнім світом. І все ж одному козакові пощастило пробратися в Умань: “А из Ставищ, де, государь, пришел в Умань от войска казак, что сидят во Ставищах в осаде, просит на помощь людей; и из Умани де, государь, послать на помощь во Ставища никого”, — читаємо витяг із доповіді Косогова в Москву на початку вересня [43].

Що ж відбувається довкола Ставищ і чому ніхто не поспішає їм на допомогу?

Найближче до Ставища лежить Умань. Про становище в Умані Косогов дає таке повідомлення: “Да сентября, государь, в 2 день писал к гетьману к Ивану Брюховецкому из Умани наказной его гетман Федяенко и Сацко Туравец и прислал Запорожских козаков Горкушу с товарищи, чтоб гетман прислал в Умань ратных людей вскоре для укрепления Умани; а Запорожских де, государь, казаков, осталось мало, и будет ратных людей вскоре не пришлет и Умань де, государь, изменит. А ко мне холопу твоему писал из Умани майор Михайло Свиньин тож, что зъло малоллюдно в Умани, Черкасы де, государь, все разбежались; а твоих в. г. ратных людей с ным человек со 100 и чае он от Уманцов измены для малоллюдства [43, с.160]”.

Що ж до Сірка, то з ним сталося те, що консеквентне впливало з його примусового союзу з Брюховецьким. Як уже згадувалося, у Торговиці до нього втерлися агенти від тетериного наказного гетьмана Ханенка, його “давнього

побратима”, і переконали припинити дальшу боротьбу. Як повідомляв Коховський, це дуже втішило Чарнецького. До Брюховецького дійшла звістка, що “Іван де Сірко из Торговицы пошел под Очаков”. Насправді переконавшись остаточно, що Брюховецький не в стані врятувати становища і не бажаючи брати участь у цій руїні, Сірко подався із Запорозжя до своєї дружини в Слобожанщину.

Постає запитання — чому ж Брюховецький не надсилав допомоги? “А гетьману, государь, Ивану Брюховецькому в Умань и к Ставищам послать никого; козацького, государь, с ним войска в Каневь зьло немного. А моего, холопа твоего полку рейтары и солдати и розних городов казаки бегут безпрестанно”, — доповідав Косоков на початку вересня [15; 43, с.162].

У цей час Брюховецький мав 8 тис. чол., а Косоков, 2 вересня, налічував 467 чол. та й ті “хотят бежать”, за словами рейтара Іванова, надісланого з повідомленням Косокова [43, с.163]. Отже, всі обіцянки Брюховецького Правобережжю виявилися лише марними балачками.

Ставища пережило тяжкі часи, але й інші міста терпіли скруту. Як приклад, наведемо лист Кальницького полковника Василя Варениці, який вирішив звернутися до Косокова з надією, що він посприє добитися у Брюховецького допомоги: “Вельможний, милостивий пане Косоков, воевода его ц. прес. вел., приятелю мой.

Имьючи великіє, а впрямь ежедневные докуки от вьроломных неприятелей Ляхов й Татар, послали мы лист міром к его милости пану гетману, ожидаючи помочи и совьту здравого, как бы могли тому неприятелю, над шеями нашими висящими, зашасливим его ц. преса, вел. государствованием отпор дати и велможности твоей усердно желаем и покорно просим о заступлений к его милости пану гетману вірного войска его ц. пр. вел. Запорожского, чтоб ходатайством твоим помог нам ратными людми от боку своего, понеже многие ляхи превратными прелестми своими, городов около нас к себе прилучили, и не в дали от нас стоячи, великіє нам бьды чинят. Подщися, вельможность твоя, нельностью, прошеніє свое онас принести, да вскорь послет нам помощь на враги; покорно и вдругіє просим и самих себя в любовь вельможности твоей предаєм.

Из Колнику, мьсяца Сентября 1 дня, льта 1664 [43]”.

Надсилав полковник Варениця листа й до Умані, але звідти ще менше можна було сподіватися на допомогу.

Та найбільш тяжкою звісткою, що вразила усе Правобережжя і докорінно змінила становище під Ставищами, була зрада Брацлавського та Подільського полковника Остапа Гоголя. Ще під час повстання Виговського поведінка полковника Гоголя була досить дивною. Він був також серед тієї старшини, яка разом з Виговським замислила повстання, але в перші його дні тримався нейтрально, потім перебував кілька днів з Маховським у Городищі, нарешті перейшов до повстанців і почав під Переяславом робити наїзди на відступаючі з

Лівобережжя польські загони. Після розстрілу Виговського він перейшов на бік Брюховецького, який і надіслав його в червні на Поділля, щоб допоміг Сіркові зібрати та привести до Канева побузькі полки.

Така нерішуча роль полковника Гоголя у повстанні Правобережжя пояснювалась тим, що його турбувала доля двох синів, які навчалися у Львові. Як тільки він остаточно перейшов на сторону Брюховецького, поляки заарештували його синів. Прибувши наприкінці червня на Могилівщину, полковник Гоголь зрозумів, що обставини значно змінилися. До Бара прибули сильні польські загони і почали вчиняти терористичні напади на ближчу смугу українського терену. Водночас Чарнецький, прибувши під Ставища, енергійно розсилав татарські загони, які громили Брацлавщину та Подільщину зі сходу. Все це, як і незрозуміла пасивність Брюховецького та Москви, поступово гасила запал Побужжя. Цілий липень та половину серпня полковник Гоголь залишався цілком пасивним. Кореспондент Th. Eug. навіть твердить, що сам Гоголь зізнався, що на Поділля він поїхав уже з думкою про зраду [94; 117, с.114].

Десь у середині серпня, умовивши Сірка покінчити з боротьбою, наказний гетьман Ханенко взявся за Гоголя і також переконав його закінчити повстання. Першим наслідком цього і була та трагедія, яка сталася тими днями у Могильові . Гоголь запросив до себе запорозького полковника Щербину, який був у Могильові ще з березня з запорозьким загоном у 100 чол., вивів Щербину та його старшин на базар і там відрубав їм голови .

11 вересня Гоголь написав листа до коронного гетьмана Потоцького з Могильова, в якому пише, що приїхав до Брацлава не для бунтів, як донесли про нього, а, навпаки, для того, щоб привести інших до покори. Тепер, коли до нього приїхав наказний гетьман Ханенко, якого надіслав гетьман Тетеря, вони разом загасили полум'я повстання й привели до покори королю ціле Подністров'я та Побужжя. Наприкінці листа Гоголь просить Потоцького звільнити його синів.

Звістка про зраду Гоголя спричинила заколот серед правобережних міст, особливо у таборі Брюховецького.

Більшість міст Брацлавського полку, як-то Брацлав, Ладижин, Берщадь, Тростянець, як майже і всі Подільські, відчинили Тетері брами. Проте в районі Ставища усі міста ще трималися міцно.

У скрутному становищі перебували й повстанці на Поліссі. Відомо, що на марші до Ставища Чарнецький вирушив туди свого племінника — старосту Радзівєвського з 20 компаніями. Він напав на невелике московське відділення з армії князя Борятинського (який виступав проти Литви) і розбив його, потім напав на відділення повстанців, яке також розігнав. На початку вересня Радзівєвський повернувся до Чарнецького під Ставища з трофеями. Його прибуття збільшило розбиту армію Чарнецького більш як на тисячу чоловік [15, арк.213; 94].

Як же відбулися на Ставищах усі згадані події?

На початку вересня сталося те, що консеквентне впливало із зради Гоголя. Шлях із Польщі до Ставища був вільний, і з моменту переходу Гоголя на сторону Тетері з Шаргорода до Чарнецького надійшла допомога. Крім війська прибула зброя, велика кількість різної амуніції: гранати, вогнисті кулі, картеч та “все потрібне до війни”. Ситуація під Ставищами, змінюється. З новою енергією Чарнецький приступає до “recht formaliter” облоги міста. Маючи тепер досить війська та знаючи, що захоплення Ставища справа лише найближчого часу, Чарнецький розпочинає ширші операції. Радзівського виряджає в Буки, Маховського в Лисянку, Корсунська залога за його наказом мала робити напади на Канев тощо. Сам же вирішив якнайшвидше покінчити із Ставищами.

Одержавши значну кількість амуніції, його артилерія розпочала шалений обстріл міста. Спалахнули пожежі. Стан обложених з кожним днем погіршувався. Місто палало і “більша частина людного міста згоріла”. Ставищани не мали змоги водночас гасити пожежі по різних кутках міста і пильнувати за ворогом. Це перешкоджало військовим діям. Шукаючи виходу, полковник Чоп приймає рішення — перекопати місто по діагоналі. Ставищани протягом 36 годин виконували цю роботу. До оборони виділено південну частину міста з замком. На поталу ворогу віддається північно-східна частина міста (з трьома церквами). У центрі міста полковник Чоп копає новий вал (10) і будує на ньому нові укріплення (їх видно біля валу) “з частоколом та іншими потрібними будовами”. Головна оборона зосереджується на замкові, який полковник Чоп вирішив обороняти “до останньої змоги”.

Але замок привернув до себе увагу і генерала Врангеля, якого кореспондент Th. Eur. представляє як особу дуже досвідчену “в артилерійських справах, а також особливо в огнепальному мистецтві”. Зосередивши довкола себе велику силу, головний удар він направив на високу міцну башту (8), де розміщувалась козацька артилерія, “що причиняла полякам велику шкоду”. З вересня “несподівано й цілковито випадково” йому пощастило підпалити й розбити башту дощенту. Це ще більше підбадьорило Чарнецького і він вирішив зробити ще одну спробу захопити місто штурмом, хоч німецька піхота і його кавалерія відмовилися і на цей раз йти на штурм.

Проте ублагавши обозну челядь і добровольців, Чарнецький таки зібрав штурмову колону.

10 вересня, прикриваючись сильним гарматним вогнем, Чарнецький штурмує греблю (9). Йому вдається відбити укріплення (30), яке захопили козаки в бою 16 серпня і навіть дійти до валу козацького укріплення (11). Однак на цьому штурм і закінчився. Полковнику Чопу неважко було відбити цей штурм обозної челяді [85]. Проте це не рятує ставищан. З кожним днем стан обложених ускладнюється. У місті панує цілковита розруха, обложеним бракує провіанту і амуніції. З півдня його громить Чарнецький, з заходу — артилерія Врангеля, перетворюючи місто у палаючі руїни. За словами Коховського,

“решта міста обернулася в попіл”.

Тримається лише добре укріплений замок, але й на нього німці почали наступати. З заходу вони все ближче підсувають вали до замку (з 31 на 32) і врешті насипають вал під самими мурами замку. Напроти двох зовнішніх башт замку німці споруджують два укріплення, щогодини зростають їхні вали і, нарешті, вже перевищують мур ставищанського замку. Від німецького укріплення (32) під замок підводиться мінна галерея (33). Проте ставищани продовжують відбиватися. Чарнецький знову надсилає парламентаря, намагаючись переконати обложених здатися. “Послав (Чарнецький.— *М.П.*) до них вістку, переконуючи їх, аби не губили самі себе, бо вже більш дванадцяти тисяч (перебільшує.— *М.П.*), як вбитих, так і з голоду померлих чоловіків та жінок раховано в місті [15; 85]”, — записує Коховський.

Ставищани мовчали. Немає жодних джерел, які б могли розповісти нам про драму, яку переживали вони в цей час. Поляки залишили спогади про Збаразьку облогу, що тривала лише один місяць, отож можна собі уявити стан обложених ставищан у кінці третього місяця...

Голодні, беззбройні, під безперервним шаленим вогнем ворожої артилерії, серед пожарищ, кожну хвилину чекаючи на нові штурми, ставищани переживали часи безнадійної розпуки...

“Ледве гордість спустили на діл, — оповідає Коховський, — бо вже голод надокучив, й прохаючи хліба, благали про спокій. Від початку місяця червня до кінця вересня (не жовтня.— *М.П.*) формально були в облозі, останнім голодом притиснені... [85; 41, арк. 16-23]”.

Сили ставищан були вичерпані. Можна припустити, що в цей час у місті точилася боротьба між двома напрямками: одні хотіли здатися, інші були рішуче проти. Полковник Буланій, старий козак, який на своєму віку пережив немало драматичних подій, вночі втікає. Врешті, очевидно після бурхливих сутичок, конфліктуючі сторони прийшли до компромісу: вирішили не здаватися, однак запропонували “капітуляцію”.

28 вересня з міста вийшло духовенство. Від імені обложених Чернецькому запропоновані були “кондиції капітуляції”. Але Чарнецький “вождь суворий, не дозволяв їм говорити, так часто пропонував вам ласкаве прийняття, ви — погоржу вали, тепер його не гідні і про капітуляцію трактувати не можете, але спустившись на королівську ласку та присягнувши йому вірне підданство, на милосердя гетьмана здайтеся та відчиніть брами без жадних кондицій... [15; 85; 41]”.

Парламентарі повернулися. “... Ще два дні переживали щось ставищане. Ще два дні точилася внутрішня боротьба. Регулярне козацтво полягло в боях, а крок з переговорами остаточно зламав волю слабодухих.

Дня 30 вересня ставищане відчинили брами... Замучене голодом та розпукою безнадійності, місто здалося ... на ласку переможця... [94, с.1261]”.

“Здобич була не така велика, як на те чекалося, — оповідає Коховський, — сила була знищена вогнем, а решту ставищане позакопували по льохам, не хочючи життя видераючим полякам достатків показувати...”. Як бачимо, ставищане й тут залишилися собі вірними. З воєнної здобичі Чернецькому дісталось 18 бойових стягів; 40 гармат великих, 30 малих та пороху, “що його вистарчило би ще на рік (І.Фундуклей пише, що під час його археологічних розкопок на площі біля Ставища, він знаходив великі печери біля старого замку, подає також розповіді місцевих жителів про інші печери, які могли бути під валами старого міста Ставища. Див.: Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии.— К., 1848.) [85; 252, с.13; 266]”.

Що ж чекало ставищан? На перший погляд здається, ніби Чарнецький виявив до них милосердя — їм було дароване життя. Зрозуміло, не тому, що Чарнецький “не мав то за вікторію, що голод завоює, а не рицарська рука поб’є” , а лише тому, що і його армія була цілком небоєздатна, незважаючи на здобуту перемогу. З’ясуємо число втрат з обох сторін. Коховський повідомляє, що тут загинула уся піхота. Полки, які раніше мали тисячі вояків, тепер ледве налічували, кільканадцять чоловік. І було це лише після перших штурмів. Що втрати Чарнецького були справді великі, підтверджує воевода Кікін у листі до Москви: “... ина приступах Ляцкую пехоту побили многих [43, с.199]”. Чарнецький розумів, або, скоріше, його переконали в тому, що помста ставищанам може викликати нове повстання — повстання розпачу. Натомість акт милосердя, виявлений стосовно провідного міста, яке користувалося загальною повагою на всьому Правобережжі, матиме позитивний вплив на інші непокірні міста. Ще вперто і стійко трималися такі міста, як Умань, Кальник, Буки, Боярка, Лисянка, Торговиця та багато інших. Отже, ставищанам було дароване життя, але вони мусли виконати такі умови: “негайно заплатити татарському хану викуп за себе, за жінок та дітей; видати дзвони, в які били під час повстання; заплатити готівкою за всіх побитих під час облоги гусарських коней, прийняти в залогу, поки буде тривати в Україні війна, два полки й провіантувати їх, та ще інші кондиції мусли виконати”, — повідомляє Коховський [85].

Відважного полковника Чопа, полковника Пододнія та ще 13 невідомих нам старшин — героїв було заарештовано та віддано під “асекурацію” Тетері. Про їхню дальшу долю відомостей немає. Отже, завершився лише перший акт ставищанської драми. Три місяці по тому розпочнеться й закінчиться другий — останній акт цієї кривавої трагедії.

Капітуляція Ставища розв’язала Чарнецькому руки [43; 222, с.140].

Для Ставища вересень минув без визначних подій. На початку Радзійовський обложив невеличке містечко Буки, яке вперто відбивалося протягом місяця.

Маховський з татарами, виряджений Чарнецьким у Лисянку, цілий місяць снував біля цього завзятого містечка, однак йому вдалося розбити лише

невеликий повстанський загін, чисельністю в 200 чол. Він захопив 60 чол. у полон і надіслав їх до Чарнецького під Ставища [94, с.1262].

Становище Брюховецького, як і раніше, було невтішним, і щораз погіршувалось: зростало дезертирство, частіше почали нападати на Канів залоги Чарнецького з Корсуня та Білої Церкви. Яскравим свідченням цього є повідомлення Косогова: “В нынешнем, государь, во 173 году, сентября по 18 день осталось твоих в. г. ратных людей со мною холопом твоим в Каневе рейтар 68 чел., солдат 159 чел., и сентября, государь, со 18 числа в ночи бежали... 18 чел; в 19 день в ночи сбежало 24 человека... и ныне, государь, в Каневе зело твоих в. г. ратных людей мало. А неприятели Ляхи и Татаровя к Каневу и изменники Корсунские и Белоцерковские Черкасы приходят безпрестанно... [222, с.140]”.

У кінці місяця справи в Каневі ще більше погіршилися: “... И гетман ратных людей в Умань, Октября по 4 день еще не посылал; а я холоп, твой без твоего в. г. указа в Умань в прибавку ратных людей посылать и сам пойти не смел, а ныне, государь, й послать некого, ратные люди все расбежались, только со мною холопом твоим в Каневе осталось... рейтар 24 чел., солдат 102 чел., черкас разных городов 181 чел.; да Донских казаков 77 чел. А под Канев, государь, Ляхи и Татаровя и изменники Корсунские Казаки приходят безпрестанно, немногие люди, под самой город, и людей рубят и полон берут, лошади и животину отгоняют; а мне холопу твоему промыслу над ними учинить не с кем, ратных людей Руских у меня холопа твоего в полку мало; а что, государь, есть Сумского полку Черкаем и у тех, государь, клячи худы и много наймитов и робята малые есть; а казаков прямых на твою в. г. службу не высылают из городов, неведомо для чего; а Рыбенского, государь, и Харьковского и Охтырского полку всех городов казаки все в августе и в сентябре в разных числах разбежались, а послов, государь, их и сотники знамена побрав, ночми из Канева разбежались и живут ныне в домах своих. А в Каневе на твоей в. г. службе тех полков казаков нет ни одного человека... [222]”.

Повідомлення про капітуляцію м. Ставища гостро вразила І. Брюховецького. Незважаючи на такий стан своєї армії, він нарешті вирішив перейти до активних дій. Щоправда, ці дії виявлятимуться лише в тому, що він розпочне виряджати окремі загопи в міста Правобережжя, дотримуючись своєї старої тактики, що рано чи пізно армія Чарнецького буде знесилена і остаточно втрачена.

Після ставищанської перемоги Чарнецький видав універсал, яким закликав міста Правобережжя визнати польського короля. Особливого успіху цей універсал не мав. Більшість міст, як і раніше, не відкривали брам перед польською армією. Найближче до Ставища знаходилося м. Буки, яке вже четвертий тиждень безуспішно блокував Радзійовський.

10 жовтня Чарнецький підняв рештки своєї армії (5,2 тис. чол. регулярного війська), татар та Тетерю, узяв з собою 18 ставищанських бойових

стягів і полонених старшин і вирушив у м. Буки. Оборонятися проти цілої армії Чарнецького невелике містечко було неспроможне, тому, побачивши перед валами таку силу війська, капітулювало без жодних умов і змушене було скласти присягу вірності королю та прийняти польську залогу. Козацьку залогу розбродили і віддали під нагляд П.Тетері.

15 жовтня Чарнецький вирушив до Умані. Маленькі містечка та села, що траплялися на його шляху, зокрема Іванки, Шаулиха, Романовка, Монківка, Боярка, — визнали польського короля [94; 273, с.270]. Війська, підійшовши до Умані розпочали облогу міста. Керівником оборони був Федяєнко, наказний гетьман Брюховецького. Там же перебували наказний січовий С.Туровець з невеликим загоном запорожців та майор Свінін з невеликим загоном. Облога міста не приваблювала татар і 16 жовтня Селім-Гірей покинув Чарнецького, проте кілька сот татар все ж затрималося .

Десь 25 жовтня Маховський доповідає Чарнецькому, що один із загонів Брюховецького прямує з Канева на Лисянку. Така раптова активність Брюховецького, очевидно, дуже занепокоїла Чарнецького. Він облишив безнадійну облогу Умані і форсованим маршем вирушив у Лисянку.

21 жовтня Брюховецький виряджає козацько- московський загін під команду Косогова на допомогу наказному гетьманові Федяєнкові. Косогов, підійшовши до м. Медвина (15 верст на північ від Лисянки), дізнався про марш Чарнецького і вирішив далі не йти. Чарнецький, підійшовши до Лисянки, з якою в нього були ще давні порахунки, відразу ж пішов на штурм, проте був відбитий . За повідомленням Брюховецького, тут Чарнецький втратив чотири гармати [43 , с.227].

Дізнавшись, що Косогов знаходився у Медвині, Чарнецький вирушає у цьому напрямі, залишивши частину своєї армії на облогу Лисянки. Обороняв Лисянку призначений Брюховецьким прилуцький полковник Горленко з загоном, що складався з лівобережних полків. Йшов листопад.

У листопаді Чарнецький тримав в облозі одночасно Медвин та Лисянку. Що було під Медвином, — повідомляє Косогов: “В нынешнем, государь, во 173 году, октября в 21 день, по твоему в. г. указу, послал меня холопа твоего гетман Иван Брюховецкой, да думной дворянин и воєвода Яков Тим Хитрово для промыслу над неприятели на Умани, чтоб в. г. Умань и иных городов Чарнецкой не разорил. И Чарнецкой и Тетеря, не допустя к Умани, меня, холопа твоего в Медвинті осадили; и был я холоп твой с твоими в. г. ратными людьми в осадь 4 недѣли, и бои, государь, были с Чернецким и с Тетерею жестокие и приступы. И ляхов, государь, под Медвином на боях и на приступах побито много и живых Ляхов и Нѣмец побрано; а твоих в. ч. ратных людей убит на бою, моего, холопа твоего, полку толко 1 чел... И Чарнецкой, государь, и Тетеря, видя урон людей своих от Медвина от Лысенки отступили... [222, с.145]”.

Косогов писав так, ніби Чарнецький увесь час перебував тільки або під Медвином або під Лисянкою — поперемінно. Саме під Лисянкою у листопаді і

був поранений Чарнецький, що й спричинилося потім до його смерті. З цього приводу кореспондент Th. Eur. записав: "... об'їзжаючи вали містечка, він (Чарнецький) отримав кулю з мушкету в праву ногу, під коліно, одначе без особливого ушкодження кісток [94, с.1262]".

Не зазначаючи точно місця та часу поранення, Коховський повідомляє, що Чарнецький не звертав уваги на нього і у подальшому це призвело до ускладнення. Під Лисянкою та Медвином минув у Чернецького листопад.

Тим часом Брюховецький сам про себе ось що розповідає у листі до царя від 23 листопада: "... Из Медвина в. цар. прес. вел. стряпчій и воєвода Г.Й. Косогов и Григорей Гамалея, полковник Лубенской; из Лысянки полковник прилуцкий Лазарь Горленко и бунчужный Григорий Витязь с частми полков Зинковского и Полтавского в осадь пять недель от Чарнецкого и от измънника Тетери будучи, частократно слезно о помощи через посланцов своих, ко мне посыланных, прсят; а мнѣ вѣрному в. ц. вел. Холопу отнюдь не с кѣм Медвину и Лысянкѣ помогать, потому что в великом малолюдствѣ в Каневѣ пребываю, понеже ваш ц. пр. вел. воєвода Федор Васильев. Протасѣв из Сѣвска от боярина от Петра Вас. Шереметева толко с четырьмя сты рейтар ко мнѣ в Канев прїѣхал, и дву данных полков у столников у Вас. Петр. Кикина и у Луки Волод. Лепунова одва есть ли сколко сот людей принял. Из Белгорода и по се время столник и воєвода кн. Семен Ив. Львов, по указу в. ц. пр. в., на вспоможеніе ко мнѣ нейдет, стоит в Ахтыркѣ. А я вѣрный в. ц. пр. в. холоп надежен на помочь из Сѣвска и из Бѣлогорода, по милости в. ц. пр. в. указанные. До приходу ратных людей, всѣ города, с плачем помощи через льто от меня просящїе, войском Запорожским укрѣпил; от Кіева полк Черниговский, Кіевский и Овручскій; от Гомеля полк Стародубкій; также и к Смоленску; часть войска выслал ниже Днѣпра на тоє сторону от Чигирина и от Черкас, часть же розослал . А на сей стороно Днѣпра Медведовку, Жаботин, Смѣлюю, Староборье, от Черкас ѣ от Чигирина Мгльв, Олшаную, Тарасовку, Мѣдвин, Лысенку от Корсуня и от Чарнецкого под Бѣлюю— Церквою Обухов людми наполнил, и иные многіе города людми ж укрѣпилися, и с тѣх мѣр в малолюдствїи остался...". В кінці листа Брюховецький писав: "... до лица земли припадающе, прошу ѣ молю", щоб з Сівську, з Охтирки йшли якнайшвидше російські війська та колмики йому на допомогу [43; 217, с.326; 117].

У цьому ж листі Брюховецький розгортає весь свій план війни.

Настала зима. Кореспондент Th. Eur. повідомляє про важкий стан війська Чарнецького. Давали себе взнаки холод і брак провіанту, "особливо бракувало хліба, все що солдати мали, це те, що видирали у ворога, та з під землі, де в льохах тутешні мешканці ховали свої достатки [94; 222]". Цілком вірогідно, що на дальше рішення Чарнецького вплинуло також його поранення. Він припинив облогу Лисянки і Медвина й відвів армію на зимові квартири.

На початку грудня Чарнецький підняв свою армію і вирушив з нею до Білої Церкви, яка стала його штаб-квартирою.

Тетеря зібрав своє військо і пішов у Брацлав, що став його тимчасовою резиденцією.

Крім вищезгаданих завойованих міст, у руках Чарнецького в грудні, як це стверджує кореспондент, були ще Паволоч, Корсунь та Чигирин.

Хоч Чарнецький і припинив бойові операції, але між окремими його залогами та повстанцями точилися битви протягом усього грудня.

Зокрема, 2 грудня поблизу Черкас, біля Чехівки, повстанці розбили відділення з Корсунської залози. Також Косошов, повертаючись з Медведина до Канева, наштотхнувся на відділення з Корсунської залози і розбив його 12 грудня під Старобором [43]. Призначений на місце Гоголя брацлавським полковником Сербин за наказом Брюховецького виїхав до Умані і звідси розпочинає досить активну війну з Тетерею. 16 грудня окремі загопи Сербина розбили кілька фуражних груп Чарнецького з Ставищанської залози. Отже, мала партизанська війна ні на мить не припинялася, однак головні персонажі цієї війни вирішили відпочити. У грудні 1664 р. почалися справжні “ферії”. Косошов поїхав у своїх справах до Білгорода, генерал Врангель — до Варшави по нагороду — за розстріл Виговського та Ставищанську операцію він був підвищений у ранг “фельдмаршала-лейтенанта”. На жаль, з ним поїхав і кореспондент Th. Eur. 27 грудня Брюховецький також отримав з Москви запрошення прибути на побачення з царем, але, очевидно, близьке сусідство Чарнецького турбувало його, і він на цей раз відмовився від запрошення.

На жаль, детальніших вісток про цей останній акт Ставищанської драми бракує. Про це згадує лише Брюховецький в одному з листів до царя. Коховський оповідає про руїну Ставища також коротенько, навіть без подання дати. Цією подією він лише починає опис 1665 року. Пізніші польські історики користувалися лише його оповіданням. Приблизно дату руїни Ставища, встановлює пізніший біограф Чарнецького, Людвіг Еніке (L. Jenike). До своєї праці він наводить ширший опис джерел, переглянути які ми не мали змоги.

Кореспондент Th. Eur. виїхав, як знаємо, з ген. Врангелем до Варшави. В кінці березня 1665 р. Врангель знову повернувся в Україну, але дальші його походи описував інший кореспондент, який або не був під Ставищами під час першої облоги і доля цього міста його не цікавила, або, можливо, редакція Th. Eur. не знайшла потрібним подати до відома своїх читачів про сумну долю цього міста.

З українських істориків про цю подію повідомляє лише Костомаров, згідно з поданням Коховського. Взагалі, ціле повідомлення Костомарова про Ставища носить лише епізодичний характер і губиться серед бурхливих подій Руїни.

Натомість, як вже зазначали, ставищанські події заслуговують на особливе місце в історії доби Руїни, бо ними, власне, й починаються — “ці тяжко плакані времена України”.

Минав третій місяць з того дня, коли ставищани відчинили брами. Але раптом, у грудні, перед новим 1665 роком, вони знову повстали. Ні провідників цього нового повстання, ні причин, які привели ставищан знову до цього кроку — не знаємо. Безсумнівно, одною з найголовніших причин, були продиктовані Чарнецьким умови підданства. Виконати їх вони не мали змоги і тому, як писав Тетеря: “Україна вирішила померти ... краще загинути разом зі своїми хатами, а ніж (бачучи явну загибель від переважаючих сил противника) повернутися до вірного підданства... [70; 217; 117, с.130; 222]”.

Як і перший раз, ставищане кинулися на гарнізон, на піший полк і — “вирізали його дощенту”. Одержавши про це вістку, Чарнецький зараз — же надіслав на Ставища полковника С.Маховського. Ставищани зустріли відділ Маховського перед валами й розбили його дощенту, так що він сам ледве врятувався.

Дізнавшись про це, Чарнецький підняв свою армію й форсованим маршем (дніем і поса) рушив на Ставища. Треба думати, це було десь в 10-х днях січня 1665 року.

Несподівано для ставищан, Чарнецький раптом став перед валами міста, — “Всі, скільки їх не було, кинулися до оборони” — записує про Ставищан Коховський, — “Прийшло до кривавої битви [85, с.252; 222]”.

Поляки перемогли і Чарнецький “наказав військові дощенту всіх вирізати, накінець запалити ціле місто, й все, що ще лишилося від минулої облоги, все обернути в попіл, не залишаючи ні одної живої душі, щоб більше не було тут гнізда ребелії... ”.

“... Тільки головні та попіл показували місце, де недавно роївся численний люд, що в ім'я своєї віри, за свою волю — бився взірцево!..” описував польський історик Е.Морачевський [85, с.253; 222].

Покінчивши з Ставищами, Чарнецький кинувся на Боярку, яка також знову повсталала. На місці Боярки залишилося також кров'ю залите, тліюче попелище...

Стара Україна вмирала — але не піддавалася...

29 січня 1665 року, Брюховецький писав до Москви: “... а Ставища и Боярку города приказал Чарнецкій высъчь и маленьких дѣтей не щадя... [43, с. 248]”.

Коли Брюховецький писав цього листа, то, звичайно, не думав про те, що першим та найголовнішим винувником цілої цієї драми був він сам.

Отже, всі соціальні і військові протиріччя, що були народжені Визвольною війною “зависали” в повітрі. Гетьманська адміністрація в умовах внутрішніх заворушень не могла подолати їх своїми силами, а втручання царського уряду — вело до нових соціальних потрясінь.

Розділ 4. Становище освіти та проблеми розвитку церковного життя українського народу в другій половині 50—70-х роках ХУІст.

У цей важкий початковий період Руїни в Україні продовжувало розвиватися культурне життя, охоплюючи все ширші верстви населення. Як писав у 1655 р. П.Алепський, мандруючи по дорозі до Москви: "Навіть селяни в Україні вмiли читати й писати а сiльські священники вважали своїм обов'язком навчати сирiт, не дозволяючи тим тинятися вулицями, як бродягам[97, с.2]". На території України і Білорусії здавна існувало багато парафіяльних шкіл, які навчали читання, письма і "закону божого". Характеризуючи шкільну справу в ХУІ ст., особливо в Україні, проф. Владимирський-Буданов писав: "Школа була такою самою невід'ємною ознакою парафії, як церква[152]". Якщо навіть вважати, що проф. Владимирський-Буданов дещо перебільшує поширення шкіл у ХУІ ст. в Україні та в Білорусії, то в кожному разі число шкіл грамоти при церквах було досить значним. Багато сільських громад наймали вчителів – вихованців братських шкіл, а випускники Київського колегіуму часто служили репетиторами у заможних людей. Навіть у найстрашніше лихоліття вищу освіту давав колегіум та його філії у Вінниці, а згодом і в Гощі на Волині. Під час воєнних дій другої половини ХУІ ст. майже всі студенти старших класів і багато учнів середніх класів, припинивши навчання, пішли до козацького війська і взяли участь у боротьбі за українську державність. Цей факт відзначають майже всі історики Київської академії. Так, Макарій Булгаков писав: "Учні старших класів, захоплені почуттям патріотизму і особливо бучними перемогами Хмельницького, залишили свої мирні заняття і поспішили на поле бою під українські прапори, так що на якийсь час у тих класах майже припинилися заняття[144, с.45]". Це ж підкреслюють історики Київської академії професори С.Голубєв і М.Петров.

Під впливом перемог Б.Хмельницького польський король змушений був ще у 1649 р. повернути Києво-братській школі привілеї, які були дані їй раніше і відібрані на початку визвольної війни. Після перших тимчасових воєнних успіхів польського війська школа знову позбулася привілеїв, а потім здобула їх під тиском обставин - боротьби українського народу проти польської шляхти. В 1651 р. колегія була зруйнована литовським гетьманом Яном Рвдзівіллом, але завдяки зусиллям киян була відбудована.

Після Березневих статей 1654 р. московський цар Олексій Михайлович дав Київській братській школі жалувану грамоту, яка була повторена з призначенням школі нових вотчин у 1659 р.

Київська братська школа протягом ряду років боротьби за Київ кілька разів знищувалась поляками, будівлі її були зруйновані і спалені, але вона знову і знову відроджувалась. Так, братський монастир і школа зазнали страшного розорення польськими військами в 1665 р. У 1671 р. польський полковник Пиво пограбував і спалив село, яке належало Києво-братській колегії, знищивши 150 його жителів.

На протязі, як вважав проф. Мединський Є.М., ряду років (з 1665 до 1672 р.) навчальна робота в Києво-братській колегії, зруйнованій поляками, не проводилась. Студенти Києво-братської школи в той час брали діяльну участь у воєнних діях. Навчальні заняття поновились у молодших і середніх класах лише в 1673 р., а у старших (філософія) – у 1676 р. [199, с.134-135].

Переважна більшість студентів колегії походила з середовища козацької старшини чи багато міщанства, хоч нерідко туди потрапляли сини простих козаків і навіть селян. Продовжувалася також давня практика посилати молодь по науку до західноєвропейських університетів; навіть опинившись під владою Московської держави, лівобережні українці не поривали тісних зв'язків із європейською й особливо польською культурою. Відкритість українців у стосунках з іноземцями помітив ще П.Алепський, який писав, що українці “всі були дружелюбними й не вбачали в нас чужинців”, тоді як у Московії він почувався так, “наче на серце його повісили замок, а думки спохмурніли, бо в Московії ніхто не виглядає вільним і веселим[97, с.2]”.

Важливим осередком освіти і науки на землях Західної України був Львівський університет, відкритий у 1661 р. грамотою польського короля Яна Казимира. В університеті діяло два факультети: філософський та теологічний. Викладання велось латинською мовою. Керівництво університетом здійснювали ректор, його помічники-префекти та чотири радники. Всі вони підлягали владі генерала єзуїтського ордену. Склад студентів поповнювався за рахунок випускників єзуїтської колегії, яка продовжувала свою діяльність як середня школа і входила в структуру університету.

За своїм соціальним походженням як учні колегії, так і студенти університету належали до заможних верств населення, головним чином, польської шляхти. До 75% студентів становили католики, решту – уніати. Лише одиниці вихідців з народу, приховавши своє походження та належність до православної віри, змогли стати студентами університету. Серед них були й жителі Наддніпрянської України, зокрема відомий згодом діяч української культури, мандрівник і письменник В. Григорович-Барський. Кількісний склад студентів і викладачів протягом тривалого часу був відносно стабільний. Так, у 1677 р. кількість студентів університету й учнів колегії наближалася до 500 осіб, викладачів – 15-17 чол.[194, с.16-17].

На першому етапі існування університету навчання проводилося за програмою єзуїтських шкіл, розробленою ще наприкінці ХУІ ст. і позначеною відносно низьким загальним науковим рівнем. Згідно з програмою, відділ

філософії був підготовчим. Студенти протягом двох- трьох років опановували, головним чином, філософську систему Арістотеля в її середньовічному тлумаченні. В незначному обсязі вивчались історія, географія, грецька мова. Після цього чотири роки тривала богословська підготовка. Навчання в університеті завершувалося здобуттям наукових ступенів – ліценціата, бакалавра, магістра, доктора наук. Знання, які студенти одержували в університеті, а також метод викладання, характер їхнього життя і взаємин з викладачами мали на меті виховання і підготовку войовничих фанатиків, які в своїй місіонерській діяльності здатні були б захищати інтереси католицької церкви.

Внаслідок воєнних дій в початковий період Руїни розвиток наукових знань в деякій мірі призупинився: сусідні держави, зокрема Москва, запрошують на просвітницьку роботу значну кількість освічених людей з України. Наприклад, боярин Ф. Ртіщев, один з освічених московських людей ХУП ст., запросив з Київського братського монастиря близько 30 монахів, заснував для них Андріївський монастир на Воробйових горах і запровадив у цьому монастирі викладання латинської та грецької мов, граматики, риторики і діалектики. З початком другої половини ХУП ст. “и вне церкви, в дворцовом быту, при дворе и в дворцовом хозяйстве, украинцы ... появились в большом числе. Это были, во-первых представители разных прикладных знаний, искусств и ремесел: иконописцы, резчики, винокуры, садовники. В числе последних подвизались в царских садах виноградари и пчеловоды из южно-русских монахов. Затем, во дворце и в домах московской знати появились учителя из южно-русских ученых”, які займалися вихованням дітей відомих представників московського суспільства. Та, безперечно, найважливішу роль і в житті московської церкви, і в житті цілої московської держави, відіграли ті представники з України, які займалися розповсюдженням науки на московських землях. Зокрема, багато спричинилися до закріплення київської науки серед московського суспільства ті представники наукового світу, які ставали вихованцями дітей московських правителів та які виступали в ролі проповідників по московських церквах. Як стверджує російський дослідник Ейнгорн, завдяки заходам представників московського уряду і громадськості, в 1667 р. александрійський патріарх Паїсій, антиохійський Макарій та московський Йоасаф видали навіть спеціальну грамоту, “которую разрешалось иметь при московской церкви св. Иоанна Богослова ученого священника знающего киевское пение умиащаго приносить проповеди и учить риторскому учению”. В результаті цих заходів, вихованець Києво-Могилянської академії, протопіп Шматковський в 1669 р.”назначен был священником при московской церкви св. Иоанна Богослова, что в Бронной [218, с.229]”.

На запрошення московського царя Олексія Михайловича з України до Москви прибув Єпіфаній Славинецький, який здобув освіту в Київській братській колегії і працював там протягом кількох років учителем. Він очолив

поблизу Чуднова монастиря греко-латинську школу. Є.Славинецький переклав російською мовою багато книг, в тому числі з географії та медицини. Він же був автором твору “Гражданство обычаев детских”, зразком для якого послужило вміщені в амстердамському виданні твори Коменського. У 1663 р. прибув до Москви Симеон Полоцький, який організував Заіконо-спаську греко-латинську школу і склав перший проект організації Слов’яно-греко-латинської академії. З 1664 р. став вихователем царських дітей. Був основоположником московської силабічної поезії. Свої численні вірші він у 1678 р. об’єднав у дві рукописні віршовані збірки: “Рифмологион, или Стихослов, содержащий в себе стихи равномерно и краесогласно сложенные” і “Вертоград многоцветный”. Для придворного театру царя Олексія Михайловича Симеон Полоцький написав кілька п’єс у віршах за зразком “шкільних драм”, які склалися викладачами піїтики та учнями українських і білоруських шкіл (особливо Київської колегії). Такі як церковний діяч Лазар Баранович, німець за походженням Інокентій Гізель, полеміст Іоанікій Галятовський склали солідну й знану в усьому світі культурну еліту. Багато їхніх творів набули великого поширення, особливо пройнятий процарськими настроями “Синопис” Гізеля, в якому описувалася історія України. За 150 років із часу своєї появи у 1654 р. ця праця виходила двадцятьма виданнями. В основному київські схоласти, які всі були священиками, розглядали головні питання життя з релігійної точки зору. В їхніх творах переважала антикатолицька та антиуніатська тематика, а їхньою провідною ідеєю було об’єднання християнських народів для боротьби з мусульманами, що особливо виразно проступає у творах Галятовського, Барановича та ін.

Писали вони химерним бароковим стилем, користуючись штучною церковнослов’янською мовою, далекою від розмовної української мови того часу. В середовищі цих інтелектуалів ознакою низького стилю вважалося писати мовою “простого люду”. У творах світських авторів, навпаки, спостерігається тенденція користуватися народною мовою й зачіпати конкретні проблеми буття. Не бракувало в Україні ХУІІ ст. і книжок. Незважаючи на воєнні лихоліття, в країні діяло 13 друкарень: з них дев’ять українських, три польські, одна єврейська. Найінтенсивніше працювали українські друкарні в Києві, Новгороді-Сіверському та Чернігові. З 20 книжок, виданих новгород-сіверською друкарнею, 15 належало перу українських авторів, а в одному лише 1679 р. друкарня випустила понад 6 тис. примірників різноманітних підручників для початкових шкіл [205, с.187].

Цінною пам’яткою української історіографії другої половини ХУІІ ст. є „Літопис Самовидця”, який охоплює історичні події з 1648 до 1702 рр. В історичній літературі висловлена думка про те, що автором даного літопису був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський. Головна подія літопису – визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1657 рр. Визначним історичним твором був літопис гадяцького полковника і судді

Григорія Грабянки, який охоплює історичні події від Б.Хмельницького до обрання гетьманом І.Скоропадського.

Літопис Самійла Величка „Сказаніє о войне козацькой з поляками через Богдана Хмельницького” – наймонументальніший твір в українській історіографії як за обсягом, так і за змістом. Літописець використав величезну кількість документального матеріалу.

С.Величко був вихідцем з козацького роду. Освіту здобув у Києві, часто називав себе „істинним” сином своєї Батьківщини. Працюючи канцеляристом Війська Запорозького, С.Величко мав широкий доступ до важливих документів, був добре обізнаний з літописами Самовидця та Грабянки, а також з працями іноземних істориків. Це дало йому можливість створити фундаментальний твір, якому немає рівних у тогочасній науковій сфері.

Літопис складається з двох томів і обіймає події з 1648 до 1700 рр. На основі історичних джерел літописець поділяє землі України на Малоросію і Галичину, а історію України розглядає у взаємозв'язках з історією сусідніх народів Польщі, Туреччини, Росії, Румунії та Угорщини.

Центральною постаттю літопису є Богдан Хмельницький, до якого автор ставиться з великою симпатією. Він прирівнює його до Александра Великого. С.Величко з любов'ю описує козацьке військо, а визвольну війну під проводом Б.Хмельницького називає справедливою і святою. Разом з тим літописець засуджує міжусобну боротьбу після смерті Б.Хмельницького, яка принесла жахливі руйнування Україні.

Козацькі літописи справили великий вплив на наступні покоління. Вони високо оцінені в науковій літературі XIX—XX ст. І.Франко писав, що з літературного погляду це було явище дуже цінне, здатне збудити запал серед українського народу. Лише у XIX ст. історики оцінили його значення для українського національного відродження.

Козацькими літописами цікавився і використовував їх Т.Г.Шевченко. Працюючи в київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, Шевченко двічі приїздив у Москву до О.Бодяньського, який був великим знавцем стародавніх українських пам'яток, і мав велике їх зібрання. „Спасибі тобі, -- писав поет О. Бадяньському, -- ще раз за літописи, я їх вже напам'ять читаю. Оживає моя мила душа, читаючи їх. Спасибі тобі!” [272, с.286].

Не один образ Кобзаря навіяний безсмертним твором С.Величка. Як першоджерело його використовували чимало українських письменників та істориків, починаючи від П.Куліша, М.Костомарова і закінчуючи М.Грушевським та іншими істориками нового часу.

Не зважаючи на те, що московське православне духовенство „открыто вопіяло против книжных исправлений... и во свет образования хотели видеть тьму...”, але завдяки енергійним заходам окремих представників московської ієрархії, „кієвськіє ученые... уже в самом начале второй половины XVII в., стали пользоваться тем... большим авторитетом” і „оказывать более решительное

влияние на дальнейшее умственное развитие Великороссиян” [153, с.235]. Безперечно, якщо взяти до уваги, що московський патріарх Никон „сам не зналь... другой школы, кроме первоначальной, не обучался другим языкамъ и наукамъ, кроме славянской грамоте и письма” [113, с.34], то зовсім зрозуміло, що московська ієрархія, бажаючи піднести московське суспільство з страшною темноти та наблизити його до рівня культурного світу, було вимушене визнати авторитет представників "київської науки" не лише в справах церковно- богословської літератури, але також і в усіх питаннях церковного устрою та правопорядку. Зокрема, завдяки широкорозгорненій діяльності та незвичайно високій освіченості Епіфанія Славинецького, якого сучасники називали „мужемъ мудрымъ, внешнія и духовныя премудрости исполненнымъ, многоученнымъ, въ Философіи и Богословіи изящнымъ дидакаломъ, искуснѣйшимъ въ Елиногреческомъ и Славянскомъ діалектахъ” [115, с.251] "київська наука" здобула для себе багато покровителів серед прогресивних представників московського суспільства, а тим самим і закріпилася остаточно на московському ґрунті.

Широкорозгорнена перекладницька діяльність представників "київської науки" на московських землях була незвичайно важливою не лише тим, що забезпечувала московську церкву та передове московське суспільство відповідною літературою, але також і тим, що, під впливом перекладів різних творів іноземної літератури, вироблялися нові форми власного стилю, які стали основними зразками для дальшого літературного розвитку в межах Московської держави. Крім Епіфанія Славинецького, який був „первоначальником московського духовно-літературного руху”, на особливу увагу заслуговує також і інший вихованець київської школи — Си-меон (Ситніянович) Полоцький, „который создалъ новую литературную школу въ Москве” [153, с.1019], чисто пролатинського напрямку. Тим більше, що цей напрямок привів до завзятої боротьби між представниками „київської науки” та московськими „старообрядовцями”, які виступаючи проти „латинумудрствующих”, виступали одночасно і проти всякої науки. Будучи незвичайно освіченою людиною, Симеон Полоцький „составилъ два сборника собственныхъ проповедей: „Обедъ душевный” и „Вечерю духовную”, як також написав „Жезль правленія” і „полное систематическое изложение веры по схоластическимъ образцамъ, названное „Венцомъ Веры” [153, с.1019], які стали досить популярними серед прогресивного кола московського суспільства. Як кожний представник „київської науки”, так само і Симеон Полоцький мав цілий ряд своїх вихованців , які досить багато спричинилися до посилення культурно-релігійного руху в Московській державі.

Одним з кращих учнів Симеона Полоцького був Сильвестер Медведєв, який не тільки працював для посилення духових впливів Києва на Московщину та до зміцнення „київської науки” на московських землях, але також і збагатив московську літературу своїми власними оригінальними

творами. Ставши коректором й опікуном книг московського друкарства, який став й одним з головних рушіїв культурно-релігійного розвитку в межах Московської держави, С.Медведев написав першу знамениту бібліографічну працю: „Оглавление книг и кто их сложил”, яка була свого роду підсумком літературної діяльності представників „київської науки” на московських землях протягом другої половини ХУІІ століття. Крім того, зайнявши по смерті Симеона Полоцького „его место въ качестве предворнаго ученаго и стихотворца”, С.Медведев склав цілий ряд „стихотворныхъ произведеній” на різні теми.

Освітньо-релігійна діяльність представників „київської науки” на московських землях в другій половині ХУІІ ст. не тільки бажання ознайомитися з прогресом цивілізації у світі, але також спонукала православну ієрархію здійснити відповідні заходи, щоб пристосувати себе до культурного рівня західного світу. При чому, коли взяти до уваги, що „київська наука” була єдиною реальною силою — спроможною підняти Московську державу на певний освітньо-культурний рівень, то таким чином, в результаті енергійних заходів московського правління, представники „київської науки” стають майже виключно самотніми рушіями культурно-релігійного й духового розвитку серед московського суспільства в цілій державі. Зокрема, коли московський цар Петро І, „думая преобразовать свое царство, собиралъ себе отвсюду достойныхъ сподвижниковъ”, тоді Києво-Могилянська Академія „принесла ему, какъ священную дань, лучшихъ своихъ воспитанниковъ, какихъ только когда-либо имела. Св. Димитрій Туптало, Стефанъ Яворскій, Феофилактъ Лопатинскій, Феофанъ Прокоповичъ, св. Иннокентій Кульчинскій и Гавриіль Буженскій вотъ известнейшіе изъ нихъ” [113, с.91], не говорячи вже про цілі сотні менш відомих представників „київської науки”, які розгортали свою культурно-релігійну діяльність серед московського суспільства, а тим самим і ознайомлювали його з новими досягненнями європейської культури й цивілізації.

Москва була не лише політичним, але також і культурно-релігійним центром усіх земель Московської держави, а тим самим і постійним місцем перебування патріархату, то представники „київської науки”, зосереджуються тут і звідти, з часом, поширюють свою культурно-релігійну діяльність на всі інші землі.

Не зважаючи на те, що московське духовенство ставилося якщо не ворожо, то щонайменше з великою обережністю до всякого прогресу і науки, але завдяки заходам московського уряду, вже з початком другої половини ХУІІ ст., зустрічаємо велику кількість представників „київської науки” в різних монастирях Московської держави. Так, з 1653 р. киянин старець Григорій, іконописець, розмальовує для патріарха Нікона сани для поїздки в Володимир. Під датами 1654-1655 згадується киянин Арсеній та Ігнатій, як зразкові майстри мулярських робіт.

Так, в результаті заходів московського уряду, вже з початком другої полонини XVII ст.”и вне церкви, в дворцовом хозяйстве, украинцы появились в большом количестве. Это были, во-первых, представители разных прикладных знаний, искусств и ремесл: учителя, иконописцы, резчики, винокуры, садовники»[113, с.98].

Коли взяти до уваги, що, почавши з 1649 року, розпочинається поступовий вплив „київської науки” московські землі, то тим самим і виплеканий у Києво-Могилянській колегії церковний спів, за посередництвом її відомих вихованців, стає поступово розповсюджуватися також і в межах московської держави. В результаті заходів московського уряду, після переселення першої більшої групи визначніших вихованців Києво-Могилянської колегії на московські землі в 1649 році, прибуває 21 лютого архідиякон киево-братського монастиря Михайло з „творцем строчнаго пенія большим певчим, Феодором Тернопольским” та співаками „Осипомъ, Семеномъ, Игнатіемъ, Григорьемъ, Лаврентьемъ, Евстафіемъ, Никитою, Андреемъ, Даниломъ и Николаемъ”. Вслід за ними, 22 березня того самого року ”выехали... изъ Кіева, и 8 апреля прибыли въ Москву” ще такі ”певчіе: Яковъ Ильинъ, Петръ Ивановъ, Иванъ Селиверстовъ, Михайло Осиповъ, Романъ Павловъ, Григорій Ивановъ, Степанъ Темофеев, и Иванъ Нектарьевъ” [101, с.348]. Безперечно — це були ще тільки початки. Із встановленням українсько-московських взаємин, число переселених і визначніших представників " київської науки" і висококваліфікованих фахівців церковного співу так зростає, що навчання цього співу зосереджується по всіх осередках Московської держави майже виключно в руках високоосвіченого київського чернецтва, тобто — в руках вихованців Києво-Могилянської колегії.

Уже, після Переяславського договору в 1654 році з Москви почали так звертатися за висококваліфікованими київськими співаками, що українська влада, зокрема, гетьман Богдан Хмельницький та Київський митрополит Сильвестр Косів були вимушені відмовляти в цьому. Так, наприклад, коли в січні 1656 року було послано до Києва по „старця” Печерської лаври Йосифа Загвойського, якого наказано було привезти „для начальства в партесному пінію... без задержанія”, то Богдан Хмельницький, не маючи наміру відправляти його до Москви, відповів: „похочет той старец із волі ітти к Москві ... он волі его не отимаєт, а будет не похочет ітти неволею его поспать не мочно”. Подібний приклад можна навести також і з іншим відомим київським співаком – В. Пікульським, якого київський воєвода Федір Волконський не міг вислати до Москви, бо митрополит Косів не дав на це своєї згоди. На прохання воєводи про відпущення Пікульського, митрополит відповів: „тот співак Васька у него есть, а отпустит его к государю не можно” [153, с.1009].

Як високо цінувалися вихованці київських чернечних монастирів та представники київського „духового світу” серед провідних кіл московського

суспільства в другій половині XVII ст. можна бачити вже хоч би з того, що чернець Києво-Межигірського монастиря, Йоаким Савелов добре ознайомлений з досягненнями „київської науки”, „быль возведень ... 26 іюля 1674 года ... на Всеросійській патріаршій пристоль”[51, с.9]. Також, не без впливу московського уряду та патріарха Йоакима, який незвичайно високо цинив представників київського „духового світу”, був запропонований на становище вищих ієрархів православної церкви і наступний представник київського чернецтва, — вихованець Києво-Могилянської колегії, Павло Муравський. В 1679 році він був призначений коломенським архієпископом, а в 1683 р.; став рязанським митрополитом.

У всякому разі, в результаті енергійних заходів московсько-го уряду та патріарха Нікона, з початком другої половини XVII ст., крім плекання хорového церковного співу в Андріївському монастирі під Москвою, де згуртувалося кілька десятків київських монахів — ізрядних „в житті і в чині, і в чтенні, і пінії церковном”, було запроваджено Службу Божу з „київським на-півом” в московському Новоєрусалимському монастирі, заснованому патріархом Ніконом, також і в "Дівичому" монастирі, де жили „старіцы ківлянки”[101, с. 346]. Коли взяти до уваги, що в 1669 р. настоятелем московської церкви св. Йоана Богослова став глухівський протопіп Іван Андрієвич Шматковський, то можна думати, що також і в цій церкві була уведена Служба Божа з "київським напівом". Тим більше, що для цієї парафіяльної церкви ще в 1667 році шукали вченого священика "знающаго ківское пеніе". Крім того, в 1667 році піклувався в Москві з своїми співаками Климентієм Кононським, Єремією Семеновим, Степаном Ясельковським та Яковом Рябецьким відомий майстер "київського напіву" Іван Коляда, який одержав від московського уряду у винагороду соболів на 50 рублів, за добре провадження церковного хору. Протягом цілого 1666 року перебував також у Москві з своїм птменитим церковним хором та відправляв богослуження по різних церквах колишній вихованець та її ректор Києво-Могилянської колегії, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович.

В 1669 році московський боярин В.П.Шереметєв, повертаючи до Москви після трирічного перебування в Києві, забрав з собою цілу капеллу київських співаків і музикантів, які, поселившись в московській столиці, також немало спричинилися до популяризації хорového співу серед московського суспільства. Завдяки високомистецькому хорového співу, проведеного в церквах та манастирях, в яких гуртувалися цілі десятки високоосвічених київських монахів , під кінець царювання Олексія Михайловича, „малоросійські церковніе певчіе” вже користувалися такою великою популярністю в межах тодішньої Московської держави, що за ними почали "тщательно" розшукувати не лише в Києві, серед вихованців Києво-Могилянської колегії, але також і по всіх інших містах Гетьманщини, зокрема, серед відомих „представителей малоросійскаго духовенства” і різними шляхами перетягати їх "въ Москву". Посилюється розповсюдження хорového співу на московських землях, не лише церковного,

але також і світського, за царювання Федора Олексійовича, тоді коли переселяється до Москви один з відомих теоретиків хорового співу другої половини XVII ст., киянин Микола Дилецький. Засвоївши основні елементи тодішньої західноєвропейської музики, він впроваджує в церковний спів нові звучання, нові засоби і нову манеру виконання, таким чином не тільки повертає його повністю в сторону Заходу, але й підносить його на найвищі, як на ті часи, щаблі гармонійної досконалості. Його теорія вільної композиції, викладена в „Граматиці пінія мусикійскаго” виданій в 1677 році в Смоленську, пізніше у Вильні, а накінець і в Москві, користувалася такою великою популярністю в межах Московської держави, що нею не переставали цікавитися теоретики московського церковного співу аж до новітніх часів [153, с.1010].

Безперечно — ця широка розповсюдженість українського хорового співу, занесеного на московські землі відомими вихованцями Києво-Могилянської колегії та представниками київського чернецтва, привела до того, що вже „къ концу” другої половини XVIII-ого „века старые московские крюки”, а разом з ними і старомосковський монотонний напів, „отходят на второй плань”, а на їх місце починають входити „въ моду... пять нотныхъ линеекъ... иноземные напевы, положенные на несколько голосовъ” [153, с.1010]. До якої міри був уже популярний на московських землях, впроваджений у відправу церковного богослужіння, „київський капів”, під кінець другої половини XVII ст., можна бачити хоч би з того, що московський патріарх Адріян став рішуче домагатися усунення „київського напіву” по деяких монастирях Московської держави, в яких гуртувалися київські монахи.

Однак, не зважаючи на таку велику нехіть до „київського напіву” і патріарха Адріана, і численних прихильників московського старообрядництва, які не переставали відгороджуватись від всякого прогресу людської цивілізації і культури, зупинити дальший процес поширення поліфонічного церковного співу в межах Московської держави, вже не було можливо.

У релігійній сфері Хмельниччина призвела також до втрати церквою великої кількості вірних і духівництва, зміни юридичного статусу церкви та вибуху внутрішніх суперечностей серед церковного проводу. Існуюча криза значно поглиблювалася через „необсадження” митрополичої кафедри. Після смерті митрополита Антонія Селяви уніатська митрополича кафедра залишалася вакантною протягом 10 років (1655—1665 рр.). Митрополичим адміністратором був призначений Полоцький архієпископ Г.Коленда, але на митрополичу кафедру були й інші претенденти — зокрема Холмський єпископ Я. Суша. Останнього підтримував у цих домаганнях сам польський король Ян Казимир. Про розкол серед ієрархії та чернецтва в Римі були добре поінформовані, в результаті чого римська курія відмовила представникові Коленди в праві виступати від імені всієї уніатської церкви.

Найбільш очевидним проявом внутрішньоцерковної кризи стала справа василіанського ордену. Незважаючи на формальну заборону курії, обидва

церковних уряди – митрополичий та протоархімандрита василіанського чину – до самої смерті Селяви, василіанська капітула в 1657 р. обрала настоятелем ордену Бенедикта Терлецького. Однак у 1661 р. в результаті внутрішніх чвар орден розколовся надвоє: одна частина ченців обрала протоархімандритом Коленду, інша – вже втретє – Бенедикта Терлецького. Конфлікт поглибився, коли на місце померлого Терлецького протоархімандритом було обрано Якова Сушу. Протистояння між Колендою і Сушею завершилося в середині 1663 р. Згідно з досягнутим компромісом, Коленда мав стати митрополитом, однак за умови, що посада протоархімандрита буде відокремлена від митрополичої кафедри. Для погодження цих та багатьох інших питань до Риму було направлено Якова Сушу. Результатом його переговорів у Римі стало видання папою Олександром УП булли про надання митрополичої кафедри Г.Коленді (квітень 1665 р.) та бреве про відділення архімандритичого уряду від митрополичої кафедри (травень 1665 р.). Однак уже після повернення Суші василіанська капітула, не зважаючи на протести нунція, обрала протоархімандритом недавно посадженого на митрополичий стіл Г.Коленду[116, с.309-310].

Уніатській церкві вдалося, таким чином, подолати організаційну кризу й поліпшити внутрішньоцерковну ситуацію. На користь уніатів почала складатися також воєнно-політична ситуація в Україні. Річ Посполита оговталася після недавніх поразок і перейшла в наступ проти московських військ та полків лівобережного козацтва, які підтримували їх. Правобережне козацтво на чолі з гетьманом П.Тетерею в умовах тісного союзу з католицькою Польщею і війни з православною Москвою не тількивилучило зі своєї програми вимоги ліквідації унії, але й звернуло на неї особливу увагу як на форму компромісу та можливого “*modus vivendi*” для українського населення Правобережжя. Андрусівська угода 1667 р. між Москвою і Варшавою також посилити позиції унії на Правобережжі України, створила можливі перспективи для її подальшого розвитку.

Щодо православної церкви, то необхідно зауважити, що крах політики І. Виговського, хвиля народних виступів проти нього призвели до посилення московських впливів в Україні, в тому числі й у релігійній сфері. Питання про передачу прав на Київську митрополію від константинопольського патріарха до московського ще постало на порядок денний вже після входження України до складу Московської держави. І хоча категоричні вимоги щодо підпорядкування московському патріархові Никону ще не лунали, але занепокоєння впливових верхів української духовної ієрархії було небезпідставне. Адже українське духовенство не одержало підтвердження своїх прав і привілеїв у лютому— березні 1654 р., коли велися переговори українського посольства на чолі з військовим суддею С.Богдановим-Зарудним та переяславським полковником П. Тетерею з московським урядом. Останній, посилаючись на те, що “отъ кievского митрополита многие неслушные дела чинятца”, проігнорував прохання духовенства, надіслав гетьману грамоту “О поведеніи кievского митрополита

Сильвестра Косова”, де повідомлялося про “митрополичье дурно и измену”, а сам митрополит був викликаний до Москви для пояснення і вмотивування своїх вчинків. І все ж таки питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха “первой вольности, яже есть всех вольностей и правъ коренем” було порушене посольством від українського духовенства, яке на чолі з І.Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Воно повідомляло, що непідтвердження даної “вольності”, яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак московський уряд, не наважуючись обстоювати зміну юрисдикції Київської митрополії (оскільки побоювався негативної реакції православної ієрархії Сходу), все ж таки не був схильний і задовольнити вимоги українських церковників. Тому, незважаючи на постійні прохання послів, а також на підтримку гетьманом поданих вимог, рішення цього питання відкладалося на невизначений час.

В 1657 р. помер київський митрополит С.Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Беручи активну участь у підготовці елекційного собору, київський воєвода А.Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л.Барановичем, києво-печерським архімандритом І. Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха і без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію. Коли ж в середині січня 1658 р. київським митрополитом був обраний Д.Балабан, путивльський воєвода М.Зюзін у своєму листі до гетьмана І.Виговського, нагадуючи йому про необхідність поїздки в Москву для обговорення з московським патріархом церковних справ, вимагав, щоб новообраний митрополит не посилав за благословінням до константинопольського патріарха. Проте наступник С.Косов навіть не повідомив московський уряд про своє обрання. В розмові з московським послом Б.Хитрово він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити “един по единому” поставлялися константинопольським патріархом, без дозволу якого він не має права прийняти посвяту в Москві від патріарха Никона[116, с.309.].

Свідченням нової ролі Москви стали Переяславські статті, укладені в жовтні 1659 р. в зв’язку з обранням на гетьманський уряд Юрія Хмельницького. Згідно з текстом нового українсько-московського договору, митрополит Київський разом із духівництвом переходив під юрисдикцію Московського патріарха, щоправда, з тим застереженням, що останній не посягатиме на його “духовні права”. Це була чергова спроба підпорядкувати Київську митрополічу кафедру Московській патріархії, не вступаючи у відкритий конфлікт із Вселенським патріархом. У жовтні 1659р., були здійснені й практичні кроки в цьому напрямі: московський воєвода князь Трубецький призначив місцеблюстителя на Київську кафедру, що не підлягала Московській патріархії,

та ще й представником світської влади – був більш ніж сумнівним із точки зору церковного права. Очевидно, беручи до уваги саме цю обставину, новообраний гетьман Ю.Хмельницький звернувся до митрополита Дионісія із закликом повернутися до Києва, обіцяючи йому взамін царську ласку. Однак той відмовився, і система місцеблюстителства була збережена. З нової політичної ситуації та відсутності митрополита намагалася скористатися група київського та лівобережного духівництва на чолі з Лазарем Барановичем. Якщо козацька старшина домагалася від Москви ліквідації включеної в Переяславі статті про “благословенство” Московського патріарха, та делегація духівництва, скерована до Москви в середині 1660 р., навпаки, просила дозволу обрати нового митрополита, якого, за вибором царя, міг би висвятити або Царгородський, або Московський патріарх[153, с.154].

Незважаючи на таке схилення перед Москвою, Лазар Баранович був невдовзі усунутий від місцеблюстителства. Причиною, очевидно, стала зміна воєнно-політичної ситуації в Україні – перехід Ю.Хмельницького на бік поляків, поразка московських військ під Чудновим та укладення нової українсько-польської угоди – Слободищенського трактату. У цих складних умовах Москва, мабуть, хотіла бачити місцеблюстителем більш надійну особу, аніж Чернігівський єпископ. Лазар Баранович був висвячений у Молдавії, користувався авторитетом у київського духівництва й за певних обставин міг вийти з-під контролю. Потрібна була людина, повністю залежна від Москви. Такою людиною став ніжинський протопоп Максим Филімонович. Він був добре відомий своїми промосковськими настроями, брав активну участь у нарадах по підготовці Переяславських статей 1659 р., згідно з якими Київська кафедра переходила під благословенство Московського патріарха. Позиція Филімоновича знаходила підтримку переважно серед білого духівництва. Останнє, незадоволене пануванням у церкві духовенства чорного, намагалася заручитися підтримкою Московської патріархії. У травні 1661 р. Филімонович, який прийняв чернецтво під іменем Мефодія, був висвячений у Москві на єпископа Мстиславського. Ця кафедра належала до Київської митрополії і, відповідно, підлягала юрисдикції Константинопольського патріарха, що позбавляло висвяту, проведену місцеблюстителем Київської митрополічної кафедри, який відбувся 1661 р. Позиція Филімоновича послаблювалася тим, що його викляв Константинопольський патріарх, який визнав неканонічним його перебування на Мстиславській кафедрі. Московський патріарх Никон, у свою чергу, проголосив анафему місцеблюстителю патріаршого престолу Пітириму за хіротування Филімоновича. Незважаючи на те, що досвідчений політик Баранович відступив йому місцеблюстителство без будь-якого опору, Филімонович згодом увійшов у конфлікт із впливовими київськими монастирями та наказним гетьманом Я.Сомком.

На релігійній ситуації в Україні особливо позначилися події 1663 р.—в багатьох відношеннях визначального для подальшої долі українських земель.

Після того як Ю.Хмельницький зрікся влади, були обрані окремо правобережний та лівобережний гетьмани. Смерть митрополита Дионісія Балабана поставила питання про заміщення митрополичої кафедри. На Правобережжі було скликано з цього приводу спеціальний собор, що відбувся в листопаді 1663 р. в Корсуні. Собор розколовся, й результатом його діяльності стало обрання на митрополичу кафедру одразу двох претендентів: кандидата гетьмана Тетері Антонія Винницького та його конкурента на соборі Йосифа Нелюбовича-Тукальського.

Розкол був, очевидно, на руку польській владі, яка під постійним тиском Риму шукала засобів для збереження уніатської церкви. Водночас ситуація, що виникла на соборі, викликала невдоволення козацької старшини і гетьмана П. Тетері. З боку останнього не припинялися спроби дискредитувати Йосифа Нелюбовича-Тукальського. В 1664 р. Тетеря домігся зміщення Тукальського. Польські власті заслали його (разом із постриженим у чернецтво Ю. Хмельницьким) до Мальборкського замку. Таким чином, єдиним митрополитом Київським залишився Антоній Винницький. Фактично до його юрисдикції належала “польська” Україна: Правобережжя та Захід; у Києві та на лівому березі Дніпра духовну владу здійснював Мефодій (Максим) Филімонович. Але київське духовництво неодноразово намагалося вплинути на владу, домагаючись, аби Филімоновича було зміщено з місцеблюстителства, а замість нього призначено Лазаря Барановича. Однак після Ніжинської чорної ради 1663 р. ситуація змінилася на користь Филімоновича [144, с.53]. Новий гетьман – Іван Брюховецький, обраний на уряд за підтримкою Филімоновича, спочатку демонстрував свою прихильність місцеблюстителю. Згодом, на прохання московського царя, зняв анафему з Филімоновича й Константинопольський патріарх, що також зміцнило становище місцеблюстителя. Внаслідок посилення церковної влади Филімоновича призвело до загострення стосунків із гетьманом. Очевидно, вперше з часів Хмельницького поновився конфлікт між світською та духовною владою. Намагаючись обмежити вплив Филімоновича та православного духовництва в цілому, Брюховецький почав клопотатися перед царем про призначення в Україну поставленого Москвою митрополита. Однак московський уряд до цих пропозицій поставився досить обережно і не поспішав їти назустріч пропозиціям запобігливого гетьмана.

У конфлікті між Брюховецьким та Филімоновичем останній раптом опинився в ролі активного захисника прав української церкви, виступивши проти гетьманської ідеї закликання митрополита з Москви. Це дало йому можливість здобути підтримку київського духовенства, на що раніше він ніяк не міг розраховувати. В лютому 1666 р. Филімонович разом з ігуменами київських монастирів заявив рішучий протест проти призначення митрополита з Москви. До Москви було надіслано декларацію з проханням дозволити вибори нового київського митрополита в Києві. Питання розглядалося на Московському соборі, який відбувся у 1666—1667 рр., але так і не було вирішене. Собор скликався з

метою засудження московського патріарха Никона, і в ньому брали участь два східних патріархи – Олександрійський та Антіохійський. Вони, власне, й відмовилися дискутувати питання про митрополію, що належала до юрисдикції Константинополя. У цій ситуації Москва не наважилася йти на відкритий конфлікт із Вселенським патріархом. Крім того, укладений Андрусівський договір ставив на порядок денний питання про компроміс із Польщею та пошук можливих механізмів впливу Москви на Правобережну Україну. Непопулярні кроки щодо підпорядкування митрополії Москві могли тільки нашкодити московській політиці.

Андрусівський мир, затвердивши поділ України, поклав початок і новим відносинам у церковній сфері. Вони стали передумовою нової ролі уніатської церкви, чії привілеї у Речі Посполитій були поновлені після Андрусова, та нових взаємин між православними українцями Правобережжя й Лівобережжя.

Остаточна проблема підпорядкування Української церкви Московському патріархатові постала на великому московському соборі 1666—1667 рр. Прийняття рішення з цього складного питання покладалося на східних патріархів. Безпосереднім приводом до розгляду цієї справи став лист патріарха Никона до царгородського патріарха, де вказувалося на неканонічність посвячення у сан єпископа Мстиславського Мефодія Филімоновича, здійснене Москвою. На засіданні собору єпископ Вятський Олександр, доводячи необхідність “возз'єднання” української церкви з московською, розглядав сам факт посвячення Мефодія митрополитом Крутицьким Пителимом, а не константинопольським патріархом, як перший крок до церковного об'єднання.

Зрозуміло, що доповідь вятського єпископа не сподобалася українським ієрархам, які були присутні на соборі і заявили про свою приналежність до юрисдикції царгородського патріарха. Так, коли перед урочистою службою в Успенському соборі патріархи Олександрійський Паїсій та Антіохійський Макарій заборонили присутнім архієреям носити хрест на митрі, оскільки цей привілей їм дав царгородський патріарх, українські ієрархи проігнорували наказ

Непримиренна позиція українського кліру вплинула на ставлення східних патріархів до справи “О переводе малороссийского духовенства из ведомства Константинопольского патриарха в ведомство Московского[193, с.371]”.

Тому пропозицію московського уряду схилити українське духовенство до визнання влади московського патріарха олександрійський патріарх рішуче відхилив, вмотивовуючи своє рішення тим, що не має повноважень втручатися у справи чужої єпархії. Зрозуміло, що за таких обставин порушене вятським єпископом питання не могло бути остаточно вирішеним.

На необхідності переходу українського духовенства під зверхність московського патріарха наполягав і начальник Посольського Приказу А. Л. Ордин-Нащокін, вбачаючи в церковній єдності запоруку єдності політичної. Проте спроби московського уряду в 60-ті роки XVII ст. досягти

підпорядкування Української церкви Московському патріархатові викликали рішучий опір українського духовенства.

Становище змінилося лише в 70-ті роки, характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Майже всі впливові представники українського кліру вступили в безпосередні стосунки з московським патріархом. Численні посольства духовенства Київської митрополії, приїжджаючи в той час до московського царя з різними проханнями, вважали за необхідне відвідати також московського патріарха, який нерідко клопотався за них перед самодержцем.

Крім того, політична боротьба між вищим духовенством на Україні створювала сприятливі умови для втручання московського уряду у справи Української церкви. Так, чернігівський архієпископ Л. Баранович, побоюючись поширення впливу митрополита І.Тукальського на Лівобережній Україні, навіть рішення такого важливого питання, кого вважати “верховним пастырем малороссийского духовенства”, залишає на розсуд московського царя. Зрозуміло, все це дало підстави Москві брати безпосередню участь у справах Київської митрополії. Навіть події внутрішнього життя монастирів Лівобережної України не проходять повз її увагу.

За таких обставин московський патріарх Іоаким знову порушує питання про перехід Української церкви під юрисдикцію московського патріарха. Московському послові в Царгороді Возніцину доручається таємно дізнатися про ставлення константинопольського патріарха до цієї справи. В грудні 1684 р. до Царгорода за відпускнуою грамотою на Київську митрополію був відправлений грек Захарія Софіра. Активну участь у справі возз'єднання Церков взяли московський уряд і український гетьман.

У 1683—1685 рр. зав'язуються жваві стосунки українського гетьмана І. Самойловича з московським патріархом Іоакимом. І якщо в 1683 р. останній висловлював лише глибокий жаль з приводу того, що протягом тривалого часу Київська єпархія не мала свого пастиря, то окольничий Л. Неплюєв, який прибув з Москви до Батурина в лютому 1685 р. з наказом від московського уряду, вже наполягав на тому, щоб новообраний митрополит отримав “архіпастирське рукоположення” саме в Москві[152, с.27]. Передбачалося також, що всі церковні справи в Україні вирішуватимуться за участю московського патріарха. Щодо константинопольського патріарха, то посланець рекомендував припинити з ним всілякі зв'язки і вийти з-під його залежності.

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха. Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату. В своїх листах до І. Самойловича учасники собору, висловлюючи

занепокоєння за долю православних в Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними принципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить ряд своїх прав і привілеїв, зокрема:

- київський митрополит, будучи прирівнений у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить ряд своїх прав “по титулу и в служении”, подібних до тих, які мав московський патріарх;

- київський першоієрарх абсолютно залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита вважався найвищою інстанцією при вирішенні духовних справ в Україні);

- не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх);

враховуючи ті зміни, які сталися в Білгородській єпархії після її входження до складу Московського патріархату, духовенство передбачало і зміни в церковних обрядах, оскільки там “церковно-богослужебныя книги кievскія велено отложить, а присланы московскія; церковное пеніе и служеніе отменено, а все по московски поставлено[153, с.789]”.

Під тиском духовних осіб І. Самойлович змушений був відправити посольство до Москви. Повідомляючи про обрання на престол Київської митрополії Гедеона-Святополка князя Четвертинського гетьманські посланці (військовий писар С. Прокопович, канцелярист Л. Петровський, а також представники духовенства — ігумен Видубецький Ф. Углицький та ігумен Переяславський І.Дубина) повинні були добиватися гарантії того, що Київська митрополія залишиться “при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах”[193, с.371]. Вони мали відстоювати право збереження за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріарха, а також просити направити з Москви послів до Царгорода за відпускнуою грамотою.

Звістка про обрання на престол Київської єпархії нового митрополита була зустрінута з радістю в Москві. Однак разом з тим виникли нові ускладнення. Необхідно було довести законність втручання московського патріарха у справи Української церкви. Не розраховуючи на швидке одержання згоди на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Москви від константинопольського патріарха, Іоаким вирішив знайти підстави законності своїх дій в історії Російської церкви. За його наказом було зроблено відповідні виписки з літописів. Посилаючись на них, патріарх відповів гетьману, що погоджується благословити новообраного митрополита на Київську єпархію. Водночас в листі до Четвертинського він запросив його приїхати для посвяти в

Москву. Щодо збереження прав Української церкви, то в листах патріарха про це нічого не повідомлялося, лише в грамотах царів права і привілеї Київської митрополії загалом підтверджувалися.

Відповідь московського патріарха викликала нову хвилю незадоволення на Україні. Частина духовенства вважала, що більшість “зело кадобных статей” залишиться незатвердженими. І тому, “видя недовольствующих людей и бояся на нашия имена впредь будущие времена от чинов духовных и мирских жалоб” [116, с.309], гетьман і новообраний митрополит вирішили зробити ще одну спробу у напрямі утвердження прав Української церкви. У жовтні 1685 р. під час поїздки до Москви Гедеона-Святополка князя Четвертинського супроводжували гетьманські посланці — військовий бунчужний К. Іванович та старший канцелярії В. Кочубей. Посли повинні були домагатися затвердження московським патріархом і царями постатейно тих прав і привілеїв Київської митрополії, які спочатку були зігноровані. Особлива увага приділялася збереженню повноти влади митрополита. Хоча київський митрополит і приймав посвяту від московського патріарха, послі наполягали на тому, щоб всі інші духовні чини Київської митрополії поставлялися від свого митрополита “по исконным той митрополии правам”. Було порушено також питання про невтручання московського патріарха в суди Київської митрополії. Зазначаючи, що присутність митрополита на Україні необхідна для “утверждения постоянства, яко порубежная митрополия”, просили, щоб його не викликали на “годовое или полугодовое к царствующему великому граду Москве житие [218, с.229]”. Особлива увага акцентувалася на необхідності збереження за київським митрополитом титула екзарха Константинопольського патріарха. Пояснювалось це необхідністю відвернення розколу в Українській церкві. Збереження цього титулу гарантувало визнання митрополита як свого пастиря і закордонною паствою. При цьому зазначалося, що і московському патріарху те “экзаршество вредити не может”, а навіть посилювало б його владу. Нагадуючи, що частина впливових духовних осіб не була присутня на елекційному соборі і тому могла чинити новообраному митрополиту “ожесточение”, послі просили також, щоб московський уряд і патріарх підтвердили своїми грамотами зверхність митрополита над єпископіями, архімандріями, ігуменствами, братствами, монастирями та церквами, які й раніше перебували під його владою. Посли наголошували також на необхідності відправки посольства в Царгород, оскільки відпускну грамоти на Київську митрополію від константинопольського патріарха московський патріарх так і не одержав.

8 листопада 1685 р. Гедеон Четвертинський був посвячений у сан київського митрополита московським патріархом. І хоча останній знову не давав ніяких обіцянок стосовно збереження прав Української церкви, московські царі в стверджувальних грамотах на Київську митрополію, наданих Гедеону Четвертинському після посвяти, задовольнили прохання посланців (крім одного — київський митрополит позбавлявся титулу екзарха Константинопольського

патріарха)[193, с.145-146].

Фактично з цього часу Українська церква ввійшла до складу Московського патріархату, хоча справа і не вважалася остаточно вирішеною, оскільки необхідно було одержати згоду константинопольського патріарха. Тому в листопаді 1685 р. до Константинополя відправляється посольство на чолі з дяком Микитою Алексеєвим з грамотами від московського патріарха Іоакима і московського царя, в яких висловлювалося прохання визнати правову основу зміни становища Української церкви. Свою згоду на перехід Київської митрополії під зверхність Москви константинопольський патріарх повинен був підтвердити грамотами.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, Микита Алексеєв і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Так, ієрусалимський патріарх Досифей категорично заявив, що не буде радити константинопольському патріарху відмовитися від Київської митрополії[193, с.145]. Спираючись на церковні канони, він доводив, що кордони єпархій мають бути незмінні і ніхто з єпископів не має права шукати влади в чужій єпархії. Та й самі причини, наведені московським урядом і патріархом Іоакимом, він не вважав поважними, вбачаючи в намаганні московського патріарха поширити свою владу на київську єпархію прояв славолюбства, який призведе до негативних наслідків (так, він вказував на можливий розкол в Українській церкві, якщо православне населення Речі Посполитої не визнає в Гедеоні Четвертинському свого пастиря). Крім того, Досифей зауважував, що відпускна грамота Константинопольського патріарха не матиме сили, якщо не буде підкріплена відповідними грамотами інших східних патріархів. Засудивши спробу московського уряду шляхом підкупу вирішити справу, Досифей радив московському патріархові задовольнитися титулом намісника константинопольського патріарха.

Не мали успіху і переговори з константинопольським патріархом Діонісієм. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі стосунки з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, Алексеєв одержав необхідні грамоти до царя, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та ієрусалимського патріархів.

У кінці 1686 р. грамоти були доставлені в Москву. Справа підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові була остаточно вирішена. І хоча Київська митрополія ввійшла до складу Московського патріархату на широких автономних правах, московською державою і церковною владою не дотримувалися. Навпаки, згодом цілою низкою акцій Українська церква позбавлялася свого особливого статусу, перетворившись в рядову єпархію Російської православної церкви. Однак слід зазначити, що неправомірно пояснювати розглядані події “насильством” чи “узурпацією” з боку московського уряду або покладати вину на окремих

історичних осіб (митрополита Гедеона-Святополка князя Четвертинського чи гетьмана І.Самойловича). Такий підхід нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію. Українська православна церква не мала можливості зберегти свою незалежність. Зрозуміло, що перебуваючи і в складі Російської православної церкви, вона могла користуватися певними правами самоуправління, але це залежало від змін у політичному, культурному й релігійному житті Росії в цілому.

В и с н о в к и

За доби Руїни доля трагічно відвернулася від новонародженої в Україні козацької держави. З могутньої войовничої сили при Хмельницькому через 20 років по його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів. До причин, як вважає О.Субтельний, невдач українців у той період належать: 1) внутрішні протиріччя між елітарними й егалітарними тенденціями розвитку козацького суспільства; 2) інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване козацьке суспільство з боку Москви, Варшави й Стамбула – трьох наймогутніших держав Східної Європи; 3) відсутність у козаків виразно окреслених політичних цілей, а також відповідних інститутів ефективного управління всіма верствами українського суспільства. Внаслідок цього Козацька Україна змогла зберегти лише частину завоювань 1648 року.

Внутрішня організація козацької держави після смерті гетьмана Богдана Хмельницького являла собою далеко не однорідний організм. І це зрозуміло. Протипольська боротьба під проводом Б.Хмельницького була боротьбою за перебрання влади козацькою верствою від польських великих землевласників і польської шляхти загалом. Проте такий процес переходу в суспільстві від однієї верстви до іншої, як засвідчив приклад сусідньої Росії, не завершується швидко. В Росії боротьба дворянської верстви з боярством тривала майже півстоліття, а деякі російські історики вважають закінчення процесу формування російського дворянства аж в часи Петра І. В Україні з її незмірно важким внутрішнім і особливо зовнішнім становищем боротьба козацьких верхів за своє панування не могла бути короткою і легкою. І не тільки через слабкість самої козацької провідної верстви та загальну неналагодженість життя ще молодій державі, але й через величезний опір з боку народних мас усяким спробам повернутися до

старих, панщинних порядків на зразок колишніх польських. Отож для успішного закінчення боротьби козацької верстви за своє панівне становище в державі було замало дев'ятилітнього гетьманування Б.Хмельницького.

Але після смерті Хмельницького між старшиною і рядовим козацтвом та селянством зростає розбіжність (як і в рядах самої старшини). В.Липинський писав, що в другій половині гетьманування Б.Хмельницького козацька провідна верства (військо Запорозьке) стає у “повнім значенні державотворчою верствою, аристократичним станом, на якому спирається організація нації і її держава” й що “дух цієї нової аристократії козацької стає інший: не степовий, січковий, запорозький, а осілий, національний і державний”. Але вже те, що після смерті Б.Хмельницького “нова козацька аристократія” відразу розколюється на два непримиренні ворожі табори, свідчить про переоцінення Липинським ролі гетьманування Хмельницького щодо створення української провідної верстви. Упродовж недовголітнього існування козацької держави під владою Хмельницького козацькі верхи, борючись за свою соціальну привілейованість, не змогли згуртуватись, постійно конфліктуючи як між собою, так і з рядовим козацтвом та бунтівним селянством.

Відігравши велику позитивну роль на початку повстання, коли треба було руйнувати і нищити польські феодальні порядки, Запорозька Січ після смерті Б. Хмельницького майже на століття стає головним тараном, що розбиває внутрішні сили України. Січ дає привід і можливість сусіднім державам використовувати цей внутрішній розбрат у своїх інтересах.

В подальшому розвитку феодально-кріпосницьких відносин кінця 50-х і початку 60-х років XVII ст. в Україні можна спостерігати надзвичайно цікаве явище з погляду зміцнення місцевих полковницьких урядів як урядів не тільки військових, а й адміністративно-судових. Таке становище полкової і генеральної старшини було подібне до того, що взагалі спостерігаємо у відносинах між васалом і сюзереном у добу феодалізму. Відносини між полковниками і гетьманом, з одного боку, і гетьманом і московським царем чи королем польським — з другого, нагадують відносини між московськими служилими людьми і князем в часи феодальної залежності у великоросійських землях XV—XVI ст. Отже, становище окремих осіб, що досягли високих старшинських посад, з погляду їх особистих інтересів було надзвичайно вигідне; обмеження ж їх самостійності в полках, сотнях і на інших посадах (як от осавулів, суддів, писарів) сильною централізованою владою Москви тлумачилось як обмеження їх стародавніх “прав козацьких”. Керівні старшинські кола опинилися між двох вогнів: стати на бік Польщі - означало піти слідами Виговського, неминуче зазнати долі недавно скинутого гетьмана; стати остаточно на бік Москви - означало ризикувати своїм теперішнім становищем і відмовитись від боротьби за незалежність своєї держави. Тому, коли Юрій Хмельницький разом з учасниками ради в Переяславі повернувся до Чигирин, де на зборах полковників були прочитані нові Переяславські статті, переважна більшість

полковників була дуже незадоволена рішенням ради.

Переяславські статті 1659 р. викликали серед козацтва нові заворушення і вагання. В них хоча і говорилося про підтвердження “прав і вольностей козацьких, як здавна бувало в війську запорозькому”, але справжнім змістом накинутих статей козацька держава обмежувалась у багатьох основних її функціях. Фінансово-економічні справи козацької республіки повинні були підлягати контролю царських наглядців. Збільшення числа воєвод у містах і надання деяким з них (в Чернігові й Брацлаві) права володіти маєтностями підсилювало політичну роль царських управителів в Україні і, безперечно, звужувало декларовані грамотами царського уряду політичні права козацтва.

Статті обмежували політичні права козацького уряду в судових справах, роблячи виняток для тих, хто вислужився перед царським урядом своєю прихильністю; тих осіб, на яких укаже цар, гетьманський судовий уряд не мав права судити без присутності царських урядовців, навіть хоч би особи ці вчинили злочин проти козацького уряду. Обрання й усунення гетьмана і полковників ставилось виключно в залежність від царського уряду. Як відомо, визвольна боротьба України проти Речі Посполитої позитивно вплинула на боротьбу проти Польщі і в Білорусії, де також було скинуте польсько-шляхетське панування. Козаки в 50-х—60-х роках XVII ст. в ряді білоруських міст в збройній боротьбі проти Польщі зайняли панівне становище. Але в зв'язку з цим в Білорусії виникає ряд конфліктів між козацтвом і московськими гарнізонами.

Царський уряд поставив рішучу вимогу, щоб козаки звільнили білоруські міста. Це також немало непокоїло козаків, які звикли вже до вольностей на тих територіях, які вони здобували.

Отже, крім внутрішніх, соціальних моментів, що породжували народні заворушення, величезну роль і надалі відіграло питання національно-визвольної боротьби, яка в нових умовах доповнювалась суперечностями між козацтвом і новими господарями — московськими воєводами, що стояли на чолі розташованих у містах залог.

Обмеження царським урядом політичної влади гетьманського державного апарату знаходило негативний відгук не лише серед старшини, а й серед козацтва загалом, крім, може, Запорожжя, у внутрішні справи якого досі царський уряд не втручався. Запорожжю добре далася взнаки тільки польська шляхта. Ось чому запорожці в цей час були найбільшими прихильниками “єдиновірного царя православного” і найлютішими ворогами Польщі та її прибічників, хоча згодом і вони зневірилися в царській ласці і прихильності.

Віленська угода, що ігнорувала як зовнішні, так і внутрішні інтереси козацької республіки, відштовхнула від Москви в передсмертний час гетьмана Богдана Хмельницького. Подальші кроки політичного підкорення України царським урядом викликали протиурядову антимосковську реакцію козацьких верхів і схилили їх на бік Польщі.

Царський уряд мало урахував події 1658—1659 років і Переяславськими статтями 1659 р. та дальшими політичними кроками в запровадженні їх викликав в Україні величезний розбрід і шарахання козацтва з одного боку в інший, від одних крайнощів до інших.

В грудні 1659 р. до Москви було виряджене посольство на чолі з черкаським полковником А.Одинцем і П.Дорошенком з проханням переглянути низку прийнятих у Переяславі статей, а саме: щоб, крім Києва і Переяслава, московські воєводи нікуди не заїжджали; щоб вони не обмежували старшинської влади в Україні; щоб суд і розправа лишалися в руках місцевих урядів; щоб цар приймав чолобитні і скарги з України тільки через гетьманський уряд і дозволяв останньому карати непокірних; щоб гетьманові і його урядові було вільно приймати і відпускати послів від інших держав. Крім того, гетьман Юрій подав ряд особистих прохань, наприклад, про амністію своїм родичам, що потрапили в неласку за належність до табору Виговського.

Більшість цих прохань московський уряд відкинув і підтвердив Переяславські статті, на інші дав досить двозначну відповідь, ухилившись від вирішення справи, і старшинські чолобитні залишилися без результатів. Це викликало серед козацтва незадоволення. Козацька верхівка затаїла свої наміри і чекала слушного моменту, щоб перейти на бік шляхетської Польщі, яка весь час манила козацьких керівників створенням з України так званого “князівства Руського” під протекторатом Речі Посполитої.

Отже, боротьба за незалежну Українську державу відбувалася в умовах надзвичайно гострих міжусобиць, що точилися серед козацької старшини за панування в українському суспільстві. Це ускладнювало і послаблювало національні сили для успішної оборони України від її зовнішніх ворогів. На цьому ґрунті виросла і потім вже довго не могла вгамуватися хвиля так званої Руїни та державного безладу, що запанували в Україні після смерті Б. Хмельницького.

Українсько-російські відносини другої половини XVII ст. пройшли динамічний і на певних відрізках неоднозначний шлях розвитку. Характер їх міждержавних взаємин протягом зазначеного періоду справляв значний, а інколи й вирішальний вплив на еволюцію української державності та геополітичну обстановку в регіоні. Зокрема, надавши у 1654 р. військово-політичну допомогу Українській державі, Москва тим самим відіграла важливу позитивну роль у справі визволення молодого державного утворення з-під влади польського короля, посилення політичної ваги України на міжнародній арені. Номінальна васальна залежність Війська Запорозького від московського монарха, закріплена Переяславсько-московським договором, протягом 1654—1657 рр. мала формальний характер і на практиці не призводила до обмеження українського суверенітету.

Переломними для українсько-російських стосунків стали 1657—1659 рр., коли намагання царської адміністрації змусити українське керівництво

виконувати взяті у 1654 р. зобов'язання, а також посилити васальну залежність Війська Запорозького від царя навіть порівняно з нормами, зафіксованими у Березневих статтях, стають домінантою політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, спричиняють значне напруження у відносинах двох держав, яке переростає наприкінці 1658 р. у збройний конфлікт між колишніми союзниками.

Незавершеність соціальної структуралізації українського суспільства, ембріональний стан розвитку національної ідеї, яка в роки Хмельниччини не опанувала свідомістю широкого загалу української громадськості, грубі прорахунки уряду І. Виговського дали можливість московським політикам активно втручатися в справи України, розігруючи при цьому карту соціальних і політичних суперечностей та пов'язуючи українсько-московський конфлікт з громадянською війною, що набирала в цей час дедалі кривавіших обрисів.

Втручання іноземних правителів у вирішення проблем становлення української державності зумовлює територіальний поділ козацької України та підпадання окремих її складових частин під вплив сусідніх держав.

Відновлення відносин України-Гетьманщини, обмеженої Лівобережжям, з Російською державою, що відбувається у 1669 р. на основі Глухівських статей, юридично закріплює васальну залежність гетьманату від царя, водночас зберігаючи широку автономію Української держави, насамперед у сфері внутрішньої політики.

Політичний компроміс здеморалізованої Руїною козацької старшини та російського уряду, для якого тягар півтора десятилітніх воєн на українських землях також виявився непосильною ношею, досягнутий у Глухові, залишався правовою основою для сталих стосунків держав протягом усієї останньої третини XVII ст. Разом з тим, у цей час має місце тенденція неухильного обмеження сюзереном політичної автономії Гетьманщини, що особливо виразно виявилася під час чергової гетьманської елекції.

Таким чином, українсько-російський міждержавний союз, що в середині XVII ст. виступає позитивним фактором у справі утвердження незалежності Української держави, надалі зумовлює її занепад, уніфікацію державних норм і порядків за російським зразком та насильницьку інтеграцію українських земель до складу імперії.

Козацька держава впала не лише тому, що Хмельницький, Дорошенко, Мазепа та інші гетьмани будували її на засадах “поділу людей на стани”. Глибоко осмислюючи причини занепаду козацької держави, ми дійшли висновку, що вони коріняться й в її географічному положенні, зокрема сусідством зі степом, що століттями руйнувало господарське і суспільне життя країни. Ці землі, відкриті для ворогів, постійно наражались на спустошувальні напади з боку татар, турків, що гальмувало нормальний розвиток українського народу.

Руйнівний вплив степу негативно позначився на формуванні належно підготовленої, з'єднаної єдиними інтересами та метою провідної верстви з чітко визначеною політичною програмою. А зі слабкими, нерозвиненими силами козацька держава не могла домогтися успіху у боротьбі проти своїх зовнішніх ворогів, які з усіх сторін зазіхали на багаті землі України. До того ж поява на півночі такого небезпечного і міцного сусіда, як Росія, вирішила долю української державності на століття.

Українська держава пройшла дуже своєрідний, а часом й трагічний шлях, що не має аналогів не тільки в історії європейських країн, а й у всесвітньому державотворчому процесі. В другій половині XVII суспільно-політична специфіка України обумовлювалася такими головними чинниками: по-перше, перебуванням її земель у складі різних великих державних утворень з досить агресивно настроєними урядами щодо сусідніх країн і, зокрема, прагненням до швидкого підкорення своїй владі українців; по-друге, довготривалими і виснажливими як у плані матеріальних ресурсів, так і людських втрат війнами, військовими походами козаків і т.ін.; по-третє, кривавими міжусобицями старшинських угруповань і відсутністю в гетьманського правління фактично на всіх етапах його існування більш-менш чіткої програми з національного питання, яка б повною мірою передбачала незалежний статус і розвиток корінної спільності; по-четверте, вироблені протягом тривалого часу і усвідомлені автохтонним населенням традиції відносного демократизму (система виборності, схильність до самоуправління тощо), які помітно відрізнялися від суспільно-політичних устроїв сусідніх деспотичних держав. Особливістю стало й те, що територіальні межі розселення основної маси етносу, як правило, не збігалися з державними кордонами, котрі не один раз зазнавали змін і уточнень.

Могутній поштовх для становлення автономної, порівняно самостійної у багатьох відношеннях області — в певному розумінні ядра майбутньої національної держави — дала Визвольна війна середини XVII ст. Саме вона відвела Наддніпрянщині найважливішу роль у державотворенні в Україні, а Дніпро перетворила в найголовнішу комунікаційну артерію українців, визначивши його і як політичний кордон, і як регіональний рубіж.

На події в країні другої половини XVII ст. продовжувала неабияк впливати Запорозька Січ. Для більшості тогочасного суспільства, в тому числі й декого з гетьманського керівництва, вона залишалася взірцем державного устрою в загальнонаціональному масштабі, хранителькою демократичних засад. Тому-то не тільки географічні фактори, а успіхи чи невдачі в боротьбі за етнічну цілісність і свободу безпосередньо позначалися на формуванні територіальних меж Української держави. При цьому одним з основних аспектів виступала зовнішньополітична діяльність гетьманського правління і, в першу чергу, стосунки з шляхетською Польщею, султанською Туреччиною, ханським Кримом (а в зв'язку з цим — освоєння так званого "Дикого поля", здобуття виходу до Чорного моря тощо).

Важливою подією в історії країни стало приєднання до неї у 50-х роках XVII ст. частини білоруських земель (зокрема, Пінщини) за власним бажанням місцевих жителів. Цей факт свідчить про деякі закономірності у розвитку та спільні інтереси обох сусідніх етносів.

Характеризуючи загальні тенденції генези української державної території, можна відзначити, з одного боку, її поступове "дроблення", починаючи вже від перших спадкоємців Б.Хмельницького, а з другого боку, перманентне прагнення керманів до об'єднання в одних руках усіх українських регіонів. Сильно обмежувало державотворчі можливості гетьманів перебування західних областей у залежності від іноземних поневолювачів (тим самим звужувався вихід на зарубіжжя). Проте, як би там не було, всупереч всім складностям і негативним явищам, у другій половині XVII ст. сталося правове оформлення, а отже міжнародне визнання кордонів України з Річчю Посполитою та Росією.

Нестабільність політичного становища, практично систематичні військові дії на українських землях спонукали місцевих жителів до періодичних міграцій як у самій республіці, так і за її межами. У період, що досліджується, в Україні документально зафіксовано проживання представників понад 20 народностей, але найчисельнішими серед них, безперечно, були українці, росіяни та білоруси. Спочатку найактивніше заселялися неосвоєні райони Ніжинщини, Стародубщини, Чернігівщини, дещо пізніше - Слобожанщини, а надалі — південні. Спостерігалось кілька хвиль масового переселення українців. Формування ж їх етнічної території в основному завершилося на межі XVIII і XIX ст. Приблизно тоді ж термін „український”, як свідчать джерела, остаточно затвердився за корінними жителями як такий, що визначав національну належність. У часі це фактично збіглося із завершальним етапом ліквідації царизмом української державності на землях, що входили до складу "єдиної й неподільної" Російської імперії.

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст. внесла кардинальні зміни в суспільне життя України і, зокрема, скасувала попередні кріпосницькі відносини. В свідомості українців відбулася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "добро", "зло" тощо. Прикладами для наслідування поспільством надовго стали сміливі вчинки воїнів, що роками здобували соціальну й національну незалежність у боротьбі з місцевими державцями чи польськими магнатами. Очевидно, тому, деяка жорстокість правових норм того періоду (особливо на Січі) в цілому не відлякувала людей. Навпаки, вона ставала характерною щодо злочинців і зрадників у більшості регіонів Української держави. Еволюція соціальних відносин протягом другої половини XVII ст. поступово змінювала й норми поведінки. Все частіше елітою порушувалися законодавчо незатверджені права селян, міщан, рядових козаків і навіть цілих громад. При цьому помітнішим ставало поступове звуження дії звичаєвого права у зв'язку з "витісненням" його писаними законами, конкретно російського (Лівобережжя,

Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя). Разом з тим воно залежало і від функціонування своєрідного козацького самоуправління, яке при розгляді різних справ часто-густо покладалося на вироблені традиції. Норми звичаєвого права, як про це свідчать документальні матеріали, у досліджувану добу охоплювали практично всі прошарки людності й проникали в найвищі сфери тогочасного буття.

Також слід констатувати: у ході Визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередні писані нормам: Литовський Статут, „Саксонське зерцало”, „Порядок”, так звані кормчі (церковні) книги тощо. З середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них продовжували покликатися або ж безпосередньо брати до уваги їх положення. При цьому спостерігалася явна довільність у тлумаченні юридичних норм, підміна одних іншими за схожих випадків, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх особистого бажання.

Повністю втративши автономію, українці, проте, майже через два століття пронесли незламне почуття національної самосвідомості й прагнення до політичної незалежності, що особливо яскраво проявилось у роки національної революції (1917— 1920 рр.), коли їм вдалося, хоч і ненадовго, відновити власну державу. Тільки 90-ті роки XX ст. створили умови для справжнього українського відродження.

Список використаних джерел та літератури

I. Неопубліковані архівні джерела

Центральний державний архів України у Києві

1. ЦДІА України у Києві, Ф.220 — Каталог колекції документів Київської археографічної комісії.— 1369—1899.— Оп.1.— Спр.165, 166, 174, 550;
2. ЦДІА України у Києві, Ф.221 — Каталог колекції документів “Новая серия”.— 1505—1896.— Оп.1.— Спр.646;
3. ЦДІА України у Києві, Ф.222 — Каталог колекції документів Киевского исторического общества Нестора-Летописца.— 1605—1892.— Оп.1.— Спр.344;
4. ЦДІА України у Києві, Ф.223 — Каталог колекції документів “Серия Б”.— 1553—1874.— Оп.1.— Спр.303;
5. ЦДІА України у Києві, Ф.1230 — Каталог колекції фотокопій документів про національно-визвольну війну українського народу.— 1648—

1657.— Оп.1.— Спр.350;

6. ЦДІА України у Києві, Ф.983 — Ханенко.— 1661—1822.— Оп.1.— Спр .112;

7. ЦДІА України у Києві, Ф.1407 — Грамоти російських царів і українських гетьманів.— 1385—1795.— Оп.1.— Спр. 71, 209, 219, 564; Оп.2.— Спр.37—50, 62 127, 144, 177, 192-А, 194, 203—208;

8. ЦДІА України у Києві, Ф.1218 — Яворницький Д. — український історик.— 1914.— Оп.1.— Спр.1;

9. ЦДІА України у Києві, Ф.2043 — Плохицький М.М. власник копій документів XVII—XIX ст. 1679—1903.— Оп.1.— Спр.197.

Центральний державний історичний архів України у Львові

10. ЦДІА України у Львові, Ф. 129 — Львівський Ставропігійський інститут. 1663.— Оп.1.— Спр. 542;

11. ЦДІА України у Львові, Ф. 132 — Колекція листів державних громадянських та церковних діячів України, Польщі та інших країн. 1655.— Оп. 1.— Спр. 368;

12. ЦДІА України у Львові, Ф. 134 — Матеріали про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств. 1633—1673.— Оп.2.— Спр. 961, 966, 972, 977;

13. ЦДІА України у Львові, Ф. 181 — Лянцкоронські графи.— Оп. 2. — Спр. 255, 268;

14. ЦДІА України у Львові, Ф. 248 — Окружна дирекція державних залізниць, м.Львів.— Оп.2.— Спр. 1491;

15. ЦДІА України у Львові, Ф. 309 — Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка. м.Львів.— Оп. 1.— Спр. 1068, 1091, 1254, 1318, 1420, 1421, 1438, 1495, 1503, 1537, 1538, 1539, 1740, 1741, 1753, 1860, 1918, 1920, 1926, 2077, 2491, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2502, 2503;

16. ЦДІА України у Львові, Ф. 329 — Матеріали редакції журналу “Культура”.— Оп.1. Спр. 19.

17. ЦДІА України у Львові, Ф. 348 — Товариство “Просвіта” у Львові.— Оп. 1.— Спр. 675.

18. ЦДІА України у Львові, Ф.368 — Томашівський С. — історик, публіцист, політичний діяч.— Оп. 1.— Спр. 36;

19. ЦДІА України у Львові, Ф. 401 — Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”, м.Львів. XIV—XVII ст.— Оп.1.— Спр. 20, 67, 110;

20. ЦДІА України у Львові, Ф. 684 — Протоігуменат монастирів ордена св .Василя області Спасителя, м.Львів.— Оп.1.— Спр. 1665;

21. ЦДІА України у Львові, Ф. 756 — Петрушевич А. — український історик, філолог, етнограф.— Оп.1.— Спр. 20, 24, 102.

Головний архів давніх актів Республіка Польща у Варшаві

22. ГАДА РП у Варшаві, Архів Замойських. Сигн. 3036;
 23. ГАДА РП у Варшаві, Архів публічний Потоцьких. Сигн. 9. Т.ІІІ;
 24. ГАДА РП у Варшаві, Архів Радзивілів. Від. ІІ. Кн. 18;
 25. ГАДА РП у Варшаві, Архів Коронний Варшавський. Відділ Козацький . Картон 42.— Од. зб. 59; Відділ Молдавський і Волоський. Картон 43.— Од. зб. 29, 30, 33, 34, 36; Відділ Татарський. Картон 60. Тека 123. — Од.зб. 59; Тека 45. — Од. зб. 377; Тека 70.— Од. зб. 402.

***Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського.
 Інститут рукописів.***

26. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.1 — І.Виговський за 30 карбованців.— Од. зб. 43562;
 27. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф. VIII — Грамоти Олексія Михайловича гетьману Д.Ігнатовичу і генеральній старшині.— Од.зб. 70, 118, 225;
 28. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф. VIII — Універсали гетьманів.— Од.зб. 118;
 29. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Гетьман І. Виговський до Ст. Беншовського.— Од.зб. 7487, 7488, 7489, 74810, 74811, 74812, 74813, 74814, 74815, 74816, 74817, 74818, 74826—7555;
 30. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Петровський М., Проф. О.Оглоблин. До історії Руїни.— Од.зб. 17938.
 31. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Петровський М. Причинок до історії Руїни.— Од.зб. 17941;
 32. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Петровський М. Московська служба І.Виговського.— Од.зб. 17937;
 33. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Б.Хмельницького.— Од.зб. 14949—14970;
 34. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Петровський М. Українські діячі XVII віку.— Од.зб. 17905;
 35. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф.Х — Настанови і промова московського посла Хитрово гетьману І.Виговському.— Од.зб. 1769;
 36. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф. 60 — Владимирський-Буданов М. Про взаємовідносини Б.Хмельницького із Швецією.— Од.зб. 14;
 37. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф. 113 — Селянські рухи на Лівобережній Україні 70—80 рр. XVII ст.— Од.зб. 9;
 38. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського ІР, Ф. XVIII — Письмо Я. Казимира польського короля єпископам.— Од.зб. 70;

39. ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського IP, Ф. XXIV — Переписка київського воєводи Чернецького.— Од.зб. 2508;

Наукова бібліотека ім.В.Стефаника НАН України, Відділ рукописів

40. ЛНБ ім. В.Стефаника, ВР, Ф. 5 — Оссолінських.— Од.зб. 1054/II, 2440/III; 2858/I, 5768, 5769/III, 7352, 7353, 7355—7446;

41. ЛНБ ім. В.Стефаника, ВР, Ф.11 — Барвінських. — Од.зб. 280/II, 1658, 4289, 4308, 5116, 5544, 5545;

*Бібліотека Національного Інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві
Відділ рукописів: № 388/II, 3556, 3564/II.*

II. Опубліковані документи і матеріали

42. Акты Московского государства.— С-Пб., 1894.— Т.2.— 774 с.

43. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— С-Пб., 1867.— Т.V; С-Пб., 1872.— Т.VII.— 288 с.

44. Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654—1667).— Вильна, 1909.— Т.XXXIV.

45. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией.— С-Пб., 1842.— Т.IV.

46. Акты по истории землевладения в Малороссии.— К., 1890.— Кн.IV.— 313 с.

47. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— К., 1890.— 446 с.

48. Акты до Хмельниччини (1648—1647). Львів, 1911.— 545 с.

49. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1867.— Т.1; 1870.— Т.2.

50. Архив Юго-Западной России.— К., 1914.— Т.IV.— 746 с.

51. Барсуков А. Род Шереметьевых. С-Пб., 1888. Кн. 5.

52. Берколабовская летопись.— Минск, 1927.— Т.1, 2.

53. *Величко С.* Літопис. К., 1991.— Т.1, 2.— 361 с.; 640 с.

54. Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— Т.3.— 446 с.

55. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка.— Чернигов, 1901.— 263 с.

56. *Грабянка Г.* Действия презельной от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, с поляками.— К., 1854.

57. Документы эпохи Хмельницкого.— С-Пб., 1911.— 727 с.
58. Документи Богдана Хмельницького / Упор. Г.Крип'якевич, І.Бутич.— К., 1961.— 740 с.
59. Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965.— 828 с.
60. Жерела до історії України-Русі / Упор. М.Кордуба.— Львів, 1911.— Т. 12.— 546 с.
61. Исторические связи народов СССР и Румынии.— М., 1968.— Т.2.— 446 с.
62. Каманин И. Участие южно-русского населения в востании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России.— К., 1914.— Ч.3.— Т.4.
63. Каманин И. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1899.— Кн.13.
64. Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636—1730) // Чтения в историческом обществе... — К., 1891.— Кн.5.
65. Літопис Самовидця.— К., 1972.— 208 с.
66. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.— К., 1864.
67. Новицкий И. Содержание актов о крестьянах // Архив Юго-Западной России.— К., 1876.— Ч.VI.— Т.1.
68. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив.— М., 1901.— Т.I.
69. Павлицев Н. Польска анархія при Яне Казимире и война за Украину.— С-Пб., 1887.— Т.2.— 740 с.
70. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.— К., 1898.— Т.3, 4.
71. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными.— С-Пб., 1854.— Т.IV.— 762 с.
72. Полное собрание законов Российской империи.— М., 1830.— Т.1.— 456 с.
73. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.— К., 1894.— 768 с.
74. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх.— К., 1992.— 322 с.
75. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.
76. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1911.— Вып.1.
77. Синбирский сборник.— М., 1845.— Т.30.— 263 с.
78. Сказання о роде князей Трубецких.— М., 1891.— 543 с.
79. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.— М., 1822.— Ч.3.— 1828; Ч.4.— 782 с.

80. *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря П.Доні до римського нунція П'єтро Бідоні з 1653 р. // Юбілейний збірник па пошану академіка Д.І.Багалія.— К., 1927.
81. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1891.—Кн. 5.— Отд.3.
82. Южно-русские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским.— К., 1856.— Т. 1.
83. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців.— К., 1994.— 312 с.
84. Akta seimikowe woj. Krakowskiego.— Kraków, 1955.— Т.4.
85. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterow Wespasyana Kochowskiego / Wyd. E.Raczynski.— Poznan, 1859.— Т.1—3.
86. *Jerlicz J.* Latopis albo kronika.— Warszawa, 1853.
87. *Kochowski W.* Annalium Poloniae ab obitu Wladislai IV.— Kraków, 1683.— Т.1.
88. *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora / Wyd. E.Raczynski.— Poznan, 1840.— Т.1.
89. Kluczycki J. Piswa do wieku i spraw Jana Sobieskiego.— Kraków, 1880.— Т.1.— Cz.1.
90. Pamietniki o wojnah kozackich za Chmelnickiego przez nieznanego autora.— Wroclaw, 1842.— 144 s.
91. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 16481668. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk-Lodz, 19891991. Т.13.
92. *Jablonowski A.* Zródla Dziejowe. Warszawa. Т.22.
93. Słownik Geograficzny. Warszawa, 1890.Т.XI.
94. Theatrum Europeum / Besch. v. J.-G. Schlederus. Frankfurt am Main, 1685. Т. 79. 1100 s.
95. Volumina legum. Petersburg, 1859. Т.3, 4.

III. Спеціальна література

96. *Александрович М.* Остерский уезд. К., 1881.— 212 с.
97. *Алленский Я.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.— М., 1897.— Вып.2.
98. *Андрусак М.* Павло Тетеря та Львівська Ставропігія // Записки НТШ.— Т.151.— С.251—274.
99. *Андрусак М.* До історії правобічних козаків в 1689—1690 рр. // Записки НТШ.— Т.100.— С.146—171.
100. *Андріянов А.* История Волынской земли.— К., 1888.— 630 с.
101. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні.— К., 1991.— 96 с.

102. *Апанович О.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50—70 роки XVII ст.— К., 1961.— 299 с.
103. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність.— К., 1994.
104. *Бальцер О.* К истории общественно-государственного строя Польши.— С-Пб., 1908.— 322 с.
105. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края.— С-Пб., 1903.— 304 с.
106. *Барвінський О.* Змагання України до державної самостійності після Переяславського договору // Календар т-ва Просвіта.— 1920.— Львів, 1919.— С. 99—120.
107. *Барвинский В.* Крестьяне на Левобережной Украине в XVII—XVIII в.— Харьков, 1909.— 283 с.
108. *Борисенко В.* Соціально-політичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 212 с.
109. *Беляков Г.Ф., Белякова О.Г.* Польська література про українське козацтво // Укр. іст. журн., 1991. № 5.— С. 75—82.
110. *Бочковський О.* Вступ до націології.— Подєбради, 1935.— 102 с.
111. *Будзиновський В.* Під одну булаву.— Львів, 1920.— 120 с.
112. *Будзиновський В.* Гадяцькі Постуляти і гетьман І.Виговський.— Львів, 1907.— 58 с.
113. *Булгаков М.* История Киевской Академии. СПб, 1843.
114. *Василенко Н.* Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1916.— 110 с.
115. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк, 1955. Т.ІІ.
116. *Вільсон Е.* Українці: несподівана нація.— К., 2004.— 551 с.
117. *Волкъ-Карачевскій В.* Борьба Польши съ козачествомъ во второй половине XVII и начале XVIII в.— К., 1899.— Ч.11.— 463 с.
118. *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 года // Киев. старина.— 1887.— Т. 17.— С.272—284.
119. *Востоков А.* Нежинская рада 1663 года // Киев. старина.— 1888.— Т. 21.— С.125—139.
120. *Всегоренко М.* Богдан Хмельницький. Історія його воєн і політики.— Львів, 1941.— 46 с.
121. Гадяцький договір між Україною й Польщею 1658 р.— Львів, 1933.— 54 с.
122. *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).— Саратов, 1960.— 82 с.

123. *Герасименко Н.* Битва під Конотопом [1659 р.] // Київ.— 1997.— № 9, 10.— С.133—135.
124. *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.— Т. 84—87.
125. *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ.— Т.59, 60.
126. *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ.— Т.60—64.
127. *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ.— Т.33.— С.1—26.
128. *Герасимчук В.* До питання про статті Б.Хмельницького // Записки НТШ.— Т.100.— С.213—235.
129. *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія // Записки НТШ.— Т.62.— С. 32—80.
130. *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювіл. Зб. на пошану М. Грушевського.— К., 1928.— Т.1.С.63—83.
131. Гетьманство Брюховецького // Киевская Старина.— 1885.— Т.12.
132. *Героховский Ю.* Польша среди европейских государств XVI—XVIII вв. // Вопросы Истории.— 1977.— №12.
133. *Голубець М.* Слідами Хмельницького по Львову.— Львів, 1928.— 24 с.
134. *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої пол. XVII— першої чверті XVIII ст.— К., 1995.— 68 с.
135. *Гривовецький В.* Де могили українських гетьманів // Дзвін.— 1990.— № 11.
136. *Грінченко Б.* Іван Виговський його життя й діла.— К., 1909.— 112 с.
137. *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Укр. іст. журн., 1992.— № 4.— С. 120—125.
138. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.— К., 1912.— 248 с.
139. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України.— Київ—Відень, 1921.
140. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа.— К., 1911.
141. *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т.7.— 628 с; Нью-Йорк, 1957.— Т.8.— Ч.1.— 336 с; Т.9.— Кн.2.— 609 с.; Т.10.
142. *Гуржій О.* Українська держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право.— К., 1996.— 223 с.
143. *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького легенда чи дійсність? // Україна в минулому.— К.— Львів, 1992.— Вип.2.— С.42—47.
144. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662—1665) // Неопалима Купина.— 1995.— № 1, 2.— С.73—88.
145. *Дашкевич Я.* П.Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети.— К., 1995.— Вид.2.— 23 с.

146. *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І.П. Історія України.— Львів, 1990.— С.3—10.
147. *Дорошенко Д.* Нарис історії України.— Львів, 1991.— 572 с.
148. *Драгоманів М.* Про українських козаків, татар та турків.— Львів, 1913 . — 46 с.
149. *Драгоманов М.* Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1878).— Львів, 1909.— 61 с.
150. *Драгоманов М.* Україна і Москва в історичних взаєминах.— Львів, 1937.— 29 с.
151. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. К., 1970. Т.2.— 442 с.
152. *Еварницькій Д.* Історія Запорозжскихь козаків.— С-Пб.,1895.—Т.2.
153. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.— М., 1905. — 612 с.
154. *Замлинський В.* Богдан Хмельницький.— М., 1989.— 324 с.
155. *Ефименко А.* История украинского народа.— С-Пб. ,1906.— Вып.1. — 113 с.
156. *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины. Южная Русь.— С-Пб., 1905.— Т.1.
157. *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины // Киевская Старина.— 1894.— С. 143—186.
158. *Ефименко Ю.* Украина и “Руина” от Хмельницкого у Мазепе: (Малоизвестные трагические страницы из истории украинского народа).— К., 1992.— 59 с.
159. *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в юго-западной России.— Вильно, 1876.— 504 с.
160. *Иловайский Д.* История России.— М., 1905.— Т.5.— 408 с.
161. Історія українського козацтва. Нариси у 2-х тт. Т.1. – К.,2006.—800 с.
162. *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных источников, до истории Малороссии относящихся, за время 1654—1672.— М., 1870.—104 с.
163. *Кику І.* У скринях за трьома замками // Пам'ятники України.—1983. — № 3.
164. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.— Одесса, 1912.— Т.1.— 320 с.
165. *Копиленко О.* Повернення М.С.Грушевського. К., 1991.— 42 с.
166. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький // Костомаров Н.И. Собр. соч.— С-Пб., 1904.— Кн.IV.— Т.IX—XI; Т. XIV.— Кн. V.
167. *Костомаров М.* Письмо до видавця “Колокола з передмовою М. Драгоманова. Львів, 1902.— 28 с.
168. *Костомаров М.* Гетьманованє Івана Выговского. Тернопіль, 1881.— 18 с.

169. *Костомаров Н.* Руина // Костомаров Н.И. Соб.соч.— С-Пб., 1905.— Т .15.
170. *Костомаров М.* Руїна.— Тернопіль, 1892.— 42 с.
171. *Костомаров М.* Історія України в життєписах її діячів.— Львів, 1918.— 360 с.
172. *Кревецький І.* Український некрополь // Стара Україна. 1924.
173. *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— 186 с.
174. *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.— Львів-Люблін, 1996. С.116—145.
175. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.— 1996.— № 1.
176. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький.— Львів, 1990 (2-е вид.).— 408 с
177. *Крип'якевич І.* Історія України.— Львів, 1990.— 520 с.
178. *Крип'якевич І.* Могила І.Виговського // Стара Україна.— Львів, 1924.— С84—86.
179. *Крип'якевич І.* Історія Української держави XVII—XVIII ст. (Літографічні лекції, читані у Львівському університеті).— Львів, 1922.— 68 с.
180. *Крип'якевич І.* Бібліографія. Нові праці з історії Гетьманщини XVII ст . // Записки НТШ.— Т.144, 145.— С .259—271.
181. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький і Москва // Український історик .— 1969.— № 1—3. С.36—42.
182. *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955.
183. *Кулиш П.* История воссоединения Руси.— С-Пб., 1874.— Т.1.— 203 с.
184. *Кулиш П.* Виговщина. Твори. Львів, 1910.— Т.6.
185. *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654).— М., 1888—1890.— Т.1—3.
186. *Кутшеба С.* Очерк истории общественно-государственного строя Польши.— С-Пб., 1907.— 382 с.
187. *Куц О.* До історії однієї “забутої” війни [між Україною і Росією 1658—1959 рр.] // Сучасність, 1997.— № 5.— 97—105.
188. *Лазаревський А.* Прилуцький полк.— К., 1902.— 112 с.
189. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— К., 1888.—Т. 1.— 406 с.
190. *Лазаревский А.* Малороссийские посполитные крестьяне (1648—1783).—К., 1908.— 603 с.
191. *Левицький О.* Очерк внутренней истории Малороссии во 2-й половине XVII в.— К., 1875.— Вып.1.— 48 с.

192. *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси XVI—XVII вв. // Архив Юго-Западной России.— Ч. VIII.— Т. 3.
193. *Липинський В.* Україна на переломі.— Відень, 1920.
194. *Львівський університет.* Львів, 1986.
195. *Маркевич М.* История Малой России.— М., 1842—1843.— 460 с.
196. *Маркевич М.* О козаках // Чтения в обществе истории и древностей Российских.— М., 1858.— Т. IV.
197. *Марченко М.* Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1664 pp.). К., 1941.— 115 с.
198. *Мацюк О.* Папір та філіграні на українських землях XVI — початок XX ст. К., 1974.
199. *Мельник Л.* Звернення уряду Гетьманщини до Європейських монархів 1658 року // Память століть. 1997.— № 3.— С. 25—31.
200. *Мельник Л.* Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (Порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць.— К., 1995.— С. 185—201.
201. *Мыцык Ю.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1985.
202. *Мыцык Ю.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1988.— 76 с.
203. *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей.— К., 1995.— С. 25—39.
204. *Мицик Ю.* Зарубіжні публікації джерел з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 pp. // УІЖ.— 1988.— № 9.
205. *Млиновецький Р.* Боротьба Росії і Польщі за Україну // Нариси політичної історії. Канада, 1953 — 260 с.
206. Наслідки Переяславської Ради 1654 року / Збірник статей. — К., 2004. — 606 с.
207. *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історично-філологічного відділу УАН.— К., 1928.— Кн. XVI.
208. *Оглоблин О.* Московська теорія III Риму в XVI—XVII ст.— Мюнхен, 1951.— 86 с.
209. *Оглоблин О.* Хмельниччина і Українська державність.— Нью-Йорк, 1954.— 93 с.
210. *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину.— Нью-Йорк, 1957.— 72 с.
211. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654.— Нью-Йорк, 1954.— 86 с.

212. *Оглоблин Н.* Воеводские „вестовые отписки" XVII в. как материал для истории Малороссии // Киевская старина.— 1885.—Т12.
213. *Олійник Л.* З історії російсько-українських і польських відносин (1660—1665 рр.) // Укр. іст. журн. 1963.— № 2.— С. 52—65.
214. *Окиншевич Л.* Центральні установи України — Гетьманщини XVII—XVIII ст. // Праці Комітету для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1930.— Вип.8.
215. *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комітету для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1926.— Вип.6.
216. *Окиншевич Л.* Приказ “Малые Росіи” московської держави XVII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1925.— Вип.1.
217. *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину .— С-Пб., 1887.— Т.1—5.
218. *Пасічник М.* Доба Руїни в Україні: історія проти міфів .— Львів, 2002.— 270 с..
219. *Пасічник М.* Гетьман України І.Виговський. -- Львів, 2006.—380 с.
220. *Пінчук Ю.* Постаць Богдана Хмельницького у творчості М.І. Костомарова // Доба Богдана Хмельницького. 36.наук.праць.—К., 1995.— С.167—185.
221. *Перетц В.* К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII в.— С-Пб., 1903.— 106 с.
222. *Переяславський О.* До історії війн Руїни. Рукопис. Львів, 1936.— 250 с.
223. *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини.— Ніжин , 1929.— 73 с.
224. *Петровський М.* Нариси з історії України.— К., 1941.— Вип.4.— 268 с.
225. *Петровський М.* До історії Руїни // Записки Ніжинського Інституту Народної освіти.— 1928. Кн.8.
226. *Петровський М.* Нариси історії України XVII— початку XVIII ст.— Харків, 1930.— 122 с.
227. *Петровський М.* До історії державного устрою України XVII віку.— Харків, 1931.— Кн.ХІ.
228. *Петровський М.* Псевдо-діаруш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу.— К., 1928.— Кн.ХVII.
229. *Погодин М.* Историко-критические отрывки. М., 1846.— 576 с.
230. *Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія.— Мюнхен, 1971.— 183 с.
231. *Полонська-Василенко Н.* Історія України.— Мюнхен, 1976.— 236 с.

232. *Розенфельд И.* Присоединение Малоросии к России (1654—1793) // Историко-юридический очерк.— Пг., 1915.
233. *Романовський В.* Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини // Український Археографічний збірник.— К., 1930.—Т.3.
234. *Рудницький С.* До основ українського націоналізму.— Відень, 1923.— 56 с.
235. Руїна. Історія України в прозових творах та документах.— К., 1996.— 429 с.
236. *Рутковський Я.* Экономическая история Польши.— М., 1953.— 297 с.
237. *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. Відень, 1923.
238. Русская история с древнейших времен.— М., 1924.— Т.2.— 226 с.
239. *Сергійчук В.* Морські походи запорожців.— К., 1982.
240. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI—середина XVII ст. К., 1991.
241. *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни (1650—1670) // Київська Старовина.—1993.— № 6.
242. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— 500 с.
243. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція ХУІІ ст. (1648-1676 рр.).— К., 1999— 350 с.
244. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея в ХУІІ—ХУІІІ ст.: проблема зародження, формування, реалізації. К., 1997.
245. *Смолій В.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.
246. *Смолій В.* Великий гетман /Богдан / Зиновий / Михайлович Хмельницький // Котляр Н.М., Смолій В.А. История в жизнеописаниях.— К., 1990.— 254 с.
247. *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— М., 1961.— Т.9.— 720 с.
248. *Степанков В.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави.— Львів, 1994.— 194 с.
249. *Степанков В.* Ідея української ідеї і Річ Посполита в середині ХУІІ ст. (1648—1660 рр.) // Польща — Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість.— К., 1992.
250. *Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн.— 1991.— № 9.
251. *Степанков В.* Гетьманство І.Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва // Середньовічна Україна.— 1994.— Вип.1.— С. 78—108.
252. *Стецюк К.* Вплив повстання С.Разіна на Україну.— К., 1947.— 63 с.

253. *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—60-х роках XVII ст. К., 1960.— 364 с.
254. *Субтельний О.* Україна: Історія. К., 1991.— 509 с.
255. *Терлецький О.* Як будував і як руйнував український народ.— Львів, 1921.— Ч.1.— 42 с.
256. *Терлецький О.* Історія України. Козацька доба.— Львів, 1936.— 86 с.
257. *Терлецький О.* Гетьманська Україна і Запорозька Січ.— Львів, 1935.— 83 с.
258. *Ткаченко О.* Оборона Глухова у 1664 році // Сіверян. Літопис. 1996.— № 1.— С.7—15.
259. *Ткаченко М.* Остер в XVII—XVIII вв. (за Рум'япцівською ревізією та іншими матеріалами).— К., 1925.— 44 с.
260. *Томашівський С.* Народні рухи на Галицькій Русі // Записки НТШ.— Т.23, 24.
261. *Томашівський С.* Перший похід Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— 56 с.
262. *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини.— К., 1927.— 48 с.
263. *Феденко П.* Соціальні й політичні рухи на Україні від Хмельницького до кінця XVIII віку.— Львів, 1936.— 38 с.
264. *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654— 1657.— Львів, 1996.— Ч.1.— 245 с.
265. *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Б.Хмельницького і формування його політичної програми. Львів, 1993.— 72 с.
266. *Фундуклей И.* Обзорение валов, могил и городищ Киевской губернии.— К., 1848.— 640 с.
267. *Червак Б.* Образ гетьмана Виговського в українській літературі.— Дрогобич, 1993.— 78 с.
268. *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К.,2004. —285 с.
269. *Чухліб Т.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Є.Гоголя (1648—1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. праць.— К., 1995.— С.142—161.
270. *Швидько А.* Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады.— Днепропетровск, 1983.
271. *Швидько А.* К вопросу о городских селах Левобережной Украины.— Днепропетровск, 1983.
272. *Шевченко Т.Г.* Твори. В 5-ти т. К.,1985. Т.5.
273. *Яворницький Д.* Історія Запорозьких козаків.— К., 1990.— Т.2.— 557 с.
274. *Яковенко Н.* Українська шляхта.— К., 1993.

275. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст.— Варшава, 1934.— 80 с.
276. *Яковлів А.* "Статті Б.Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН па пошану акад. М.Грушевського.—К., 1929.
277. *Яковлева Т.* Іван Богун - Федорович // Київська старовина. 1992.— № 5.— С. 48—53.
278. *Яковлева Т.* Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века.— Диссерт. на соик. степени канд. истор. наук.— К., 1994.— 246 с.
279. *Antoni J.* Z przeszlosci Polesia Kijowskiego.— Warszawa, 1882.— 304 s.
280. *Bakowa J.* Szlachta wojewoztwa krakowskiego wjbec opozycji yerzego Lubomirskiego w latach 1661—1667.— Warszawa-Kraków, 1974.— 148 s.
281. *Bzinkowska J.* Mapy ziem dawnej Polski — od XV do XVIII w. — w wybranych atlasach biblioteki Jagiellonskiej.— Warszawa, 1992.— 164 s.
282. *Ciara S.* Senatorowie i koronni w drugiej polowie XVII wieku.—Wroclaw -Warszawa-Kraków, 1990.— 126 s.
283. *Czaplinski W.* Opozycja wielkpolaska po krwawym potopie (1660—1668).— Kraków, 1930.— 334.
284. *Darowski A.* Szkice Historyczne.— Petersburg, 1895.— 284 s.
285. *Gierowski A.* Historia Polski. 1505—1764.— Kraków, 1983.— 604 s.
286. *Górka O.* Liczebność Tatarów krymskich i wojsk // Przegl. Hist. Wojsk.— 1936.— T.8.
287. *Hebst J. Zachwatowicz.* Twierdza Zamosc.— Warszawa, 1936.— 242 s.
288. Historia Polska do roku 1764.— Warszawa, 1957.— 506 s.
289. *Jarochowski K.* Wielkopolska w czasie wojny szwedzkiej 1655—1657.— Poznan, 1884.— 432 s.
290. *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki.— Wroclaw, 1988.— 267 s.
291. *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimiera.— Poznan, 1859.— T. 3.— 506 s.
292. *Kowalska M.* Ukraina w polowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.— Warszawa, 1986.— 184 s.
293. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce.— Lwów, 1923. T.2.
294. *Kubala L.* Wojna branderburzka i najazd Rakoczego 1656—1660.— Lwów, 1917.
295. *Nowak T.* Kompania wielkopolska Czarnieckiego i Lubomiskiego w r. 1656 // Rocznik Gdanski.— XI.— 1932.— С.85.
296. *Majewski W.* Ostatnia kompania Czarnieckiego w 1664 // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci.— 1969.— T.15.— Cz.2.
297. *Morachewski.* Dzieje Rzecz Pospolita Polska.— Poznan, 1859.— T.IX.
298. *Pawinski A.* Dzieje ziemi kujawskiej.— Warszawa, 1888. T.1.
299. *Pawoski B.* Historia wojny polsko-austriackiej. 1809.— Warszawa, 1935.— 163 s.

300. *Pulaski K.* Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Wolyni i Ukrainy.— Brody, 1911.— T.1—3.
301. *Podhorodecki L.* Stefan Czarniecki. Warszawa, 1966. 262 s.
302. *Rawita-Gawrotiski F.* Ostatni Głmieiniczenko 16401679. Poznan, 1919. 126 s.
303. *Rawita-Gawrotiski F.* Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa. 231 s.
304. *Rawita-Gawrotiski F.* Bohdan Chmielnicki. Kraków, 19071909. T.1, 2.
305. *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1973. 441 s.
306. *Serczyk W.* Historia Ukrainy. Wrocław, 1990. 581 s.
307. *Sysyn F.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil 16001653. Harward, 1985.
308. *Walewski A.* Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (16551660). Kraków, 1866. 295 s.
309. *Wimmer J.* Wojsko Polskie w drugiej polowie XVII w. Warszawa, 1965. 240 s.
310. *Wójcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej polowy XVII wieku (16481699) // Historia dyplomacji polskiej. Warszawa. T.II.
311. *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959 . 293 s.
312. *Wójcik Z.* Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w Dawney Polsce.— Warszawa, 1960.— 304 s.
313. *Zarzycki W.* Dyplomatiya hetmanów w dawnej Polsce.— Warszawa-Poznan, 1976.— 202 s.

IV. Автореферати дисертацій

314. *Брехуненко В.А.* Источники о связях запорожского и донского козачества в первой половине XVII века: Автореф. дис. ... канд. ист.наук. Днепропетровск, 1990.— 16 с.
315. *Бухало Г.В.* Освободительная война украинского народа 1648—1654 годов, в современной польской историографии: : Автореф. дис. ... канд. ист.наук . К., 1980.— 24 с.
316. *Кучернюк Н.Ф.* Источники о русско-украинских политических связях в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.): : Автореф. дис. ... канд. ист.наук. Днепропетровск, 1975.— 16 с.
317. *Мыцьк Ю.А.* Источники по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. К., 1990.— 32 с.

318. *Сергійчук В.І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI — середині XVII ст.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. К., 1991.— 56 с.

319. *Степанков В.С.* Антифеодальная борьба крестьянства и козацких низов в годы освободительной войны (1648—1654): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1980.— 25 с.

320. *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII ст. (1648—1657 роки): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. К., 1993.— 68 с.

321. *Яковлева Т.Г.* Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1994.— 24 с.

У. Довідкові видання

Довідник з історії України / За ред. І.З.Підкови, Р.М. Шуста. — К., Генеза, 1993. — Т.3.

Енциклопедія українознавства. -- Т.3. — Львів, 1996. — С.61 — 82.

Півторак Г.П. Максимовичівка // Українська мова. Енциклопедія. — Київ, 2000. — 752 с

